

Мандрівник блукає світами

Роман

Спочатку було слово,
І слово стало світлом,
І світло засяяло у всесвіті!
(Богомільська версія першого
вірша євангелія від Іоанна)

«Панові професору
докторові Луці Шейтанову, в м. Софії.
Париж, 7 квітня 198... року.

Шановний пане професор!

Пише Вам цього листа Ваш французький колега. Мені також сорок п'ять років, як і Вам, я теж нейрохірург і доктор медицини, але не маю такого високого вченого звання, не користуюся й такою славою. А вирішив я Вас потурбувати ось із яких причин.

З бюлетеня нашого Інституту нейрохірургії я довідався, що Ви в квітні чи на початку травня будете в наших краях, прочитаєте лекцію з нейропатології, а також розповісте про нові методи боротьби з пухлинами в головному мозку.

В нашому інституті часто бувають досвідчені й уславлені хірурги з інших країн, вони демонструють тут свою майстерність, а я сам нейрохірург і завжди цікавився досвідом колег. Тепер я матиму насолоду на власні очі побачити Вашу талановиту роботу.

Але Ваші наступні відвідини заінтригували мене не тільки цим. На те є особливі причини, що виходять за коло моїх фахових інтересів і

Переклад здійснено за виданням: Андрей Гуляшки. Избрани произведения в четри тома, т. 4.

© Андрей Гуляшки, т. 4, 1984. c/o Jusautor, Sofia.

заняць. Справа в тому, що Ваше прізвище стало мені відоме набагато раніше, мій батько дуже часто згадував його. Ось відки моє особливе зацікавлення. Для мене Ви старий знайомий і близький друг моєї сім'ї, хоч наші дороги ніколи досі не перетиналися.

Мій батько, Раймон Бернар, помер 1962 року, він знав Вашого батька й любив його так, як можуть любити й шанувати один одного лише великі чесні люди. Справді велика й щира дружба пов'язувала наших батьків. Такі взаємини не могли виникнути в тисняві звичайних буднів, такі взаємини могли народитися лише в особливу добу.

Це сталося під іспанським містом Бургосом на річці Ебро, під час громадянської війни, де наші батьки воювали в лавах Інтербригади.

Ваш батько був дуже хоробрий і шляхетний чоловік, він урятував мого батька від певної смерті в жахливому бою під Бургосом. Після поразки республіки вони біля Андорри перейшли іспано-французький кордон, подолали Піренеї, карколомні скелі та осипи Сен-Бартелемі, обминувши Монсеґюр стороною, якось дісталися до Монфер'є, де народився мій батько.

Зо два місяці Ваш батько був гостем нашої сім'ї (мені тоді виповнилося заледве три роки). Монфер'є було бідним гірським селом, тож наші батьки поїхали шукати роботи до Парижа. Тепер Монфер'є опинилось на туристському шляху, тож допитливі люди, які вирішили відвідати Монсеґюр, спиняються в нашому селі заночувати чи перепочити, а вряди-годи купують на згадку й «оксітанський» сувенір, звичайно, бутфорський.

А ось іще кілька слів про це село.

Монфер'є розташоване на північному заході благословенного сонячного краю, який колись називавсь Оксітанією або ж землею Лангедок — це стародавньою мовою провансальців. Оксітанія славилася багатими містами Тулузою, Каркассонном, Альбі, Безьє, середземноморськими винами та плодами, а ще дужче — волелюбністю своїх людей. Оксітанія була оплотом ересі. На заході вона сягала річок Гаронни та Гранд-Ер, на півдні — Середземного моря, зі сходу її омивала річка Ер, на півночі Оксітанія сягала Тарну, а посередині цієї землі протікав Од. Ну, а за Піренеями була Іспанія.

Ви, мосьє, напевно читали про так звані Альбігойські війни, що

«Всесвіт» гостинно запрошує мене вдруге виступити на його сторінках із своїм твором. Це для мене велика честь, бо серед найкращих радянських періодичних видань журнал посідає почесне місце. Оскільки в романі йдеться про мандри, хочу сказати з цього приводу кілька слів. Є люди, які не люблять осілости, дехто з них стає мандрівником. Проте трапляються, хоча й зрідка, інші «мандрівники», які не блукають з місця на місце, з країни до країни. Я кажу не про фактазерів, що роблять це уявки. Маю на увазі людей, які за певних обставин беруть ціпок і рушають шляхами своєї душі — відкривати життя, світ, самих себе, відкривати істину. Такі мандри аж ніяк не легші й не менш значимі від тих, коли людина мандрує з країни в країну.

Хочу сказати й кілька слів про «ідею-мандрівницю», яку ніхто не може спинити. Це ідея людського добра, це — ПРАВДОШУКАННЯ. Кожен народ добрий, отже, кожен народ має своїх правдошукачів.

В моєму романі є різні мандрівники, але, запевняю читача, це, по суті, одна людина.

Тисну руку тобі, дорогий український друже і побратиме, щиро бажаю доброї подорожі сторінками мого роману!

Андрей ГУЛЯШКИ

тривали від 1209 по 1255 рік. Папа, французький король та феодали з півночі вели жорстокі війни з Окситанією, щоб придушити катарський (бугрський) рух, захопити багаті, квітучі окситанські міста Тулузу, Альбі, Каркассонн та Безьє. Особисто я нещодавно читав про це в довіднику для туристів, які відвідують Монсегюр. Ну, а в школі нас учили, що Альбігойські війни були війнами за Христову віру та її чистоту, війнами проти сатанинського вчення катарів.

Наша сім'я, як багато родин з Монфер'є, Монсегюра, Мірпуа та деяких інших селищ, сягає корінням у дуже давні часи, про що свідчать наші родинні перекази. Доказом її належності до катаризму є й одна дуже старовинна річ, яка переходила священною реліквією від покоління до покоління. Дехто вважав, що коли б, не доведи боже, ця реліквія пропала, разом з нею пропав би й рід Бернарів із села Монфер'є. Може, це суто випадково, але 1939 року наш родинний талісман справді пропав, а через двадцять два роки я довідався, що моя дружина ніколи не матиме дітей. А я ж єдиний син Раймона Бернара й останній представник усього нашого роду. Отже, зі мною закінчиться й рід.

Я пишу вам про це не з марновірства, я не належу до забобонних людей, а просто фіксую факти. Чомусь мені здається, мосьє, що саме так народжуються й перекази та легенди.

А тепер про наш талісман. То були два стародавні рукописи, які міг прочитати далеко не кожен француз, бо їх писано архаїчною провансальсько-лангедокською мовою. Обидві книги опрацьовано в чудові обтягнені шкірою сандалові палітурки. В товшій книзі йшлося про події середини XIII сторіччя, а в тоншій — з кінця чотирнадцятого до початку п'ятнадцятого. Принаймні так розповідав моєму батькові мій дід. Першу книгу вони називали «французькою», а другу — «італійською», можливо, через те, що в другій йшлося про події на італійській землі.

У Монфер'є ніхто не знає до пуття жодного лангедокського слова, тож не може бути й мови про переклад цілого рукопису сімсотрічної давнини. Мова тодішньої Окситанії була дуже своєрідна, тепер її розуміють лише фахівці, ось чому ні мій батько, ані мій дід, люди зовсім неосвічені, не мали конкретного уявлення про зміст обох книг. Знали про них лише стільки, скільки довідалися від старих людей. Вони, наприклад, чули, що книжки охоплюють події давноминулих літ, коли в наших краях великого поширення набула релігійна ересь. Та й тексти писалися в різний час. Авторами одних текстів були бугри, тобто болгари, які прибули до Франції 1209 року на катарський собор, а згодом так і лишилися жити в Окситанії. Тексти писали й самі вони, і їхні діти, прижиті від окситанських жінок. У текстах описано битву за Безьє та Каркассонн того вже згаданого 1209 року й монсегюрську трагедію року 1244-го. Ось що переказувалося в нашому роду з покоління в покоління й з вуст в уста, ну, а конкретніше ніхто нічого не знав і не міг знати. Люди нашого роду були споконвіку злидарі, неписьменні пастухи та лісоруби, яким ніколи не вистачало часу й здібностей на ті дивні книжки. Жінки нашого роду завжди тримали їх на дні глибокої дубової скрині, серед святкових сорочок та спідниць. Дотик тих книг до найінтимнішої одежі, на думку й глибоке переконання тих-таки жінок, мало забезпечити продовження роду Бернарів.

Ми не знаємо конкретного змісту книг, але ще менше знаємо, як вони опинилися в нашому роду. Цю таємницю навряд чи коли пощастить розкрити. Хоча є один промовистий факт: Монфер'є розташоване зовсім близько від катарської фортеці Монсегюра, отже, болгарські катари, бугри, могли породичатися з катарами села Монфер'є, котрийсь обдарований письменницьким талантом бугр узяв дочку котрогось Бернара... Все можливо на білому світі, мосьє!

Тепер я хочу Вам написати, як і чому пропали ці книжки, а також навіщо я приплітаю сюди ім'я Вашого батька.

Я вже казав: друзі-інтербригадівці два місяці пересиділи в домі мого діда. Дід не міг не показати Вашому батькові ті старовинні книж-

ки, а Ваш батько враз оцінив їхню історичну вартість і почав їх переписувати. Французьку мову він добре знав, але рукописи переписував механічно, певно, ледве розуміючи зміст. Адже навіть французів, який народився й виріс у наших оксітанських краях, стародавня провансальська мова важка для розуміння, то що вже казати про чужинця без спеціальної підготовки з древньофранцузьких говорів і наріч.

Коли копію було знято, наші батьки вирішили передати рукопис одній з найбільших французьких бібліотек. По-перше, вони сподівались отримати за це трохи грошей, яких би вистачило бодай на найближчий час; по-друге, книги мусили стати набутком щонайширшого кола читачів, насамперед істориків середньовіччя.

Але в Парижі друзі нічого не домоглись. Ваш батько довго не міг зв'язатися з потрібними йому товаришами, з якими його розлучила війна, мій батько довго й марно шукав роботу, а експерт Національної бібліотеки їм сказав, що рукопис неавтентичний і зроблений в середині XVI сторіччя, до того ж у текстах про давні події мало справжніх фактів і багато вигадки. Запропонована експертом сума була сміховинно мала. Мій батько ще довго згадував того експерта й називав його запеклим католиком, який зумисне паплюжив еретичні книжки, бо в них розповідалося про жахи інквізиції й було показано справжнє обличчя папи Інокентія Третього, натхненника хрестового походу проти Оксітанії та її еретиків.

Хоча розмова з експертом і підірвала їхню віру в цінність рукописів, друзі не здавалися й далі наполегливо шукали покупця, бо залишилися геть без грошей. Букіністи на набережних Сени давали буквально мідяки, тільки якийсь книгар з Монмартру запропонував трохи більше, але він не мав при собі необхідної суми й звелів їм прийти наступного дня. А наступного дня рукопису не стало. Ключ від готельної кімнати був у них, та й кімнату вони зняли на третьому поверсі, тож навряд чи хто вліз вікном. Порт'є клявся та божився, нібито сторонніх у готелі не було, покоївка поверху взагалі не приходила на роботу — взяла собі того дня вихідний, а книги все-таки пропали. Слава богу, хоч копії ніхто з валізи Вашого батька не забрав, мабуть, не сподівався нічого знайти серед старих іспанських газет та бувалої в бувальцях білизни...

Відтоді ніхто не бачив стародавнього рукопису й ніхто нічого про нього не чув, хоча батько мій до кінця днів своїх не переставав його розшукувати.

Зате батькові поталанило в іншому: він улаштувався у веломайстерню, це діло він добре знав, а коли помер власник, батько сам придбав ту майстерню й зумів збити на ній трохи грошенят.

Незадовго до смерті батько взяв з мене клятву, що відтепер я візьмуся за пошуки наших старовинних книг. Я потім довго блукав од букініста до букініста, від крамнички до крамнички паризьких книгарів, об'їздив навіть нашу непокірну колись Оксітанію, відвідав Альбі й Каркассонн... Але з роками втопився й зневірився, та й мав задосить інших клопотів і турбот. Ви думаєте, легко бути нейрохірургом державної лікарні, та ще й у Парижі, мосьє?

Довідавшись із бюлетеня про Ваш наступний візит до нашого інституту, я від хвилювання мало не здурів. Мені дивно, що я знаю тільки Ваше прізвище та ім'я, а здається, ніби маю зустріти любого рідича чи найближчого приятеля з юнацьких літ. Сподіваюся побачити давно знайому й дорогу мені людину... Ану, любий колего, чи можете Ви сказати мені таке (Ви ж професор у цій галузі): яка звивина кори головного мозку й на якому саме відтинку породжує такі почуття? Адже ж усе нібито зводиться до хімії та біострумів? Ось я длубаюсь у людських мізках добрих двадцять років та й думаю собі, що справа не в самій тільки хімії та біострумах, а є ще й якась таїна, котру людина чи й зможе коли осягнути...

Мосьє! Чомусь мені здається, що ваші філологи вже переклали

зняту Вашим батьком копію з тих старовинних книг, тож палаю нетерпінням довідатися, про що в них мова та яке відношення вони мають до Вашої сім'ї. Колись мій батько сміявся, мовляв, не виключено, що книги ті написав оксітанин з бугрською кров'ю в жилах або й чистісінький бугр, проникнувши в родину Бернарів з допомогою невідпорної сили кохання. А може, в рукописі є й про міфічний скарб, який катарам пощастило нишком вивезти з Монсеґюра? Всі свої шкільні канікули я проводив у тих місцях, мені не раз доводилося слухати розповіді старих людей про «золото Монсеґюра». Хоча мій батько будував свою версію на почуттях, її також не слід бездумно відкидати. Він казав: «Чому мене напівживого виніс із оточення під Бургосом не хтось інший, а саме болгарин? В нашому батальйоні були німці, італійці, португальці, серби, чехи й дуже багато моїх земляків, але піти на смертельний ризик за мене зважився не котрийсь із тих загалом не менш сміливих і чудових хлопців, а болгарин».

Так, мосьє, цілком імовірно, що наші книги зникли не без допомоги якихось войовничих братів «у Христі», організації фанатичних католиків, які, скажімо, не хотіли нової згадки про давню різанину в місті Безьє.

Історикам відомий організований папою Інокентієм Третім Альбігойський хрестовий похід проти катарів Оксітанії. Коли хрестоносці взяли твердиню єретиків, начальник війська звернувся до папського легата Арнольда Аморі: «Ваше преосвященство, кого різати й кого щадити в цьому Безьє?» Легат відповів начальникові: «Ріжте всіх підряд, господь своїх розпізнає!»

Якщо про таке християнське милосердя було й у наших книжках, то нічого дивного, що певні кола не зацікавлені випускати ті книжки в білий світ, хоча безумство середніх віків уже відійшло в минуле. Отже, історична пам'ять чимало важить і в наші дні. Слова Арнольда Аморі давно стали афоризмом, але якби їх було зацитовано «з перших вуст», це було б у наш час добрим поштовхом для соціального прогресу.

На превеликий жаль, зроблена Вашим батьком копія лишається тільки копією. Кожен може звинуватити його, що він при переписуванні дещо скоротив, а дещо приписав од себе. Навіть якби він був живий, то не зміг би обстояти свою працю.

І все-таки Ви повинні відвідати наш Монсеґюр. Хоча б задля того, щоб побачити його сувору чарівну красу. Але насамперед тому, що там, коли вірити переказам, жили й усіляко прагнули змінити світ на краще Ваші гідні поваги земляки.

Я й моя дружина з нетерпінням чекаємо на Вас у Парижі!

*Ваш
д-р Анрі Едмон Бернар».*

1

У лівому нижньому кутику аркуша д-р Анрі Едмон Бернар написав свою адресу: вулиця Вожірап, 17, а також свій телефон. Ці два рядочки дуже нагадували потиск руки щирого друга. Поклавши листа на столі, де вже лежало кілька інших листів, рекламок та запрошень, я заходився натоптувати люльку тютюном. А коли запалив сірник і почав розкурювати, раптом відчув, що мої пальці втратили звичну певність. На лобі виступив холодний піт. «Оце добре! — мимоволі подумав я. — Саме перед такою операцією...»

Операція видалася важка, важкі були й наслідки її особисто для мене. З багатьох причин. По-перше, члени консиліуму клініки не дійшли згоди про доцільність негайного хірургічного втручання. Чому? Бо розвиток пухлини давав пацієнтові змогу прожити ще зо два роки, хоча практично гарантій ніяких не було. А хірургічне втручання, оскільки пухлина була поряд з життєво важливою ділянкою кори, могло призвести до фатального наслідку. Все згадане можна було б назвати клопотами фахівця. Далі починались клопоти з галузі суто людського,

набагато складніші від усіх на світі хірургічних втручань. Пацієнт був художник — дуже відомий художник. Природа не поскупилася на талант. Художник саме малював монументальний триптих у новозбудованому Палаці Революції. Щоб довести цю роботу до кінця, йому потрібні були ще два роки, саме стільки, за оптимістичними підрахунками членів консилиуму, він і мав. Удале хірургічне втручання могло додати йому ще багато років. Невдале ж могло враз урвати нитку життя.

Художник стомився жити під тягарем такої невідомості, до того ж його мучив постійний головний біль, а це гірше від середньовічного катування.

Моїх поглядів консилиум не поділяв, хоча навіть керівник клініки професор Марков зайняв дуже невизначену позицію. Художник був уславленим митцем і мав багатьох прихильників у всіх куточках нашої землі, в тому числі й на найвищих рівнях. А тут ще й електронно-обчислювальна машина на всі наші запитання фахового й морального плану відповіла категоричним «ні!». Отже, хай краще митець живе скільки зможе, аби тільки закінчив отой триптих, бо бува помре на операційному столі й лишить почату працю напризволяще. Електронно-обчислювальна машина підтримала досі невизначену думку консилиуму на чолі з нашим керівником. Я був певен, що тій машині цілком байдуже до художника та його страждань, але ніхто в клініці не побажав узяти на себе відповідальність за можливий ризик.

Коли б на терези начебто сліпої долі не було кинуте рештки мого авторитету й настійливу вимогу хворого негайно лягти на операційний стіл, професор Марков зроду не дав би дозволу, хоч він і так висловив окрему думку й усіляко мене лякав. Моя шалька переважила, бо я в нейрохірургії не новачок, мене запрошують і в інші країни робити операції й ділитися досвідом. До того ж на столі в мене вже двадцять років ніхто не помирав, а таких нейрохірургів у світі не вельми багато. Звичайно, не всім оперованим я дарував життя, дехто помирав за день чи два після мого втручання, але смерть приходила не через те, що мій скальпель різав погано, а з інших незалежних від мене причин.

А для чого я так ризикував своїм авторитетом і брав на себе всю відповідальність, коли її унікали брати два десятки інших доцентів та професорів?

Я познайомився з художником зовсім недавно, він сам вирішив показатися мені, але таке знайомство не мало для мене ніякісінького значення. Я знаю багатьох людей, за чие життя не пішов би на такий ризик. Що ж змусило мене цього разу піти ва-банк, поставивши своє ім'я на зовсім непевну карту? Просто я любив цього митця.

Я полюбив його двадцять років тому за дві його картини, бо здатний і на таке. Картини — моє хобі, а живопис — улюблене мистецтво. Звідки в нейрохірурга такі вподобання, може спитати хтось. Усе пояснюється дуже просто: від батька! Тепер мало таких лікарів, які приятелювали б з митцями, а мій батько дружив навіть з таким відлюдкуватим диваком, яким був Пенчо Георгієв, тривалий час навіть мешкав разом з ним. Нинішні найстарші художники були частими гістьми в домі мого батька. Батько навчив мене любити картини й читати їх. Бо картину, як і книжку, слід прочитати, щоб осягнути її зміст.

Духом своїм ті дві картини мого художника були зовсім не схожі одна на одну, але виконані з неабиякою майстерністю характерним для нього великим вільним мазком. Одне полотно зображувало куточок Парку Свободи. Такий занедбаний вигляд парк мав лише в перші роки по війні. Тихий полудень золотої осені, жодного натяку на рух. Де-не-де над Озером із золотими рибками стоять пожовклі берези. Лави, на яких ніхто не сидить. Лише на передньому плані видно лаву зі спинки, а на лаві теж спинами до глядача — двоє закоханих молодих людей. Вони сидять у таких позах, що не викликають у глядача надто оптимістичних почуттів і думок. Між закоханими вже проник холод відчуження, але художник явно намагається вийти за рамки полотна. Він ніби

промовляє до мене: «Часи романтичного кохання вже відходять у небуття. Це кохання було схоже на гарну журливу осінь, на зміну якій ось-ось прийдуть холоди, хоч як сумно це усвідомлювати...» Цей задум не дуже мене хвилював, у різні епохи нервова система по-різному на-строювала людину на продовження роду, і я тут нічого нового не кажу. Була доба вакханалій, були й ідилічні часи, були пісні трубадурів, а буржуазія перетворила кохання на товар. Ну, а нинішнє молоде покоління відзначається раціоналізмом. Хоча я певен — мине якийсь час, і той раціоналізм неодмінно принесе розчарування. Хто може спинити колесо історії й звичаїв людських! Ось чому мене не дуже хвилював підтекст картини, зате сюжет нагадував щось особисто пережите: кохання з давноминутих юнацьких літ. Перші почуття не забуваються! Коли я після батькової смерті заглянув до його шухляд, у найновішому гаманці була захована вицвіла фотографія дівчини. В кутку стояв підпис: «1914 рік», а дівчина навряд чи мала й сімнадцять. Батько був учасником заворушень, революцій і повстань, перебував у підпіллі й еміграції, але той знімок завжди мав при собі, образ першого кохання жив у його серці добрих півсторіччя.

Я три дні ходив на виставку й кружляв попід тим полотном, а четвертого купив і врочисто повісив над великим диваном своєї вітальні. Дружина полотно не сприйняла, вона інстинктивно побачила в ньому якусь небезпеку, бо крижаним голосом порадила перенести картину в мій кабінет. Я негайно й дуже охоче виконав її пораду. Картину повісив над своїм робочим столом, щоб завжди була в мене перед очима. Я й тепер часом довго не зводжу з неї очей, поринаючи в спогади чарівних юнацьких років.

Друга картина була намальована на фантастичний сюжет, але мала здатність хвилювати. Принаймні мене. То було неосяжне людське море, що підіймалось і підіймалось на якусь гору, залиту зловісними відблесками пожежі. Після найбурхливішої бентежно-стрімкої хвилі котились інші людські вали, вихлюпуючись чимраз вище. Але вже десь посередині моря хвилі нагадували довгі вервечки людей, які терпляче дожидають своєї черги, аби купити в магазині якусь необхідну річ. Ну, а позаду... Задні плентали на гору з гнітючою байдужістю в очах, наче службовці величезного закладу, які прийшли провести свого начальника в останню путь. «Прогрес» — так назвав художник цю свою незвичайну картину.

Чи можна ж не полюбити такого митця? Я ще тоді поклав собі за мету віддати всі свої сили й уміння, якби колись довелося рятувати його. Та бач, наче сам накаркав...

Попереду в мене була важлива для суспільства й відповідальна мета. На превеликий жаль, я не вважав цю людину сторонньою. Чи не через те здригнулися мої пальці, що ось-ось мали торкнутися хірургічного ножа? Такої ганьби зі мною ще не траплялось!

Я підвівся й підійшов до вікна, щоб трохи подихати чистим повітрям, потішити око чарами жасмину та щойно розквітлого бузку. Взагалі, це добре заспокоює нерви. Але в цю мить я знову глянув на стіл. З-під листа д-ра Бернара виглядав ріжок телеграми, в якій ішлося про те, що моя дружина сьогодні прибуває з міста Толбухіна. Це вдруге перебило всі мої думки. Отже, прилетить сьогодні по обіді другим рейсом.

Я зрештою дійшов до вікна. Була сьома година ранку, молоде сонце заглядало крізь ажурну огорожу в садку, торкаючись іще холодними променями біло-рожевого бузку та жасмину, які пишалися весільним убранням уже два дні. Тут мені спало на думку — за законом дивних асоціацій і неусвідомлених почуттів, — що в нас у клініці з'явилась нова медсестра Юлія. Це нагадувало калейдоскоп: ураз виникло й так само несподівано зникло. Пишногруда, а разом з тим струнка й тендітна, пухленькі сіднички теж по-дівочому делікатні й неважкі, погляд зеленкуватих очей, мов у кицьки, раз по раз кудись утікає, зіниці ме-

рехтять цяточками золотавих яскрин — ось яка була ця наша нова левиця. Й чи то від білосніжного халату й такої самої хустини на голові, чи ще кат його знає від чого, але навколо Юлії постійно сяяв незбагненний ореол, неначе тонке мерехтіння над кущем жасмину. А бузок мені нагадав — о недовідома й темна логіко асоціацій! — мелодію пісеньки з моїх юнацьких літ. Коли моя мати дівувала, пісенька була дуже популярною серед містечкових молодичок і дівчат, але співали її ще й за часів моєї юності. У вухах мені й досі стоїть сиплуватий жіночий голосок:

Ніжні хмаринки
Білого бузку —
Мрії моєї найпершої сон...

Тепер жасмин і бузок знову розквітли в моєму садочку, навколо жасминового куща стоїть молочно-білий ореол, а бузок сяє збентежено-ніжним усміхом, наче вперше поціловане дівча. Мені й сьогодні було дуже приємно на них дивитись, хоча вчора вони ще й хвилювали мене. Певно, я був збентежений отим тремтінням рук. Якщо пальці в нейрохірурга не ідеально спокійні, якщо перед такою неймовірно складною операцією вони бодай трохи затремтять, нейрохірурга можна вважати ні до чого не здатним. Треба негайно перевірити кожен свій нерв, щоб виявити точку короткого замикання, а тоді мобілізувати всю свою волю й вимкнути струм. Коли в нього на це не вистачить волі, бідний буде його пацієнт: він спустить дух ще на операційному столі з розкритим черепом. Один неточний рух пальців нейрохірурга коштуватиме пацієнтові життя.

Я б міг спокійнісінько відкласти операцію, але де була гарантія того, що я почуватиму себе краще? Чи не нагадуватимуть мої нерви після майбутньої зустрічі з дружиною до краю напружених сталевих струн? Та мені досі не доводилося відкладати вже призначених операцій. Відкласти — все одно що розписатись у власній малодушності, а малодушність я вважав за гріх, тяжчий від гріха первородного.

Я мусив виявити точку короткого замикання й усунути його із своєї душі. Але чим викликане те замикання? Обізнана з баталіями навколо наступної операції людина сказала б мені: «Ви страшенно хвилюєтеся, докторе, від можливої невдачі вас бере жах!»

Я відповів би такій людині: «Так, так, ласкавий пане, й нічого тут не втнеш. Такий ото я вдався. Кожна операція бентежить мене, бентежать навіть набагато простіші, ніж оця. Але ви повинні згадати й інше, голубе мій: я щоразу себе опановую й ніколи не даю нервам розгулюватися в моїх руках, не даю страхіві проникнути в моє серце. А ви кажете: жах та страх... Ви прикро помиляєтесь. Я ж говорив: уподовж останніх двадцяти років у мене не було жодного смертного випадку. Я вірю в свій шанс, я народився під щасливою зіркою, в мене легка рука, мені в усьому таланить. Така людина, як я, не може бути страхопудом, просто я поважаю себе. Може, я надміру самовпевнений, це дуже ймовірна річ. Але хай це вас не дивує, бо я батьків син, а в мого батька було левине серце!»

Отже, мої пальці тремтіли не зі страху, це я вже тепер достеменно знав. Лишався передостанній вузлик у нерозплутаному клубочку — лист Анрі Бернара. Невже мене справді так розхвилював його лист?

Коли казати відверто, я таки завинив... Невже за двадцять років не можна було прочитати батькових нотаток? А я ж перед смертю поклявся йому, що познайомлю вчених з копією старовинного рукопису!

Я ще раз погортав лист Анрі Бернара й дав слово вже сам собі, що найближчими днями почну читати батькову працю. Я себе запевняв, що зараз найсприятливіший час для історичних розвідок, бо раніше нам було просто не до них, раніше в нас були значно нагальніші потреби.

Таким чином я розв'язав і передостанній вузлик ще не до кінця розплутаного клубка: лист Анрі Бернара також не був причиною моєї

нервозності. Отож причина могла бути тільки одна — телеграма моєї дружини...

Я посміхнувся винуватим чи дурнуватим усміхом картяра, який сам зізнався в своєму шулерстві. Аби задурити самого себе й не виявити справжню точку короткого замикання, я вдався до вигадування причин. Хоча підсвідомо був майже певен, що не просто буде впоратись із справжньою причиною тремтіння моїх рук.

Я вгадав ту причину відразу — тільки-но схилили мої пальці й хитнувся вогник сірника. Але мені прикро було зізнаватися в цьому, через те я вирішив приховати її, а коли точніше — самому сховатись од неї. Бо, на думку розважливого чоловіка з темного балкона, причина моєї нервозності була не така, щоб її можна було спекатись більшим чи меншим зусиллям волі. Отой розважливий чоловік, який завжди сидів на сусідньому темному балконі, був моїм другим «я». Він рідко обзивався, та коли вже щось казав, на сцені припинялась будь-яка дія, все живе завмирало в сподіванні почути слово з його вуст.

Але та гра в піжмурки не призвела й не могла призвести до жодного заспокоєння. В якусь невідворотну хвилину я раптом збагнув, що телеграма від моєї дружини бентежить мою душу, а неврівноваженість може датися взнаки в найменш підходящу мить. В такому хисткому душевному стані я навряд чи зможу обминути своїм скальпелем волосинку, на якій висить життя знайомого мені митця. Гостріший від бритви скальпель може стати небезпечною зброєю в руках чимось прикро враженого нейрохірурга. В такому стані нейрохірург має нагадувати раптом осліплого й оглухлого пілота за штурвалом піднятого в небо літака. В обох випадках катастрофа неминуча.

2

Перш ніж натягти рукавиці й стати за операційний стіл, я звик принаймні на півгодинки усамітнитися в своєму клінічному кабінеті. Я відключаю навіть телефон, а за дверима стає на варту вахтер нашого відділення, дуже грізний зовні відставний сержант. Я заглиблююся в себе й поступово пірнаю в імлу цілковитого відчуження од світу. Я ці півгодини ні про кого не думаю й ніщо не хвилює мене, навіть пухкенькі дівочі сіднички Юли, яка ходою молодої левиці никає коридорами реанімації й навіть не дивиться в бік моїх дверей. Коли ми зустрічаємося, золоті яскрини спалахують у її очах, певно, по індукції з тими струмами, що виходять з моїх очей. Але протягом цих півгодини я й про таке не думаю.

Ніщо не зачіпає мене, навіть цілком імовірна зрада з боку дружини. Я забуваю про весь світ. Перед очима виникає лише відкрита ділянка людського мозку, в який мої абсолютно впевнені пальці мають спрямувати блискуче сталеве вістря. Я розтинаю захисні та живильні плівки, а далі занурюю лезо в пухку, наче висходжене тісто, сірувату речовину. Наближаюся до критичної точки. Лезо мого скальпеля обминає волосинку, на якій повисло людське життя. Шпарко вигострена бритва й тонесенька волосинка... Я мобілізую й сконцентрую все своє вміння й досвід усього життя в лічені секунди. На лобі виступає піт, я затамовую чи майже затамовую подих, вишкрібаючи пухлину з-поміж здорових клітин...

Все це я проробляю за оті півгодини, звичайно, подумки, але на лобі в мене справді виступає рясний піт, єдине, що я не затамовую подиху.

Так бувало завжди. Але цього разу я навіть не спробував зробити такої репетиції. Який міг би бути в тому сенс? Репетиція вдалася б рівно настільки, наскільки я позбувся б своєї неврівноваженості та її істинних причин. То була марниця. Бо хіба є такий чоловік, який не збентежився б, коли б раптом почув, що дружина зраджує його з іншим? Якщо такий десь і є, то він або кастрат, або ж психічно хворий.

Моя дружина біолог-селекціонер, вона вже шість років працює в

Толбухінському інституті пшениці. Їй пішов тридцять шостий рік — вона років на десять молодша від мене й дуже вродлива, але не може мати дітей, тож само собою зрозуміло, що навколо неї точаться всілякі балачки. Ну, та балачки — балачками, а якщо до них додати кілька прозорих натяків плюс фотодокумент... Я вже добрий місяць отримую листи (звичайно, анонімні), в яких ідеться про одне й те ж: ваша дружина зайшла в інтимні стосунки зі своїм співробітником-агрономом. А потім отримав і той парний портрет: моя дружина з худесеньким чоловіком в окулярах ідуть під ручку в якихось чагарях.

Я не філософ і тим більше не соціолог, щоб прогнозувати на далеко чи ближче майбутнє своє родинне життя. Хай ця шемка тема й надалі лишається в компетенції газет, журналів і телебачення. Та хай би там скільки судилось проіснувати сім'ї, хоч би вона була ніким, крім статистиків, не зафіксованим короткочасним співжиттям, але партнери навряд чи й тоді махали б рукою, довідавшись про те, що їх зраджено. На таке здатний лиш ідіот. Викликані ревностями жорстокі й непристойні сімейні баталії колись неодмінно зникнуть; мов золоті статери античної доби, рідкістю стане Отелло з усіма його нащадками, але важкі зітхання та гіркі сльози лишаться й для прийдешніх поколінь. Розбитих сердець також не бракуватиме, коли розлучатиметься двоє людей, пов'язаних не тільки фізичною близькістю. Все залежатиме від конкретних умов, як залежить і нині, бо нічого не робиться й ніколи не робитиметься за одним взірцем. Хімія та біоструми — так говорить люб'язний доктор Бернар. Але він підкріпив їх ще й якоюсь «таїною», яка нібито накладає на ту просту бісфізичну реакцію людську печать. Дорогий мій колего, «таїну» слід шукати в людському мозкові, в його сіруватій на вигляд корі, в якій ми з тобою так часто копирсаємося своїм блискучим інструментом.

Ось і тепер ота хімія та біоструми разом з триклятою «таїною» заварили таку кашу в моїй душі, аж я не певен, чи зіграю сьогодні традиційну сцену зустрічі, яку досі спонтанно й з натхненням виконував стільки разів. Добрих шість років! О, гідні жалю ревнів чоловіки, підкажіть мені й порадьте, як слід зустрічати дружину в аеропорту, коли незнайомі доброзичливці гудуть тобі у вухо, ніби дружина твоя водить тебе за ніс, навіть прислали того тижня речовий доказ — чітку фотографію, на якій твоя дружина довірливо спирається на руку «чужого», а довкола такі підступні чагарі!.. Як тепер підійти до жінки, що зрадила тебе, як заглянути їй у вічі, адже в зіницях ще не розтанув образ того; як поцілувати її в губи, коли там і досі зберігається його дух, присмачений гіркою сіллю зради? Як витримати все оце, таке обов'язкове й традиційне в кожній зустрічі?

Хоч як я намагався зневажити ситуацію й перетворити її на легкий фарс, хоч як потім прагнув надати їй форми наклепу, але гадючі зуби ревнощів уп'ялися в моє серце й не давали дихнути. Моїй дружині минув тридцять п'ятий рік, це найбільш матеріалістичний і найагресивніший відтинок у житті жінки; добре відомий невропатологам і донжуанам факт, але він здатний спровокувати й цілком безпідставні ревності. І все-таки моя дружина вела ненормальний з погляду фізіолога спосіб життя. Приїздила додому раз або двічі на місяць, переважно на вихідні, але що таке одне чи два побачення для жінки, чиє літо вже потроху наближається до кінця?

На фото анонімного друга моя Ана йшла під руку з чоловіком, якого я зрештою впізнав: то справді був агроном з їхнього інституту, три роки тому Ана знайомила мене з ним. Я був поїхав до міста Толбухіна подивитися, як вона влаштувалася з помешканням і що являє собою їхній інститут. Аніне царство розляглося на двох гектарах пшеничного поля, а той тип, із яким вона вимудрювала свої гібриди, був дрібнотілий і худий, зате лобатий, мав сині лагідні очі й чуттєві уста. Коротше кажучи, щось середнє між Ісусом і Казановою. Зовсім нікчемний чоловік, який, проте, користувався неабиякою увагою жіноцтва,

особливо інтелектуальних дам. Ці дами, як кажуть наші хлопчачки, аж облизуються за такими диваками. Про гібрида типу «Ісус — Казанова» я вже чув, і не раз, до того ж від знавців амурних історій, що то невідпорні спокусники суперосвічених жінок: мрійники хтиві й сластолюбці в одній оболонці.

Надісланий доброзичливим анонімом знімок я відразу порвав на дрібні шматки, які потім подоривав на ще дрібніші. Я б так само старанно й вуха йому пообривав, якби міг розшукати, бо той дурник зарахував мене до числа чоловіків, яких сам бог велів зраджувати: до числа задрипаних висловухих ослів. А жінки привчили мене до протилежної думки. Я мав себе за хвацького молодика, героя справжніх вестернів. Я кажу це не від марнославства чи бажання піднятися в чийсь очах, а тільки з простої цікавості,— невже можна зрадити й такого, як я? Невже такого треба зраджувати?

Уже збираючись іти, я прискіпливо оглянув себе в старовинному дзеркалі моєї матері, яка одержала його в спадок від своїх батьків. Дзеркало було взяте в позолочену раму з гіпсових квітів і займало дві третини стіни передпокою. Воно було з чудового кришталю, його виготовив ручним способом віденський майстер, певно, робив старанно й від душі. Дзеркало не тільки ідеально чітко відбивало образ людини, а й мовби розкривало кілька її найважливіших рис. Про мого батька воно говорило: «Ось переді мною цар!» Хоча тато був запеклим антимонархістом і свого часу захищав республіку в Іспанії. Хоч мати моя з усіх своїх скромних жіночих сил намагалася шанувати честь нашої сім'ї, дзеркало щораз виспівувало їй в очі відому арію «*La donna e mobile*»¹. Вона була в батька друга й молодша за нього на п'ятнадцять літ. Його першу дружину-підпільницю перед війною розстріляли фашисти. Мама була синьоока красуня з легковажним кирпатим носенням, на співрозмовника вона завжди дивилась довгим ласкавим поглядом. Я запам'ятав її тодішню на все життя. Коли мати вдягалася перед дзеркалом, я ніби насправжки чув, як воно мугикає оту популярну оперну арію.

Коротше кажучи, того ранку я також оглянув себе в родинному дзеркалі, хоч досі його просто не помічав. Звичайно, я не був миршавим нечупарним недомірком, угору я вимахав метрів на два, на плечах у мене вмістилася б ціла шафа, а моїм рукам — зважте: рукам нейрохірурга! — позаздрив би орангутанг. Якщо не бачили орангутанга, згадайте ведмедя. Отож я й питаю: чи можна зрадити такого, як я?

А ще ж слава. До чоловічої слави немає байдужих жінок. Я мав її задосить. Я часто їздив оперувати до чужих країн, моє ім'я було відоме далеченько. Тож питаю втретє: чи може жінка зрадити такого, як я? Коли ж я заглянув до свого дзеркала, виготовленого з віденського кришталю, який, певно, пам'ятав ще «Королеву чардашу», дзеркало відповіло мені: «Жінка — то загадка...» Незважаючи на такі банальні слова, тон у дзеркала був двозначний і трохи зверхній.

Хоч я надміру поважаю себе, але не маю звички затуляти вуха на правду й приховувати власні недоліки. В мене теж було кілька слабких рис, така собі шпаринка, яка могла спонукати дружину зраджувати мене. Цією шпаринкою було моє обличчя, хай йому чорт! Ні, воно не здавалося потворним, скоріше навіть навпаки, але нічим не нагадувало інтелектуала. Нічим — і край! В мене видовжені очі й широкі вилиці. Тільки господь бог може розібратися в антропології болгар. По батьківській лінії мій рід походить із села Арбанаси на Терновщині. Дуже відоме село. На думку деяких істориків, тут була розквартирована половецька гвардія середньовічних болгарських царів. Чи довго ж було такому гвардійцеві спокусити або й згвалтувати котрись кріпачку? Цілком реальна річ. Тож нічого дивного, що гени того далекого нахаби через сторіччя проступили в мені. Все можливо під зорями. Ось чому я схожий на статковитого різника, що тримає в одній руці сталеву швай-

¹ Відома пісенька герцога з опери «Ріголетто» Дж. Верді.

ку, а в другій — замашний важенький молоток, і коли худобина підставить лоба, я раптом хрясь межі очі — й будь здоров, тільки ратицями совне по закривавленій стрічці транспортера. Отаке враження я справляю на людей, бо в моєму обличчі немає нічого від Ісуса чи Казанови.

Я, звичайно, не Аполлон, але ні моя дружина, ні інші жінки ніколи не нарікали на мою зовнішність. Одна полячка колись у Варшаві сказала мені, начебто я своїм обличчям нагадав їй смугастого уссурійського звіра з Варшавського зоопарку. Але ж бігме, який з мене тигр! Люди добрі, я досі нікого не з'їв і не загриз, хоча кров у моїх жилах часто закипала.

А що таке отой ісусівсько-казановський гібрид? Я міг би запхати його в свою кишеню, ще й місце було б. Але «жінка — то загадка», хай їй чорт, загадка, та ще й вічно рухлива! То їй в око впаде Геркулес, то вона раптом до безтями закохається в зачуханого недомірка... Незбагненні смаки!

Досі я ніколи не думав про такі уподобання моєї дружини. Я вважав, що інших чоловіків для неї не існує, що на іншого вона довіку бровою не кивне. Хто ж міг подумати, ніби жінка, яка все своє життя присвятила виведенню нового сорту пшениці, знехтує все на світі й стрімголов кинеться у вир любовних утіх. Я на мить уявив Ану в лабораторії, серед реторт, мікроскопів, спиртівок і колб, уявив її серед пшеничного поля, серед бешкетних степових вітрів, уявив на ділових зборах і під час палких дискусій, у товаристві вчених колег, які вивчають наслідки Аниної роботи, вимірюють і важать зернятка та колоски, але я так і не зміг уявити свою дружину, навіть перехиливши добру чарку вина, щоб вона сиділа на колінах іншого чоловіка.

Чого не зміг, того не зміг.

Це здавалося мені абсурдом, але гадючі зуби підозри чи ревнощів розривали моє серце на шматки. Біль був майже фізичний. За якусь мить, на мій превеликий подив, я відчув справді фізичний біль, наче сотня голок уп'ялася в м'яз міокарда. Від несподіваного жаху я аж закричав. «Оце то штука!» — вголос проказав я, але насилу почув свій власний голос. Мені бракувало тільки серцевих криз. І раптом я подумав про наступну операцію. То було громом з ясних небес. А бува серцевий спазм повториться в ту саму секунду, коли мій скальпель кружлятиме навколо волосинки, на якій триматиметься життя хворого? Що тоді?

До того дня моє серце працювало, як мотор нового автомобіля — в нього був усталений чіткий ритм, наче в олімпійського чемпіона з багатоборства. З жодної ділянки серця ще не надходив тривожний сигнал, хоч такі сигнали в принципі вже давно могли бути: я надто захоплювався сигаретами й вів досить невпорядкований спосіб життя. Я жив сам-самотою, а хіба такий підтоптаний парубок може розраховувати на якийсь інший лад? Я не звертав уваги на жодні приписи для нормального й праведного побуту, бо в жилах моїх текла болгаро-половецька кров, а це щось та означало.

Вже в клініці я викликав медичну сестру. Вирішивши з'ясувати причину того серцевого нападу, я хотів насамперед виміряти свій тиск. Сьогодні зранку черговою виявилась Юлія. Поки вона припасовувала манжету на моїй руці, я пасся очима в її викоті. Ліфчика ця бісова чортиця не вдягла, ще й зумисне розстебнула верхній гудзик лікарняного халату. Білі округлі груди вабили, наче магніт.

Юлія закінчила вимірювати й сказала:

— У вас підвищений тиск. Двісті на сто десять.

Я знову відчув біль, але цього разу значно слабший, і промовив до сестри:

— Застебни, будь ласка, гудзик. Тут не яблучний базар, а лікарня. Не дивно, що в мене піднявся тиск!

Юлія навіть не змигнула, тільки байдуже знизала плечима й зняла

манжету з моєї руки. А мені не знати чому раптом стало весело, хоча для радощів не було жодних причин.

— Поховай свої яблука,— знову сказав я.— Бо тільки-но ще раз побачу — неодмінно обірву!

Юлія глянула на мене й лагідно всміхнулась, мовляв, ну то й рви, хто тобі заважає. Приязно сяяли й золоті яскринки в її очах.

Чортиця, та й годі. Але мій кепський настрій пройшов, тож я в душі вдячний був Юлі.

Вже біля порога вона спинилась і ще раз глянула в мій бік — наче забула щось мені сказати й тільки тепер згадала. Я охоче вислухав би ту новину, але телефон не дав мені цього зробити. Дзвінок був безцеремонно різкий. Я вже давно помітив, що телефони дзвонять по-різному й далеко не завжди в доречний для цього час.

— Професор Шейтанов слухає,— буркнув я невдоволено.

— Ви не могли б зайти до мене на кілька хвилин? — почувся в трубці спокійний голос керівника клініки.

— Професоре Марков,— перейшов я на холодний офіційний тон.— За півгодини почнеться операція, навколо якої точилося стільки балачок. Навряд чи варто розсіювати свою увагу перед такою операцією.

— Та дарма, зайдіть! Я вас довго не затримаю.

Поклавши трубку на апарат, я по-биндюжницькому вилаявся, тоді схаменувсь і злякано зиркнув у бік дверей. Але Юла вже встигла вийти.

Я дістав таблетки й спробував заспокоїти нерви й урегулювати тиск.

3

Коли я ввійшов, Марков навіть не підвівся мені назустріч, тому я також не простяг йому руки.

— Укомплектували операційну бригаду,— тоном ображеної величності сказав він,— а мене навіть до уваги не поставили. Належало б скласти бодай доповідну.

— Мені зараз не до формальностей,— відповів я.— А за бригаду не турбуйтеся, мене ці люди не підведуть. Люблю відчувати під ногами міцну кригу.

Марков театралью розвів руки й схилив голову до лівого плеча, але все-таки не зважився глянути мені в очі.

— Крига — завжди крига, хоч хай там вона яка.— В його хрипкому басі я знову відчув знайомі нотки пихи й неприязні.— На кризі можна провалитися й піти на дно. Самі пропадете й нам наробите неприємностей.

— Невже це найбільш слушна хвилина для погроз? Перед самою операцією! — сказав я. Мені так обридли балачки навколо неї, що я раптом відчув, як закипає кров у моїх жилах і червоніє обличчя, тож застромив руки під пасок, аби не спокуситись і не ляснути паскудника по лисині. Чи довго до гріха — воно ж таке нікчемне й миршаве, ледве спинається над столом. Тільки торкну рукою — так і розмажеться по столі.— Великою підлістю було з вашого боку розмовляти зараз на цю тему!

Він одкинувся на спинку стільця, брови його на мить здригнулись, а з очей наче вискочили два люті пси: вкусити не зважуються, тільки злобно клацають зубами й здавлено гарчать.

— Ви не вислухали мене до кінця й не все зрозуміли, а зразу хапаєтеся за високі слова! Така нестриманість колись вам завдасть непоправного лиха.— Шеф хвилину помовчав, але пси його не повернулися до своїх буд, а сіли біля його ніг і втупилися в мене потемнілими від люті очима.— Я вам не кажу, щоб ви відмовились од операції, час для цього розумного кроку вже минув. Як той казав, жереб кинуто.

Батько мій теж часто вживав ці відомі з історії слова.

— Так висловився Юлій Цезар, перейшовши через Рубікон,— не без утіхи вколов я Маркова.

На обличчя його лягла тінь, і він махнув рукою, наче проганяв мух.

— Я вам пропоную,— сказав він,— компромісне рішення, яке врятує й особисто вас, і авторитет нашої клініки. П'ятнадцять хвилин тому мені подзвонив один відповідальний працівник і сказав: «Голова Ради Міністрів просить зателефонувати йому після закінчення операції». Ну, як ви на те?

— Телефонуйте,— відказав я.— Що ж тут такого?

— Ви не зрозуміли мене! — Тонкі, майже безкровні губи Маркова сіпнулись, наче крила мотиля, якого посадили на шпильку.— Про цю операцію знають люди з найвищих урядових кіл! Ось що я мав на увазі. Товариші цікавляться, та ще й як!

Я здвигнув плечима:

— Ви щось наче мали сказати мені?

Начальник підвівся, обминув стіл, підійшов до мене, зіп'явся навшпиньки й прошепотів:

— А чому б вам не зробити просто поверхневу трепанацію? Жодного ризику ні для хворого, ні для вас!

— Розумію,— відповів я чемно.

— Прислухайтесь до порад наших колег. Вони щиро шанують ваш талант і бажають вам тільки успіху. Прислухайтесь й до машин, які дуже добре обізнані з вашою майстерністю хірурга. Послухайте й не стрибайте сторч головою у вир!

Я посміхнувся:

— Авжеж, авжеж! Я неодмінно прислухався б до мудрих порад колег і ще мудріших порад комп'ютерів, але за умови, якби...

— За якої умови?

— За умови, що я ідіот! — закінчив я свою думку й так подивився на нашого начальника, як, мабуть, вовк дивиться на ягня, перш ніж схопити його за в'язи. Чи ти ба! Прислухатись не до власного серця й розуму, а до мудрощів цього чоловіка та ще півдюжини «розважливих» колег. Та ще до цілої скрині всіляких кристалів і дротиків! Я, може, так би й зробив, якби не був сином приреченого до страти Шейтана.— І взагалі,— вигукнув я,— дайте мені нарешті спокій і змогу нормально працювати!

Професор Марков повернувся на місце й знову сів, його обличчя мовби залякло й посиніло; такий вигляд має пацієнт, якого після операції щойно вивели з наркозу.

— Та хоч на голові ходіть, мені байдуже! — вигукнув він.— Діло хазяйське. У вас од слави так запаморочилася голова, що з вами неможливо серйозно розмовляти. Але не забувайте про одну річ: славу здобувають наполегливою працею довгі роки, а процвиндрити її можна за одну мить!

— Це моя особиста справа,— знизав я плечима.

— Ось я на вас подивлюся тоді, коли операція, не дай боже, закінчиться невдало! — Він зміряв мене з ніг до голови.— Не певен, чи зможете ви знести такий скандал...

— Хоч би чим закінчилась операція,— сказав я йому,— але підлотником не буду.

— Ну, гаразд! — Начальник також знизав плечима.— Дозвіл я вам підписав, але разом з тим зазначив свою особливу думку. Сподіваюсь, ви вже знаєте про це.— Він повагався й неохоче простяг мені руку: — Хай вам щастить!

Рука в нього була в'яла, вогка й холодна, неначе це його мали покласти на операційний стіл, щоб розкрити йому череп.

Ніжчемний чоловік!

Я ввійшов до операційної, коли асистенти підготували майже все. Кардіолог д-р Палієв тихенько перемовлявся з головним анестезіологом. Вони раз по раз дивилися на монітор, екран якого спалахував різ-

нобарвними сигналами. Я ледь чутно насвистував улюблений мотив — з дитинства знайомий мені вальс із опери «Євгеній Онегін». Бачити цієї опери мені не довелось, але моя мати мала її всю на грамплатівках, а найбільше любила слухати цей вальс. Важко сказати, чого вона віддавала перевагу саме йому, певно, він щось їй нагадував. Материного слуху я не успадкував, але вальс Чайковського запам'ятав дуже добре, відтоді й насвистую його собі під ніс, а часом «насвистую» навіть у думці. Сьогодні я ввійшов до операційної в ту мить, коли бал був у самому розпалі, а Онегін нудився й не знав, якого б коника викинути, щоб розвіяти свою нудьгу.

Я натяг рукавиці й кивнув до головного асистента:

— Починайте, прошу вас. Розкривайте зону.

Раптовий сніп люмінесцентного проміння впав на потилицю мого хворого та виголену латку на його голові. Довкруг операційного столу запала холодна півтемрява. Сестра подала асистентові автоматичне свердло. Я не чув глухого дзижчання свердла та безцеремонного скреготання пилки. Бал давно відгомонів, Онегіна мов і не було на цьому світі, а я не зводив ока з не більшої від нігтя діляночки закривавленої сірої речовини, що відкрилася посеред виголеного тімені. Згори донизу тягся глибоченький рівчачок, по один бік якого містився життєво важливий «магічний» центр дихання, а по другий був не менш важливий і «магічний» центр, що керував діяльністю серця. Пухлину треба було шукати десь на межі, знайти її й видалити, не потурбувавши жоден центр.

— Електроскальпель! — сказав я й надзвичайно зрадів, що мій голос пролунав так спокійно.

Я чотири години простояв над столом. Користувався електричними інструментами уникнення кровотечі. Міліметр за міліметром вивуджував пухлину й вигрібав її геть. Вигрібав часточками, які навряд чи перевершували краплини дрібної роси. Десь на середині операції серце хворого небезпечно притихло. Довелося зробити укол. Робота посувалася так повільно, що в мене раз по раз виникало відчуття, ніби час раптом спинився, хоча в мозку ще лишалося багато крапель тієї смертоносної «роси», не менше, ніж краплин води в морі. Я мусив одну по одній вишукати й вигребти їх, незважаючи на свої нікчемні людські сили...

Коли я вже геть стомився й зневірився в собі, робота несподівано дійшла до краю. Решту міг докінчити мій асистент.

Я стройовим кроком дійшов до дверей операційної, та тільки-но ступив за поріг, як став схожий на проколену камеру, неслухняні ватяні ноги ледве внесли мене в ліфт. У своєму кабінеті я впав у крісло й заплющив очі. Мене почав морити сон, тож я дістав із замкненої шафки коньяк і ковтнув разів три або чотири. Живлюще тепло розлилося по жилах і збадьорило мене. Я згадав про хворого, посміхнувся до нього й сказав: «Будьмо! Живи сто років!» А тоді знову гарно ковтнув.

Коли я піднявся в реанімаційне відділення, оперованого вже встигли перевезти туди. До рук його були підведені датчики найнеобхіднішої апаратури, електрокардіограф і монітор. Доктор Палієв удивлявся в стрічку кардіограми, а Юлія, вмочивши тампон у спирт, протирала щоки й ліву руку оперованого, обмахуючи його картонною діаграмою щоденних температур.

Чомусь бригада Палієва — Юлії мені не сподобалась. Палієв був красивий самець, тридцятип'ятирічний молодик з поріділим волоссям і соковитими губами сластолюбця. Ну, а про Юлу я вже казав — це була левниця в розквіті сил і вроди, таку талію й такі делікатні сіднички я побачив уперше в житті, слово честі. Так, це товариство було мені чомусь не до смаку. Чи, може, я просто перебільшував?..

Я запитав:

— І досі не вивели з наркозу? — Тоді помаленьку відтрутив Палієва від електрокардіографа й сів сам.

Хіба я не мав права, хай йому чорт, адже я сьогодні був триумфатором, уся слава цього дня належала мені, а Палієв і всі подібні до нього повинні ламати переді мною шапку. Я натовк писками в калюжу всіх своїх колег, а ота скриня з кристалами та дротиками хай іде к лихій годині! Сам керівник професор Марков після операції потис мені руку й щось там захоплено белькотів. І все-таки, як оті двоє опинилися в одній зміні?...

Чи я надто голосно розмовляв, чи з мене виходило якесь цілюще проміння, але оперований раптом кліпнув повіками й глянув на білий світ. Подивився, звичайно, на мене, але подивився так, наче його щойно витягли з могили. Хоч убий — не збагну: чому, виходячи зі стану загального наркозу або кóми, в перші секунди людина дивиться з сумом і недовірою в очах, неначе шкодує за глухою темрявою, в якій щойно була?

— Ну, ти молодець, хлопче! — сказав я йому. — Тримався, як справжній гвардієць стрілкового полку! — Я, мабуть, хотів сказати навпаки — як стрілець гвардійського полку, але недбало махнув рукою й ще раз повторив: — Ти молодець, хлопче! Все обійшлося, від того лиха не лишилося й сліду, ми його схопили й укинули в помийний бак!

В очах недужого зродилася думка, а ще сині губи зронули ледве чутний звук:

— Спасибі...

Я басовито кашлянув, бо горло мені раптом перехопило, зрадливо защеміло в очах. Дуже кортіло сказати: «Любий ти мій, навіщо ті подяки! Ми з тобою були на рівних правах, боролись однаково самовіддано: я за твоє життя, а ти — за мій авторитет!» Але я нічого того не сказав художникові, натомість кивнув у бік медсестри:

— Йй маєш дякувати. Адже то вона гладила тебе тампоном по щоках. Я за таке піду на дві операції! Сам ляжу на операційний стіл!

Художник повів очима на Юлію й справді всміхнувся їй радісно і вдячно. Хоч він і досі нагадував живий труп, але все-таки знайшов у собі сили для першої усмішки, певно, око художника враз оцінило достойності нашої нової медсестри. Я знову подумав: ну й молодець. Я в тобі справді не помилився!

— Тепер тобі треба добре виспатися, — сказав я йому. — А завтра розповідатимем один одному анекдоти. Я знаю дуже дотепний анекдот!

Потім я знову глянув через плече на Палієва, бо той неспокійно рипнув стільцем. На білій стрічці кардіограми вряди-годи з'являлися неприємні прогалинки, а синусоїда опустилася до крайньої межі.

— Негайно дайте йому щось для стимуляції! — сказав я. — Тиск теж порушився?

— Тиск упав! — розгублено здвигнув плечима Палієв.

Я сказав:

— Нічого страшного, вам не вперше. — Попрощався з художником і пішов.

Але оте перше почуття триумфу вже охолело в моєму серці, там тепер запанував тривожний холодок. Не було серйозних причин для побоювання, не було навіть не дуже серйозних причин, але чому на серці раптом стало незатишно — я так до кінця й не збагнув.

4

Я змалку жив у Лбзенці, на вулиці Журналістів, поблизу старої корчми «Під липами»; за корчмою пролягало шосе, що вело до колишньої семінарії, де тепер Палац піонерів і школярів. Вулиця була дуже давня, я пам'ятав її ще з тих часів, коли бігав у місцеву початкову школу. Взимку стрімка вулиця була чудовою трасою для наших санчат. Їздили нею мало — автомобілі ми тут бачили не кожного дня, бо люди

тоді здебільше користувались фаєтонами. Ну, а відразу за шосейною дорогою починався густий бір.

Я був кременезний та високий і належав до команчів, од мене добре перепало воїнам інших племен, але після боїв ми швидко мирилися, я дарував тим, хто зазнав од мого томагавка,— жилавого соснового сучка,— скляні кольорові кульки, барвисті сигаретні коробки та смажений горох. Були сутужні повоєнні часи, тож наші дитячі радості теж не відзначалися багатством.

У мого батька був свій одноповерховий дім, що виходив двориком на гору Вітошу. В цьому будинку я жив і тепер. Татові моему він дістався від його рідного брата-вчителя. Поки дядько збивав гроші та зводив цей дім, життя дійшло краю, так він у ньому й не пожив.

Будинок мав три кімнати, що виходили дверима в просторий зал. Яке було первісне призначення того величезного залу, ніхто достеменно не знав. Моему батькові здавалося, що дядько думав запрошувати камерний оркестр. Коли я намагався з'ясувати, чи тато справді вважає саме так, він лише сумно посміхався. Зводячи собі дім, дядько мріяв одружитися й народити сина чи доньку, а потім вона (чи він) закінчить консерваторію і в домі буде своя піаністка чи піаніст. Піаніно було мрією дядька.

Я сміявся разом з батьком і казав йому: «Ти був не байдужий до живопису, а він — до музики. Двоє диваків!» Батько відказував: «У всьому винний твій дід. Він умів різьбити й мережати скрині, неперевершено грав на сопілці і влучав з пістолета горобця. Коли йому виповнилося двадцять вісім, подався до Одеси нібито по якийсь там струмент, а сам опинився в Петербурзі й узяв участь у заворушеннях 1905 року. Коли його заслали до сибірської тайги, він несподівано для всіх опинився в Болгарії...» Потім бився за визволення Македонії з-під турецького ярма, опинився на турецькій каторзі, але знову втік — цього разу до Греції. Дід не повернувся до рідного села, а сів на пароплав і зійшов з нього десь аж у Центральній Америці, де іспанці намагалися зберегти свій вплив. Дід загинув на парагвайській чи уругвайській, якщо не на венесуельській землі. Він не був помітною персоною, не вів армій у бій, тож і не лишив свого ймення на скрижалях історії. Дід був простим арбанасцем з бентежним богом блукацтва в душі.

«Моя мати народилась у багатій родині,— згадував мій батько ті часи.— Не діждавшись чоловіка з мандрів, мати розірвала з ним шлюб, а потім одружилася з окружним інспектором освіти в місті Тернові. Згодом вітчим переїхав до Софії й забрав туди всю нашу сім'ю. Він був чиновником душею й тілом, але мене й мого брата мав за рідних синів. Мене віддав учитися на медичний, а брата мого — на філфак. Мати наша пережила вітчима й померла за рік до мого від'їзду в Іспанію.

Брат мій довгі роки збирав гроші на цей дім, бо вдався в матір, тихий, ощадливий і роботящий чоловік. Ото тільки що ширяв мріями про салони та камерні оркестри, чим нагадував нашого батька та весь його рід блукачів».

Від клініки до корчми «Під липами» та мого дому можна було доїхати другим трамваем та автобусом, що ходив аж до Палацу піонерів і школярів. У мене була машина «фольксваген», яку я свого часу купив у ФРН, але з роботи я повертався звичайно трамваем. Здебільшого ледве тримався на ногах, тож боявся ризикувати: бува, зіб'ю когось. Після важкої роботи над операційним столом реакції притуплювались. Ось чому я й цього разу сів на трамвай, навіть вирішив зійти на зупинці Вишневій і трохи пройтися лісом.

Я так і зробив, та коли дійшов до шосе й побачив корчму «Під липами», тільки тоді збагнув, що від самої Вишневої йду лісом. Мене охопив раптовий страх, бо я не міг пригадати, про що думав увесь цей час, аж нічого не помічав довкола себе.

Як завжди о цій порі, корчма була майже порожня, мій столик також гуляв, але я сів за перший-ліпший вільний столик.

— В чому річ, товаришу професор? — стурбовано підійшов до мене бай Сандо, завідувач корчми, який уже років з десять сам приносив мені моє пиво.— Може, на роботі щось не той?..

Я нахильці випорожнив кухоль, обтер губи й кивнув:

— На роботі все в нормі.

Заплатив та й пішов собі.

Я взяв таксі й був в аеропорту о двадцятій хвилині на четверту. Літак мав прибути за годину десять хвилин. Якого дідька я прителіпався так рано? Я вирішив зайти до буфету, але вже на самому порозі роздумав: мене могли викликати буквально кожному мить, бо в клініці знали мої координати.

Я без угаву човгав уздовж і впоперек чекальні й викурив безліч люльок тютюну. Час неначе перестав рухатись.

Нарешті літак прибув, а за п'ять хвилин Ана вже була у вестибюлі. Напевно, тільки дідько знав, чому в цю мить вона здалась мені такою неймовірно вродливою. Біла блузка під сірий костюм, струнка й тоненька, як більшість бездітних жінок, розумні й великі карі очі та каштанове волосся — вона так притягала мене, як потужний магніт притягає залізну кнопку. Я мало не кинувся стрімголов уперед, але якась невідома сила спутала мені ноги, я ледве переступав. На обличчі моєї дружини з'явився подив, а коли ми нарешті зійшлися впритул, вона по-справжньому стривожилась.

Дружина, як завше, міцно поцілувала мене в уста. Мені навіть здалося, що сьогодні вона перевершила саму себе, намагаючись якнайглибше вдихнути в себе мій віддих, як робила це в перші два-три роки нашого спільного життя. «Зумисне прикидається,— з сумом подумав я.— Отже, справи в неї не зовсім чисті...»

— Чи ти не захворів? — спитала вона, й досі притискаючись до мене всім тілом.— Ноги болять?

«Болить серце!» — мав би я відповісти їй, натомість лише недбало махнув рукою.

— То тобі так здалося,— відповів я.— А чому це в мене має щось боліти? — Підхопивши її чемодан, я незворушно поніс його до виходу.

Не пускаючи моєї руки, вона намагалася заглянути мені в очі, але я йшов собі далі й не зважав на це. Йшов і дивився під ноги, нікав очима понад головами людей, хоч серце розривалось на частини, хоч я чудово знав, що поведжуся по-дурному. Я ж міг просто лишитися вдома й цим самим натякнути: мені відомо все. Навіщо придурюватись одне перед одним?

Непомітно для себе я почав насвистувати знайомий мотив: «La donna e mobile...»

— Луко, чи ти не хильнув? — спитала дружина, коли ми зійшли сходами вниз, і цього разу вже пильно глянула мені в очі.— Якийсь ти сьогодні не такий...

— Справді?! — театральним голосом проказав я.

Дружина стенула плечима, на обличчі її залягла тінь. Обличчя було засмагле на сонці та степових вітрах, але таке розумне й таке гарне, що хай йому чорт! Переді мною стояла моя колишня Ана, а я здуру намагався їй допекти...

— Вибач! — сказав я знічено, нахилився й поцілував її в лоб.

Цей поцілунок просто ошелешив дружину, вона мовби здригнулась і відступила на крок.

Що вона хотіла була мені сказати?

Того я не знав. Нейрохірурги не дуже тямляться на психіці. Я длубався своїм скальпелем там, де зароджується психіка, але я мав зовсім інший фах.

У цей час підійшов таксист і тимчасово розрядив напруження. Добре, що мені спало на думку не відпускати його.

— Слухай, хлопче, якби я знав, що доведеться тут стовбичити дві години,— сказав таксист,— бісового батька я б згодився! Давно б уже за мною й слід прочах, та скажи спасибі, що я добрий! — Він одібрав у мене валізу, кинув у багажник і клацнув замком. Потім відчинив праві дверцята й по-блазенському вклонився моїй дружині: — Прошу, мадам!

Уже в машині дружина поклала свою руку на мою й спитала голосом, у якому подиву було більше від нижніх почуттів:

— Ти приїхав сюди на дві години раніше?

— Казав один, мовбито в павільйон аеропорту завезли імпортий тютюн «Данхілл», а ти ж знаєш — я не можу жити без цього тютюну. Отож я й поїхав раніше.

— Ну, й купив? — Таким тоном діти питають у бабусі, чи пощастило героєві казки подолати скляний мур.

— Не вистачило! — зітхнув я.— Черга була дуже велика.

Дружина поблажливо поплескала мене по руці:

— Я так і думала.

— А я сьогодні оперував автора «Озера з золотими рибками»,— несподівано заявив я.

— «Озера з золотими рибками»?.. Ах, так...— Дружина забрала свою руку.

— Операція була важка, але пройшла успішно! — похвалився я, хоча вона не виказала жодного зацікавлення.— Його життя чотири години висіло на волоску.

— Чиє життя? — перепитала дружина.

— Автора «Озера з золотими рибками»! — нагадав я.

— Воно висить у тебе в кабінеті. Нагадає тобі минулі часи.

— Минуле так і лишається минулим. Для нас важливіші теперішні часи!

— Що ти маєш на увазі?

— Ну, наприклад, як поводяться зараз чоловіки та жінки.

Дружина довго не озивалась.

— Ти сьогодні страшенно загадковий, любий мій,— сказала вона зрештою.— А які саме чоловіки та жінки? Подружжя чи коханці?

«Скажімо, коханці»,— було вже в мене на язиці, та водій саме спинився біля нашого дому.

Прийнявши з дороги душ, дружина моя дістала свій білий фартушок з рюшами. Вчена дама раптом перетворилась на господиню сім'ї, весталку домашнього вогнища й коханку. Коли б ота анонімна гадина так не вжалила мене, я б оце спрагло притиснув дружину до серця, щоб аж у неї самої запаморочилося в голові, й у передчутті неймовірної радості схопив би її на руки й поніс до спальні. Певно, з таким захватом за тисячу років до мене ніс свою жінку далекий пращур моїх дідів. Але гадина вп'ялася в серце й не відпускала, я навіть відчував по-справжньому фізичний біль, тупий, постійний і гнітючий, хай навіть не такий страшний, але все-таки біль у серці.

Я запитав:

— А чого це ти вбралася в хатне? — Я стояв до неї спиною й дививсь у вікно.— Вже шоста година й час виходити.

— Куди?

— Підемо десь повечеряємо,— відповів я.— Дома тобі буде нудно.

Дружина відповіла не враз.

— Якщо тобі зі мною не цікаво,— згодом сказала вона,— то піди погуляй без мене.

Я тільки байдуже здвигнув плечима, мовляв, можна й так.

— А я вже відколи мрію бодай вечір побути вдома, зварити тобі чогось, побачити тебе в халаті, посидіти з тобою біля вікна, поки вечеря доварюється, посидіти просто так, навіть не розмовляючи...

— Ти диви! — сказав я, не обертаючись. — Це говорить доктор біологічних наук, старший науковий працівник Ана Кондова-Шейтанова?

— Це каже твоя жінка, — виправила вона мене.

— Ну, добре, — відвернувся я від вікна. — Роби як знаєш. А я піду трохи полежу в кабінеті, бо набігався за цілий день.

Між бровами в неї з'явилася зморшка, в зіницях поволі осідали подив і страх. «Чи спало їй на думку, — сам себе запитав я, — що мені вже все відомо?» Крапля зловтіхи ще дужче розпалила мій біль. Я досі навіть не здогадувався, що зловтіха може бути така гірка.

— Сьогоднішня операція мене просто вичавила!.. — махнув я рукою й потяг ноги до своїх дверей, та перед дверима зупинився й докинув:

— Я врятував йому життя!

— Авторіві «Озера з золотими рибками»?

Плечі Ани опустились, невидючі очі втупилися в простір.

«Важкий твій хрест! — вигукнув я в думці, й до горла мені підкотився клубок. Мені раптом стало так шкода Ану — аж в очах запекло. Хтось у мені впав навколішки й простяг благально руки. — Твій хрест важкий для нас обох, а що робити?» Я не мав сили ні звинувачувати, ні прощати гріхи.

Відчинивши двері, я ввійшов до кабінету й не роздягаючись упав на диван.

Так я пролежав добру годину, наче провалившись у мертву невагому пітьму, а потім таки не витримав. Уже й не скажу, яка бісівська сила звела мене на ноги: жага дивитися на неї й відчувати її зблизька чи, може, бажання якнайшвидше дізнатися всю правду? А наслідок міг бути тільки один: кожне з нас мусило завдати на плечі свого хреста й нести його власною дорогою.

Я перевдягся в халат — Ана ж мріяла бачити мене в халаті. Цій одежині було вже років шість. Ми тоді ще жили разом, Ана подарувала мені халата того дня, коли я одержав професора. Відтоді я встиг його зносити й попротирав на рукавах, але в ньому мені й досі було найзатишніше, тож я його й досі носив. Я взяв люльку й вийшов з кабінету.

— Запах упізнаєш? — запитала Ана й причинила по собі двері ідальні. — Невже й досі не вгадав?

Я навіть не намагався вгадувати. Дружина подивилась на мене й розчаровано додала:

— Ти вже забув дух домашньої страви. Сьогодні в нас буде курча. Не бройлер, а справжнє-таки курча, я привезла його аж з Толбухіна.

— Та невже? — посміхнувся я без ентузіазму. — Дуже зворушлива деталь. Так я, чого доброго, повірю, що в Толбухіні пам'ятають лише мене.

— Я там думаю, звичайно, не лише про тебе, зате ти мене згадуєш рідше, ніж я тебе.

— Згадувати про когось — то ще нічого не означає, — глибокодумно заперечив я. — Згадувати можна добре вино й приємні парфуми. А перед очима жінки щоразу постає чоловік, коли вона лаштується зрадити його з іншим. Згадувати можна багато чого!

— Якщо ти сьогодні не напідпитку, то, певно, ще не витверезів з учорашнього дня! — спробувала посміхнутись Ана, але так і не змогла, натомість біля її губів залягли дві зморшки.

Здається, мої слова їй допекли, хоч вона розміреним кроком пішла до ідальні й здавалася зовсім спокійною. Нервозність у тих неквапливих кроках все-таки була. Бідолаха напевно здогадалась, про що я їй натякав, а номер із справжнім курчам виявився неоригінальним; ось відкіля були ті гіркі страдницькі зморшки біля її губів!

Я сів на канапі навпроти вікна й запалив люльку, рухи мої були нехапливі й чіткі, сірник жодного разу не здригнувся в пальцях; до останньої дії я підготувався як слід.

Схили Витоші багрянili вечірньою загравою, а в ярах уже залягала

ніч. Бузок і жасмин швидко тонули в синіх тінях мого садочка, я вже не бачив гілля, бачив лише зірочки білого цвіту, й це хвилювало мене, бо навіть крізь гіркуваті непривітні пасма мого тютюну просочувався тонкий аромат жасмину. Я вперше в житті зненавидів цей аромат, чомусь мені здавалося, ніби він розслаблює мої нерви й розпорошує думки. Сидів я на бувалому в бувальцях шкіряному дивані, якого мені залишили в спадок батьки і якого я не поміняв би ні на що в світі, сидів я й у думці картав жасмин, жадібно смокчучи люльку, як нараз Витоша з усіма верхами та схилами зникла й мовби запала в небуття, а на її місці знову постала Ана. Вона й досі була тоненька й струнка. Звичайно, не така, як Юла, молодша за Ану на десяток літ. Сьогодні Юла показала мені свої перса; то було своєрідне запрошення на любовне рандеву. Я, природно, не збирався нехтувати запрошенням; якби вона потім запросила ще когось, я й тоді не став би ревнувати, запросила — то й нехай, моє яке діло. А ось власну дружину я ревнував, хоча її жіночий день уже хилився до вечора; тут я не погоджувався на жоден компроміс, навіть найменший. Можливо, через те, що Юла була для мене сторонньою людиною, а свою Ану я кохав? Але чи здатний чоловік парубоцького образу життя в мої роки покохати? Чи не марно я зазіхав на почуття, на які вже давно не мав сил і спромоги?

В такому разі, звідки той біль у душі, що його породило?

Розмірковуючи отак, стежачи за сизими пасмами диму з люльки, я раптом відчув на очах і скронях доторк Аниних долонь, шоку мені лоскотало її волосся. Ана непомітно прокралася поза диваном і пригорнула мене, затуливши мої очі долонями. Це в неї була така гра. Я схопив теплі долоні й припав до них вустами, як робив у давноминулі часи. Але від того несвідомого доторку мене мовби вдарило струмом: ці руки зрадили мене, вони пестили іншого.

Обминувши диван, Ана сіла поруч і спробувала мене обійняти, але я помаленьку відвів її руку й сказав:

— Обпечешся!

— Раніше ти відкладав люльку на стіл, коли я підсідала до тебе. Де тепер ті часи? — Обабіч Аниних вуст знову залягли зморщечки.

— Про часи ти знала колись латинський афоризм.

— Я його й тепер пам'ятаю, той афоризм відомий усім. *Tempora mutantur*¹. Для уславленого професора починається безліч змін!

— А ти до цього зовсім не причетна? — грубо докинув я.

— Зовсім! — Ана дивилась у потемніле вікно. — Люди нашого фаху, особливо ті, що займаються селекцією, творенням нових сортів, — то народ надзвичайно терплячий.

Я сказав:

— Отже, якщо жінка-селекціонер знайшла собі пару, то вже й не дивиться на інших чоловіків?

— Це насамперед залежить від чоловіка. Але поясни нарешті, в чому річ.

— Не квапся. Якщо чоловіка тієї селекціонерки не буває поряд тижнів два чи й три, то селекціонерці теж, мабуть, терпець урветься? Чи як? Одного дня вона згадає латинський афоризм *Tempora mutantur*.

Не скажу, який я мав вираз, проказуючи ці слова, зате я добре бачив Анине обличчя. На ньому разом проступили обурення, подив і жах. Ана сахнулась, наче її вдарила якась невидима велетенська рука, очі в Ани широко розплющилися.

— Що за натяк? — Голос її зійшов до шепоту.

— Та не сприймай близько до серця, — сказав я. — Може, від постійної самоти в мене порозсихалися клепки? Вибачай. Я просто хотів тебе запитати, як тобі ведеться в тих далеких краях?

На всі подальші мої розпитування Ана відповідала знехотя й не дуже приязно.

¹ Часи змінюються (лат.).

— Ну, то як же тобі там ведеться? — нагадав я.
— Добре.
— А колектив у вас який?
Ана здвигнула плечима.
— Невже жодної близької душі?
— Чому ж! — заперечила Ана.
— Чи не той худенький в окулярах? — кинув я.
— Той самий.
— Добре, коли в самотньої жінки є друг. Ти не згодна бути самотньою вовчицею, правда ж?

Ана зробила якийсь непевний рух. Її очі блукали десь у хащах бузку та жасмину, на які насунулася густа тінь.

— Отже, отой худенький... Якщо я добре запам'ятав, ви були з ним в одній групі?

— Ми й ЗАРАЗ в одній.

— Зрозуміло...

— Зрозуміло — що? Невже в тебе немає подружки? Напевно, не одна й не дві!

У моїх грудях наче вибухнув казан, доведений до перегріву, в голові спалахнув вогонь. У цю мить я, певно, нагадував дику горилу, ладну розтерзати свою жертву на шматки. «Коли маєш приятеля, то якого біса приперлася знову сюди?!» — хотів я крикнути, вже й рота розкрив, та раптом пролунав тривожний дзвінок телефону. То був жахливий звук, наче комусь по живому відрізували ногу. Я підбіг.

— Професор Шейтанов?

— Так!

— Говорить медсестра Павлова. Помирає ваш пацієнт!

— Як-то «помирає»!.. — Таке повідомлення просто ошелешило мене.

— Майже не дихає, пульс ледь відчутний!

— А доктор Палієв де?

— Його немає. Лише я!

Я побіг до кабінету, скидаючи на бігу халат, накинувся піджаком і майнув сідлати свого «фольксвагена». На Ану я навіть не глянув і нічого їй не сказав. Мій власний світ з усіма його тривогами та болями перетворився на не варту уваги дрібничку.

5

Цього разу я не боявся переїхати когось, гнав і гнав, не звертаючи уваги на червоне світло. Певно, бог справді оберігає позбавлених здорового глузду бідолах, бо я дістався клініки живим і неушкодженим.

Реанімація була повна лікарів, сюди посходилися чергові з усіх відділень, неначе почалися профзбори й ось-ось мали роздавати ордени. Але сьогодні ніхто не жартував і не намагався розважати інших. Сьогодні всі були похмурі й лихі, а в декого з очей вряди-годи вистромлявся й червоний жучок злорадства: «Хіба ж не я казав?! Хіба ж не ми застерігали, а ти й слухати не хотів. Ось наслідки твоєї впертості!» Глузувати ніхто не смів, і все-таки в очах у декого можна було прочитати: «Оце хірург з європейським ім'ям!» Але всі мені поступались і боялися зачепити навіть краєм одежини, неначе я був начинений надчутливою вибухівкою і міг розірватися буквально кожною мить.

У палаті оперованого були доктор Палієв і доцент Ванев, сьогодні вранці Ванев був моїм першим помічником. Тепер його також викликали терміново з дому, як оце мене, бо з-під піджака у Ванева виглядала лише майка. Стояли в палаті й дві медсестри — Юла й ота Павлова. Павлова зайшла до палати художника просто так, а чергували біля нього Юла та Палієв.

Коли я ввійшов, усі четверо збентежено відступили, я подивився на ліжку й збагнув, що мій художник мертвий. Од нього вже від'єдали всю апаратуру й монітор. Хтось уже закрив йому очі.

Я взяв пацієнта за праву руку й спробував намацати пульс,— звичайно, марно,— бозна для чого я це робив. Рука була холодна й така жахливо нерухома, як може бути тільки в мерця. Два почуття заповнили мою душу, й це сталося несподівано, враз: почуття провини й почуття безвиході; я був винним і безпорадним водночас.

Згодом відчуття провини почало потроху втихати. Я провів операцію без помилок і хиб, хворого привезли до цієї палати в досить непоганому стані, в межах припустимого були тиск і пульс. То яка ж чорна сила призвела до катастрофи? Коли це сталося і як?

Я звернувся до кардіолога Палієва, який неначе щойно зійшов зі сторінок журналу мод:

— Чому настала смерть і коли саме?

— Десь годині о дев'ятій,— відповів той.

— Чому так приблизно? Годинника не було? — Над дверима висів електричний годинник.

Доктор Палієв знітився й щось прошепотів собі під ніс.

— Доктора Палієва й сестри Юлії не було в палаті, коли це почалось,— обізвалася медсестра Павлова. Ця шупленька сорокарічна жіночка навряд чи була в захваті від подібних до Юли дівчат.

— Не було в палаті?! — жахнувся я.— Може, ви стежили за оперованим з допомогою телевізійної установки в канцелярії?

— Та де! — Павлова покрутила головою.— В канцелярії була я, а тих двох там не було й близько. До дев'ятої ще було п'ятнадцять хвилин. Я глянула на монітор і побачила, що з серцем у хворого не все гаразд. Я побігла в палату, а він стогне. Отоді я й подзвонила вам, а вже після вас — доцентові Ваневу.

— Я, професоре, сам щойно перед вами вбіг,— підтакнув доцент Ванев.— Теж не встиг.

— Яка, на вашу думку, причина? — запитав я його, лизнувши пересохлі губи.

Ванев розвів руки:

— Інсульт або інфаркт.

— Інсульт міг бути тільки внаслідок операції...— Палієв говорив мовби кудись убік.

Почувши голос цього прилизаного жевжика, я вдруге за цей вечір утратив самоконтроль, отой казан у грудях моїх знову вибухнув. Я підступив до паскудника й спитав:

— Чому ви покинули свою вахту? Де вас носили чорти, коли хворий потребував термінової допомоги?

Палієв зблід. Мерзотник виявився ще й боягузом. Він, затинаючись, пробелькотав:

— Спу...спустився у вестибюль дру... другого відділення покурити. Світ в очах моїх потемнів.

— П'ятнадцять хвилин курив одну цигарку?!..— гаркнув я й відважив йому такого ляща, аж дзигною закрутився, потім я замахнувся ще раз, і тепер паскуда опинився за дверима.

Я ще не все сказав. Тепер надійшла черга Юли.

— Ну, а ти? — нахилився я до неї.— Чому ти покинула свій пост? Навіщо лишила хворого самого?

Юлія дивилась не потупивши очей, на вустах у неї навіть прорізувалася якась усмішечка, мовляв, я ж сьогодні вранці тобі показала щось, то чи варто нам тепер псувати стосунки?

Юлі я також дав невеликого ляща, вона поточилась і мало не впа-ла, та таки втрималася на ногах, від порога глянула на мене — ні лю-ті, ні зненависті в очах її не було, був тільки щирий подив: так дитина вперше знайомиться з дивним звіром кенгуру.

— Що ви робите, професоре! — Доцент Ванев ухопив мене за пле-че.— Отямтесь!

Він надто пізно мене спинив. Хоча я й не зробив нічого такого,

за що мусив би червоніти ціле життя. Соромно стало тільки перед небіжчиком.

Вклякнувши перед ним, я святобливо поцілував його вже зовсім охололу правицю.

Не минуло й двадцяти хвилин, як прибув наш керівник професор Марков. Ми зачинилися з ним у канцелярії й певний час не зводили один з одного очей. Не знаю, який вигляд мав я, але переді мною стояла прикро вражена сумна людина.

— Я передбачав, що операція може закінчитися трагічно, але хуліганства з вашого боку не міг передбачити навіть я.

— Операція пройшла нормально, прямої відповідальності за смерть пацієнта я не несу.

Професор Марков розвів руками:

— De jure, можливо, це й так, але de facto... вся відповідальність лежить на вас.

— Винні чергові, що покинули свій пост! — відповів я роздратовано. — Якби хворому вчасно допомогли, все закінчилося б нормально!

— Тепер це, колего, тільки слова. Розтин покаже, яка частка провини лягає на вас. Якщо смерть настала внаслідок інсульту, то винні в ній, безперечно, ви.

— З операційного залу я вивіз його живим і в доброму стані! — я аж стеновав плечем. — Далі відповідальність за його життя перебрали на себе інші. Й причиною смерті був саме інфаркт!

Професор Марков удруге розвів руками, лише по довгій паузі проказав:

— А поводитись ви все одно негідно. Як тільки ви могли на таке піти!

Над цим я досі не замислювався. «Вони заробили ті лящі!» — кортіло вигнути в очі керівникові, але я тільки кліпав очима та мовчав.

— На завтра оголошую засідання колегії, — сказав керівник. — Обговоримо вашу поведінку й запропонуємо міністерству свою міру покарання. А поки з міністерства надійде наказ, усуваю вас тимчасово від обов'язків завідувача нейрохірургічного відділення. Сподіваюсь, ви не образитеся на мене за таке? Ну, а чергові, які покинули свій пост, понесуть свою міру покарання.

— Кожному своє! — Я спробував навіть усміхнутись, але усмішка, певно, вийшла надто гірка.

Тоді я просто кивнув головою й вийшов.

Зайшовши до нашої корчми, я спробував пошукати вільного столика, але так і не знайшов, тож підійшов до корчмаря й вихилив навстоячки відразу два кухлі німецького пива. Інших напоїв я майже не вживав, зате пиво було моєю пристрастю.

— Ну, як воно там? — приязно поцікавився завідувач бай Сандо.

— Все чудово, — відповів я йому.

Вдома не було нікого. Посеред столу в ідальні золотіло смажене курча, але стіл було накрито на одну персону. Біля прибору стояла нерозкоркована пляшка шампанського й один фужер, а поряд лежала записка: «Даруй, але мені прикро бути з чоловіком, який думає про мене казна-що!»

«Ось іще одна праведниця!» — невесело посміхнувся я й зіжмакав папірець.

Потім викинув курча в помийницю й одчинив шафу, в якій у мене про всяк випадок стояло кілька пляшок віскі й коньяку. Коли згодом увійшов до кабінету, в голові стояв туман. Я сів за свій стіл і підвів очі на «Озеро з золотими рибками». На самотній лавці серед золотавої осені сиділо двоє людей, безмежно чужих одне одному.

Коли я так ото сидів і вдивлявся в картину над столом, снопик голочок знову вп'явся в моє серце, а на лобі виступив холодний піт. Я

дотягся до солдатського татового ліжка й упав на нього не роздягаючись. У голові гули вітри, перед очима роїлось яскристе листя, червоне й золотаво-руде.

6

Прокинувся я вдосвіта зовсім виснажений, з якимось тягарем побіля серця й у голові, світ перед очима хилитався. До люльки мене зовсім не тягло, а коли я все-таки припалив її й кілька разів затягся, в мене ще дужче закрутилася голова. Я перевдягся в халат і вирішив ще трохи полежати. У вухах у мене заgrimів прибії, вали один за одним накочувались на кам'яні мури хвилеріза, що був десь у мені.

Телефонний дзвінок змусив мене схопитися в ліжка. Буйний день за вікнами здивував мене: була вже дев'ята година. Телефон суворим голосом професора Маркова проказав:

— Уся колегія давно в зборі, а вас і досі нема!

— То ви собі засідайте, — відповів я. — Недобре себе почуваю.

Марков не запитав, що зі мною сталось, а лише помовчав кілька надцять секунд.

— Негарно судити вас у вашу відсутність, — урешті промимрив шеф, — але ви можете висловитися по телефону, а я ваше висловлювання запишу.

— Я не маю чого казати.

— Невже й словом не вибачитеся перед людьми, яких учора так брутально образили!

— Доктору Палієву скажіть, що він дуже легко відбувся. Ну, а нашій новенькій медсестрі — що я шкодую...

— ...що вдарили її?

— ...що вдарив її лише по одній щоці! — закінчив я перервану шефом думку.

Шеф сказав:

— У вас сьогодні дуже веселий настрій. Але ви забули про одне: ті двоє можуть вас притягти до судової відповідальності.

— Щоб знеславити себе на цілий світ? Не смішіть мене, колего!

— Я вас учора застеріг, якої кари вимагатиму за ваш учинок, — сказав шеф. — Ну, а протокол розтину оформлять за годину. Молить бога, щоб причиною смерті виявився інфаркт!

— Мене тепер не втішить жодний діагноз, — відповів я, — бо це однаково не воскресить небіжчика. А на твоє покарання я плюю. Ти тримаєш у своїй клініці паскуду Палієва й сучку Юлу — хай це буде на твоїй совісті! — крикнув я й хряснув трубкою об апарат.

Я так зневажливо й грубо розмовляв з керівником клініки, що це підняло мій настрій і навіть викликало апетит.

З'ївши краєць хліба, я дістав зі своєї бібліотеки гарно опрацьований батьків щоденник і розгорнув його, знову вмостившись на солдатському ліжку...

Монфер'є, 1 червня 1939 року.

Сьогодні вранці Бернари цілою родиною подалися в гори на сіножать: Едмон із сестрою та її чоловіком, а також сестрин син Луї. Сестрину доньку Стефані та Едмоного синочка Анрі забрала до себе *grande mère*¹ Поліна. В хаті лишилися тільки ми вдвох — я та Едмонова дружина Луїза.

Розкошую на ложі із свіжого сінця, якою намостила для мене в клуні Луїза. Вона така чуйна й так старається в усьому догодити мені, аж часом стає ніяково. Мостячи на «другому поверсі» клуні цей барліг, вона сказала позавчора: «Якби, докторе, не ви, zostалися б ми з моїм синочком Анрі бідними сиротами!» Вона стояла навпроти дверей,

¹ Бабуся (фр.).

узявши руками в круті боки, біла сорочка мерехтіла в півп'ятмі. Спідниці мені згори не було видно, але я знав, що спідниця синя в червону квіточку. Я дуже добре пам'ятав усе це, бо пас очима Луїзу, коли Едмона не було поблизу. Я сказав їй того самого вечора, коли вона подавала мені вилами сіно на під: «Хоч би хто був поряд у тому пеклі, я б його врятував. Тож ти переді мною не в боргу за свого чоловіка. Ти не повинна почувати себе в боргу!» Луїза відказала: «Може, це й справді так, докторе, але, якби не ви, ми з Анрі стали б найнещаснішими людьми на цьому світі!» Більше ми нічого не сказали одне одному, бо з хати саме вийшов Едмонів зять, щоб кинути собаці шмат хліба. Луїза тихенько побажала мені доброї ночі й пішла собі.

В щілини даху мені видно сонце, яке вже підбилося над деревами садка, але вставати не хочеться. Луїза вештається туди-сюди. Косарі повернуться лише ввечері, але до того часу ще треба наварити й напекти. Треба дати коневі сіна, нагодувати поросят і свиней, здоїти корову, закип'ятити молоко. Луїза прудка, мов косуля, впорається з усім, за неї я спокійний. Та йдеться мені зараз не про це. Вона — дружина мого друга Едмона, з яким мене зв'язують бойове побратимство й спільна мука програної війни, через те я вважав би себе останнім падлюкою, зазіхнувши на неї навіть у думках.

Надходить час прощання. Той старовинний рукопис я вже переписав, мої бойові рани погоїлись, нічого більше не тримає мене в цьому селі Монфер'є. Можливо, за день чи два мене тут уже не буде. Я спу-тав Едмона по руках і ногах. Він веломеханік, раніше працював у сусідньому місті Фуа, а в Монфер'є досі сидить через мене. Терпляче жде, поки я скопіюю ті старовинні рукописи, а ще, видно, збагнув, як мені приємно вилежувати в молодому сіні, кошеному на осоннях піренейських полонин. Це сіно справді неймовірно духмяне, воно викликає в тобі несподівані думки й почуття... Та-ак, звідси треба терміново втікати!

Байдиккування мене гнітить, груди роздирає журба за рідною до-мівкою. Позавчора одержав од Соні листа. Коли я вирушив до Іспанії, вона збиралася захищати диплом, а тепер вона вже стажистка Алек-сандрівської лікарні. Кирпатенький носик, дівоче личко й сніжно-білий халат... Хотів би я зараз побачити її такою! На звороті аркуша Соня обвела олівцем рученятко нашого Луки. Зараз йому три роки, а коли я залишив його, він ледве вчився сидіти. Мені часом аж соромно стає, що не можу пригадати рис його обличчя.

Але найдужче мене зараз непокоїть те, що я втратив зв'язки з організацією, влаштував собі канікули та й припишк у цій норі. Хлопці з нашого батальйону, ті, що лишилися живі, досі вже з'їхалися в Софію й узялися до знайомої роботи. А я потягаюся на сіні й клопочуся таким, що аж самому соромно.

Бернари — злидарі, кожен шматок хліба в них на обліку, я справді тут — зайвий рот, але вони щиро мене полюбили, а коли я поїду від них — так само щиро сумуватимуть. Навіть Едмонів зять Ерве, цей мовчазний лісоруб з грубим обличчям нормандця, але з душею провансальського садівника, днями подарував мені чудову люльку, яку сам вистругав з вишневого сучка. Провансальці — люди щирі й гостинні, поживеш у них день або два — й ти вже їхній, аби тільки не був на-в'язливим служкою властей: інспектором, лісничим або фінагентом. Якщо ти належиш до таких, провансальці будуть з тобою чемні й пош-тиві, але до їхнього серця тобі буде зась. Навіть щедрі на усмішку ту-тешні жінки минатимуть тебе з погордливо піднятою головою, зневажливо стиснувши вуста. Як ота неприступна Dame Giralda з невіддатливої середньовічної Тулузи; завойовники-хрестоносці в безсилій люті кинули Жіральду в колодязь і втопили її.

Так, час у дорогу. Щирі усмішки й добросердість псують бійця, а мої битви триватимуть ще дуже довго, тож часу на ніжності нема. Хоча ми належимо до суворого покоління, покликаного обстояти ніж-

ність і забезпечити їй майбуття. Після перемоги революції на всіх чесних обличчях квітнуть усмішки, як у Луїзи та інших прекрасних жінок, і люди змагатимуться в благородстві й справедливості, в ширості й щедрості до своїх товаришів. Коли подумаю про це світле царство — ладен битися в сотнях громадянських війн.

Я чую знизу голос Луїзи:

— Лукó!..— Й серце мліє від захвату.— Якщо ти не спиш, то виглянь!

Вона так і вимовляє: Лукó.

Затамовую подих і підходжу до краю горища. Насамперед у вічі падає голизна її плечей. Вони блискучі й майже прозорі, мов полірований алебастр, хоча сонце ще не заглянуло до дверей і Луїза стоїть у затінку. «Чого я дивлюся на неї згори?» — сам собі дивуюсь і відчуваю ніяковість.

— Нахилися й візьми полумисок з молоком! — каже Луїза й сліпуче посміхається.

— Я злізу вниз! — відповідаю я збентежено й навіть звішую ногу, намагаючи нею шабель.

— Е, ні, не треба! — владно розпоряджається Луїза й тягне руку з полумиском аж сюди.— Не злазьте, зустрічайте гостю в своєму домі!

Гостинність тут — закон, через те я підкоряюсь, навіть простягаю руку вниз, щоб допомогти Луїзі піднятися на горище. Ось вона вже стоїть над краєм і мовчить.

Я теж мовчки дивлюсь. На ній сьогодні нова сорочка з туго зібраним широким викотом, поверх сорочки вона вдягла вузький червоний жилет, який випирає груди з викоту.

— Ти сьогодні дуже гарна,— кажу я їй, бо в Провансі заведено говорити жінкам приємні речі.

— Дякую! — посміхається вона, й на щоках її розквітають ружі.— Знаєте, сьогодні вдома тільки я та ви. Більше нікогосінько! Ну, сідайте ж та напийтеся молока, чого ви й досі стовбичите?— Вона перша сідає на сіно й робить мені рукою виразний знак — сідати якнайближче до неї.

Я так і роблю, як наказує Луїза, й беру полумисок. Я такий збентежений, що мало не похлинаюся тим молоком. Ми, медики, взагалі не належимо до сором'язливих, на те є чимало причин, а я ще й певний час пожив у Парижі — спеціалізувався на хворобах очей, не маю я себе й за святенника, накопичив у цьому ділі чималий досвід і стаж. А ось Луїза мене бентежить, і якщо я досі не впустив у сіно полумиска з молоком, то тільки завдяки своїм міцним м'язам, які часом діють самі по собі. І все-таки гаряча хвиля заливає мене з ніг до голови й розпікає щоки, а плече Луїзи чимдалі дужче притискається до мого плеча. Я тепер мовби в такому самому становищі, в якому був опинивсь Едмон, коли ми після поразки під Бургосом пробиралися з оточення. Франкісти оточили Едмона кільцем, але я кинув у них дві гранати й прорубав йому вихід. А хто тепер допоможе мені? Ворота, певно, й сьогодні замкнені зсередини, та й дім Бернарів стоїть крайнім у селі...

Луїза кладе мою руку на свою долоньку й здивовано вигукує:

— Оце в лікаря така рука? Як можна таким ручиськом лізти в око людині? Таким ручиськом добре тримати хіба сокиру або колун. Скільки ви вбили франкістів?

— П'ятьох чи шістьох...— Їх було, звичайно, більше, але щоб Луїза не вважала мене за хвалька, я применшую свої заслуги.

— А як ви їх убивали — з рушниць? — допитується вона.

— Ні,— кажу,— багнетом.

Вона обдумує мої слова, а кров у мене в жилах аж бурхає. Потім Луїзина думка перескакує на щось геть нове:

— Ваша дружина еге ж красуня?

— Чому неодмінно красуня? — дивуюсь я.

— Бо ви сам красень. Дружина такого гарного чоловіка повинна пасувати йому.

— Ой, Луїзо,— кажу їй,— я вже старий і на такі речі не звертаю особливої уваги.

— Та скільки ж вам?

— Уже пішло на п'ятий десяток.

— Це найкращий для чоловіка вік. У цьому віці чоловік заходить у свою найбільшу силу! — Вона знову якусь хвилику мовчить, тоді висмикує свою руку з-під моєї, й моя рука несподівано торкається її колін.— Ви справді лаштуєтесь їхати?

— Ми з Едмоном позавчора говорили про це. Час мені в дорогу. Думаю, не пізніше як днів за два.

Луїза мовчки зітхає, але так само тулиться плечем до мого плеча, а рука моя так і лишилась лежати на її коліні. Ця рука вже не підкоряється мені. Я вкрай розгублений, можу остаточно впасти в Луїзиних очах, але ж вона — Едмонова дружина!

— Ми прості селяки,— знову зітхає Луїза,— не можемо нічого дати вам на згадку про нас. Щось таке на добрий спомин. Але я перед вами в боргу, тож хочу вам неодмінно віддячити. Аби ви потім мали за що згадати мене... Ну, подивіться ж!

Вона притискається ще дужче й пропонує мені свої губи, кладе свою руку на мою, очі в неї напівзаплющені, а віддих обпалює вогнем.

Далі я не витримаю, далі на наших з Едмоном стосунках доведеться ставити хрест. Чи зможу я потім глянути йому в вічі?

Я схоплююсь, наче мене вжалила оса, Луїза падає на сіно, а її синя в червону квіточку спідниця задирається сама.

— Як я міг забути! — не кажу я, а просто кричу.— Наближається дев'ята година, наш поштар ось-ось повезе пошту до Фуа! — Я знімаю куртку, що висить поряд на гвіздку, й верзу тим самим пришелепуватим голосом: — Хочу встигнути віддати йому надзвичайно важливий для мене лист! — І так рішуче кидаюся до драбини, що, тільки дивом не скрутивши собі в'язів, умить опиняюся внизу.

Цілий день я блукаю полонинами та ярами, цілий день сплю, а потім до очманіння дивлюсь на смарагдове небо, яке тут, на півдні, справді не має дна. Від голоду хочеться вити, але я терплю, вертаюся в село аж у сутінках, коли косарі вже прийшли з гір.

Луїза на мене й не дивиться. Мені пощастило заглянути їй в очі лише раз: очі були не ображені й не сердиті, в них я побачив просто сум.

7

Я прочитав перший розділ батькових щоденників, і хоч я був ще й досі лихий, бо ті чорти з клініки таки добряче зіпсували мені настрій, але мене розібрав сміх. Так буває часто, коли читаєш про видатних людей: неодмінно відчуваєш поблажливу зверхність до їхніх дивацьких звичок. Онно яким спартанцем був мій старий!.. Відмовити провансальці, та ще з таким станом і такими грудьми, що мало не вискакували з викоту. Такого я зроду б не схвалив, бо то чистісінький провінціалізм початку нашого сторіччя. Це все одно, якби Юла показувала мені свої перса, а я сором'язливо відвертався вбік. Або мружив очі, як кіт на чуже сало...

Ну, до Юлії тепер не підступи... То й нехай котиться к лихій годині! Коли б яка жінка зробила так, як ота Юла, покинула людину напризволяще в смертельну для неї мить,— я б і з нею вчинив так само, хоч хай би потім сердилась на мене й не дивилась у мій бік. Людина в небезпеці — ось пробний камінь для кожного з нас. Покинув таку людину напризволяще — ти черв'як. А поки в нас немає закону, який суворо карав би такого черв'яка, то я судитиму його за законом власного сумління. Ну, а потім хай судять мене.

Отже, я не міг надивуватися, сміявся з рідного батька від душі, бо батечко знехтував прекрасною провансалькою. Водночас мені було й трохи шкода його, бо я все життя поблажливо ставився до видатних людей і їхніх дрібних недоліків. А такі недоліки мав кожен з них. Александр Македонський, скажім, полюбляв хильнути, а Наполеон Бонапарт, на думку деяких його біографів, дозволяв своїй Жозефіні приймати зальотників у нього на очах.

Отак собі розмірковуючи, я подався до їдальні випити кілька крапель коньяку, бо голова знову почала крутитись, трохи порушився пульс, як ото буває з моїм «фольксвагеном», коли на свічку потрапить крапля води. Я взяв пляшку й сів до столу, з якого вчора так і не прибрав; лише курча викинув у помийницю. Решта все лишилося як було: прибор на одну персону, пляшка шампанського й фужер. Чорна самотність. Неначе цей стіл було поставлено на найбезлюднішій з-поміж усіх планет, з якої кілька годин тому відлетів передостанній мешканець. Останнім був я. Ось чому стіл було накрито на одну персону, ось чому біля шампанського виявлено лиш один фужер.

Я опинився приблизно в такому стані, в якому був отой Едмон з Монфер'є, тільки що в його випадку мій батько повівся зовсім нетипово.

О, простодушні лицарі тридцятих літ, якби вас більше було й сьогодні, нам би всім краще жилось, я також не почував би себе вдома, мов на планеті, покинутій усіма. Ну, а сміятися, звичайно, можна. Хіба ж то не дивна дивина, коли чоловік відмовляє такій красуні! Сміх, та й годі... Зрештою, здоровий сміх — запорука здоров'я! І все-таки ми не глузуємо з вас — ми вклоняємося вам за вашу лицарську порядність. Я підіймаю за неї тост!

І я замість кількох крапель по-справжньому хильнув з пляшки.

Потім повернувся й знову ліг, маючи намір ще трохи почитати щоденника, аж тут озвався телефон. Цього разу виявилася секретарка керівника клініки. Шеф доручив переказати мені, що, за результатами розтину, художник помер від інфаркту міокарда.

— Зачитати вам рішення сьогоднішньої колегії? — люб'язно спитала вона.

— Ліпше перекажіть своїми словами.— Очевидно, дівчина боялася переказувати мені, тому я докинув: — У вас приємний голос, я залюбки послухав би вас.

Дівчина спершу затнулась, але потім прокашлялась і хоробро повела:

— Вас усунено з посади завідувача нейрохірургії строком на дванадцять місяців. Платню отримуватимете за штатним розкладом молодих фахівців.

Я засміявся:

— Чудово!

Вона це сприйняла чомусь на свій карб:

— Що тут чудового, товаришу професор?

— Ви переказали все коротко й чітко! — заспокоїв я її.

— Дякую...

— А що ви скажете про «потерпілих від моєї руки»?

— Доктора Палієва суворо попереджено. Медичну сестру Юлію Стоянову переведено на три місяці санітарною палат... Вас більше нічого не цікавить, товаришу професор?

— Нічого,— відповів я.— Бажаю всього доброго.

Я поклав трубку й відсунув апарат, потім сів і знову задивився на «Озеро з золотими рибками». Там стояла золота осінь і в повітрі кружляли золоті рої, а наче десь дуже далеко хтось наспівував старий шлягер:

Ніжні хмаринки
Білого бузку —
Мрії моєї найпершої сон...

Пульс у мене так само стрибав і перестрибував, і я подумав про лідокаїн.

Але лідокаїну не було, і я знову розгорнув батьків щоденник.

Монфер'є, 2 червня 1939 року.

Я педантично збираю свій невеликий чемодан, подарунок власника тутешньої промтоварної крамниці, доньці якого я вилікував очі. Поряд зі мною сидить Едмон, обличчя в нього здивоване.

— Час повертатися в рідні краї,— вкотре намагаюсь пояснити Едмонові.— Моя відпустка надто затяглась.

— Але ж тобі дозволили вільну практику! — каже Едмон, і в голосі його вчувається несмілива надія.— Залишся ще хоча б тиждень на три, поки в горах достигнуть черешні. Ягід з тобою наїмось, Луїза наварить мармеладу, повезеш гостинця своїм...

— Удома на мене чекають син і дружина,— докидаю я.— Чекає й інша робота, в якій мене ніхто не замінив.

Едмон урешті зітхає й знижує плечима:

— Коли вже ти остаточно вирішив їхати, то що ж...

А я докінчую думку:

— Та й тобі, Едмоне, час уже збиратися до Фуа. Праця веломеханіка дасть тобі значно більше, ніж збирання черешень у лісах.

Едмон скептично посміхнувся й крутнув головою:

— Колишніх інтербригадівців у Фуа на роботу не беруть. Думаєш, я не пробував? І до тієї майстерні ходив, де п'ятнадцять років лагодив які завгодно велосипеди, ще й подяки мав од людей. А що сказав мені тепер власник майстерні? «Якщо побачу тебе тут іще бодай раз — викличу поліцію, скажу, розбійник напав. Інтербригадівців мені не треба. Геть!» Отож у Фуа для мене роботи немає.

— Спробуй у Тулузі,— кажу я.— Там Анрі міг би ходити до ліцею, та й Луїзі не подобається жити в селі.

Едмон мовчки дивиться під ноги, а я всовую копію старовинного рукопису в шкіряну сумку й кладу на саме дно. При потребі сумку можна носити за плечима. Я будь-що мушу довести цю копію й показати вченим землякам. Едмон нервово покашлює, в його добродушних провансальських очах, які можуть швидко спалахнути й швидко згаснути, прокидаються хитрі жучки.

— Я також їду разом з тобою,— каже він і дивиться на мене так, наче підловив мене на якомусь лукавстві, що страшенно піднесло його у власних очах.— Я поїду з тобою до Парижа, а Париж — це справжній океан. Там тебе ніхто не питає, чи був ти на річці Ебро й що ти там робив. Потрібні робочі руки — тебе беруть, добре працюєш — маєш і ти. А все інше нікого не цікавить. Велосипеди зараз у моді — будь здоров.

— Сподіваєшся знайти там роботу? — дивуюсь я.

— Коли на самих тільки Єлісейських Полях тисячі велосипедистів,— розпалюється Едмон,— то потрібно дуже багато ремонтних майстерень. Бодай в оденській візьмуть і мене!

А мені не дуже віриться.

— Я їду! — заявляє Едмон.

Коли провансалець у чомусь переконаний, хоч хай то буде химера химер, з ним сперечатись марно.

— А як же Луїза? — нагадую йому.

Едмон хмуриться, але це триває лише мить.

— Вона почекає на мене.— Едмон схиляє голову до лівого плеча, згодом усе вирішує: — Тут у мене мати й сестра. Луїза не нудьгуватиме!

«Мати й сестра її постережуть, щоб не підмітала вулиці подолом»,— доводжу я Едмонову думку до кінця.

— А тільки-но я влаштуюся в Парижі, негайно викличу до себе Луїзу й Анрі. Анрі виросте і вступить до колежу,— мріє вголос Едмон.

«Хто думає насамперед про добробут, той уже викінчений соціал-демократ!» — кажу я сам собі й у думці зітхаю. Поки що ніяк не збагну, чому мені стає сумно, за кого журюсь: за нього, за Луїзу чи за власну персону.

Я запитую його:

— А на що ти житимеш у тому Парижі, поки тобі пощастить? Заощадження маєш?

— Я?! — здивовано перепитує Едмон. — Мене два роки не було вдома. Все, що колись мав, за цей час пішло прахом.

— З чого ж ти думаєш починати? — наполягаю я.

— А ти з чого?

— В мене там є товариші, вони негайно переправлять мене до Болгарії.

Едмонові спадає на думку щось зовсім нове:

— Візьму з собою оту старовинну книгу й продам якомусь антикварові. Кілька франків дасть — уже добре, тиждень проживу, а за тиждень знайду роботу, я чомусь певен.

Я вважаю своїм обов'язком застерегти:

— Та книга — талісман усього роду Бернарів.

— Я вже убезпечив рід своїм сином.

— У приватні руки книгу не віддавай. Можеш продати її хіба що Національній бібліотеці, — суворим голосом кажу йому. — То автентичний документ середньовіччя й має величезну історичну вартість.

— Коли б вона мала таку вартість і у франках! — мрійливо вигукує Едмон.

Щось не дає мені спокою, тож я знову заглядаю в чемодан, хоч там усе вже давно акуратно складено.

— Хоч хай там як, а завтра вранці їду, — рішуче кажу я. — Просто не маю права далі зволікати!

— Вранці Луїза з матір'ю приготують нам щось на дорогу, — зітхає Едмон.

— Ти ж іще не радився з Луїзою!

— Ет! — махає він рукою. — Луїза марить Парижем усе життя.

Монфер'є, 2 червня 1939 року.

Прощаюся з Бернарами та їхнім селом. Потороча Ерве дарує мені повен духмяного південного тютюну кісет з доброї шкіри. Grande теге Поліна благословляє мене й вішає мені на шийку медальйончик на тоненькому ланцюжку. Луїза ледь-ледь, лякливо торкається губами моїх губів, як і належить заміжній жінці, і все-таки нам щастить украсти кілька секунд, щоб заглянути одне одному в очі; в її очах я побачив сльози й сум.

В Едмонів рюкзак та його клейончату валізу нам поклали три кілограми козячого сиру в червоному перці, дюжину яловичих ковбас, а також пляшку кришталево чистої інжирової горілки. Грошей нам вистачить на дорогу, хліб і дешевий готель.

Полишаю Монфер'є та родину Бернарів з болем у серці.

В автобусі знімаю медальйончик і дивлюсь. На одному боці зображений лицар верхи й напис лангедокською мовою, до того ж дуже нечіткий; на другому боці середньовічний герб невідомого походження. Питаю в Едмона про лицаря та про герб, а той недбало махає рукою:

— Звичайний сувенір, їх тут скрізь продають туристам. Лицар — Раймон-Роже Тренкавель, а герб належав родові Тренкавелів. Цей Раймон-Роже колись був сеньйором великої частини Оксітанської землі. Єретики мали його за покровителя. Ото й усі мої знання.

Ховаю сувенір у портмоне й думаю: що за дивак був той лицар Тренкавель! Володів такими золотими землями — а потурав єретикам. І ще собі думаю: дай боже, щоб це був мій талісман!..

Ці рядки я пишу на Тулузькому вокзалі, поки чекаємо поїзда на Париж.

Описую коротко наші пригоди в Парижі аж до сьогоднішнього дня.

Ми влаштувались не в самому Парижі, а в його перспективному передмісті Еврі. Кімнату зняли в новому готелі, названому романтичним іменем «Марго». Я спочатку думав, що назва походить від імені Маргарити Наваррської, дружини Генріха Четвертого, французького короля. Ця Марго кривавої Варфоломійської ночі сховала в своїй спальні пораненого протестанта. Через триста років згадана подія надихнула Александра Дюма-батька написати роман. Але згодом я довідався, що готель просто належить акціонерному товариству «Марго», яке торгує речами дамського туалету та ювелірними виробами.

Незважаючи на те, що стоїть на далеких паризьких околицях, наш готель досить затишний і чепурний, має всього лише три поверхи, а ми влаштувались аж нагорі. В кожному номері є кімнатка з душем, а нашу практичний Едмон використовує ще й для прання. Вікна кімнати виходять на автобусну зупинку. Рейс А6 їде до Іссі сорок хвилин, звідки іншим рейсом приблизно за стільки ж можна доїхати до Триумфальної арки. Отже, в нашому становищі годі було й мріяти про кращий готель.

Ми влаштувались і розглянулись, потім погодилися й одягли білі сорочки, а потім одразу кинулися шукати Національну бібліотеку. Вона виявилась на вулиці Рішельє. Потрапили ми до якогось тілистого круглоликого начальника. Він з великим зацікавленням погортав нашу старовинну книгу, звелів нам почекати й подався до фахівців. Ми чекали добру годину й мріяли, сподіваючись вийти звідси багатими людьми. Але начальник нас приголомшив: «Приходьте за два дні».

Два дні ми потроху сьорбали з пляшки й закушували тією домашньою ковбасою. За кожним цоканням я мовчки промовляв: «Будьмо, Луїзо!» Але очей при цьому не ховав по кутках, моє сумління було чисте.

Насамперед я сходив до міського комітету Народного фронту й спитав, чи немає в них адрес болгарських антифашистів. Адрес не було, натомість мені запропонували попрацювати певний час у першому районі, бо на якійсь демонстрації поліція схопила інструктора Філіппа й не випускає його вже тривалий час. Я погодився з великою охотою. До першого району належали заводи «Рено» та «Сітроен», вони забезпечували охорону демонстрацій.

В Народному фронті я був зайнятий тільки половину дня, а по обіді ходив до Музею Імпресіоністів і Галереї сучасного мистецтва. Потрапляючи після імпресіоністів між полотна сучасних митців, я ніяк не міг позбутись враження, що з витонченої цивілізації потрапив у дикі джунглі людодів острова Самоа.

На третій день ми з Едмоном знову пішли до Національної бібліотеки. Цього разу голос у нашого начальника виявився непривітним і сухим:

— Панове, ваш рукопис не автентичний, як твердили ви, а копія шістнадцятого сторіччя. Хоча, можливо, тоді скопіювали не оригінал, а також копію. Ніякої певності, отже, нема. Через те ваша книга практично не має історичної вартості.

— І скільки ж ви думаєте нам за неї дати? — поквапивсь Едмон.

— Не більш як сто франків.

Едмон почервонів:

— Знущаєтеся, пане?

Південець прокинувся в ньому й тепер. Едмон міг підняти руку, міг вивергнути з себе слова найстрашніших проклять, які потрясли б до основ величну споруду бібліотеки.

— Едмоне, почекай! — схопив я його за лікоть. — Хіба ти не збагнув — наша книга їм просто не потрібна. Ходім!

Я не знаю, як почували себе пишні дами з аристократичних вулиць Рішельє та рю де ла Пе, слухаючи жакливу лайку Едмона, але я

розумів: той панок образив його почуття родинної гідності. Жінки Бернарів стільки сторіч зберігали цю реліквію на дні своїх важких скринь, аби їхній рід увійшов у наше двадцяте сторіччя, а тепер якийсь чинуша кидав за неї нужденні мідяки, яких не вистачило б на пару модних чевиків!

Але я також не міг збагнути того панка: якби навіть книга була копією шістнадцятого сторіччя — це все одно величезний скарб: з погляду історика й з погляду філолога. Найдужче мене бентежило те, що найавторитетніший осередок французької культури поставився до книги так зневажливо. А може, в особі цього пешеного добродія ми натрапили на ворога подібних книг? Певно, Раймон-Роже Тренкавель і досі мав запеклих супротивників.

Так воно чи не так, але удар виявився для нас несподіваним.

Наступні два дні ми вибігали безліч букіністів і книгарів, але наш товар жодного з них не зацікавив. Нарешті натрапили на книгаря з рю де Батіньйоль, з яким сторгувалися за двісті п'ятдесят франків. О повний романтики квартал Монмартр!

Але книгар не мав при собі стільки грошей, тож запропонував нам принести книгу наступного дня.

Залишивши книгу в готелі, зросившись краплею інжирової та закусивши кільцем ковбаси, ми з Едмоном розійшлися в різні боки.

А коли потім повернулися додому, книги вже не було.

Ніхто до нас не приходив і ніхто нами не цікавився.

Покоївка нашого поверху була взагалі вихідна. Швейцар лише бай-дуже стенив плечима. Це був чемний чоловічок з традиційними вусами, традиційною усмішкою й традиційним кашкетом на голові.

— Мені дуже прикро,— сказав він.— Але чи ви певні, що ніде її не забули?

Хвалити бога, хоч моєї копії ніхто не взяв! Рукопис тихенько собі лежав на дні валізи.

Едмон дуже бурхливо реагував на сумну подію того дня. Він люто гамселів кулаками подушку, покривало здер, заглянув під ліжка та в столики, нарешті сів, знесилений від люті й розпачу, і втупився невидючими очима в стіну.

Коли буря в його грудях нарешті трохи вляглася, він ударив кулаком по столі:

— Я все одно не здамся!

Оскільки я нічого не зрозумів, Едмон пояснив мені простими словами:

— Все одно не повернуся в село.

— Що ж ти робитимеш у Парижі?

— Якщо доведеться — переповзу його на череві з півночі на південь і з заходу на схід, а таки знайду роботу!

— Хай тобі щастить!

— Луїза в селі не може жити. Напередодні нашого з тобою від'їзду вона плакала цілу ніч. Страшенно мучиться, бідолашна.

Я нічого йому не сказав на те.

Едмон підвівся:

— Ну, бувай.

Я ще раз побажав йому щастя.

Але щастя не могло тривати без кінця. За тиждень нас могли викинути з готелю.

Незабаром я теж пішов.

До п'ятої години тинявся залами Лувру, потім навмання подався вздовж рю де ла Пе, знічев'я розглядаючи вітрини та будинки. Поряд з двокрилим дверима солідного будинку на чорній мармуровій дошці сяяли золотом слова: «Д-р Моріс Бруйя, окуліст, приватна клініка».

Я спочатку був проминув цей дім, але раптова думка змусила мене повернутися.

Двері мені відчинив швейцар, і я простяг йому потерту візитну картку ще того періоду, коли спеціалізувався в доктора Жака Марто.

Влітку багато паризьких лікарень і клінік буквально задихаються від нестачі лікарів, які в ці місяці масово йдуть у відпустку: одні втікають з Парижа до Альп, інші їдуть на сонячні середземноморські пляжі. Так було свого часу й у клініці доктора Жака Марто: мені довелося зробити чимало складних операцій, аби не повертати грошовитих клієнтів ні з чим, хоча я був усього лише стажистом.

Доктор Моріс Бруйя, вже літній чоловік з натомленим обличчям і сумними очима, які колись були ясно-голубі, насамперед поцікавився, чи можу я засвідчити той факт, що стажувався в названого на візитці його колеги. Я показав атестат.

— А що вас пригнало в такий час до Парижа?

— Причини суто сентиментальні,— зітхнув я промовисто.— Тогочасні зв'язки.

На саму тільки згадку про «зв'язки» кожен поважний літній француз неодмінно подумає про «галантні часи» своєї молодості.

— Так, так...— Доктор Бруйя кілька разів співчутливо кивнув головою.— Розумію вас:— Він усміхнувся наївним усміхом, хоча мав себе за великого хитруна:— Ще два-три роки тому я сам кожного рідва нишком перескакував до одного містечка...

Поки ми з лікарем кружляли навколо таких тем, телефон кілька разів аж розривався, та доктор Бруйя на нього не зважав. Увійшла гарна молода жіночка в білому халаті:

— Дзвонив пан Клод Арбен, оптовий торговець тканинами, телефонував з версальських вілл. Оса чи бджола вкусила його доньку Бет під лівим оком. Просить терміново допомогти, він привезе доньку сам своєю машиною.

Доктор Бруйя певний час мовчав, потім відповів жіночці, що дуже втомився, а доктор Венсан, який лишився сам на цілу клініку, ще з обиду пішов, бо його дружина ось-ось має народити.

— Страшенно невчасно! — стурбовано похитав головою Бруйя.

А тоді раптом згадав про мене:

— Ось вам добра нагода показати себе! Ну, то як, згодні? Якщо виявите себе справжнім фахівцем, працюватимете до кінця місяця. П'ятсот франків авансу можете одержати хоч цю ж мить!

Я купив собі картатий костюм спортивного крою, сорочку в синю смужку й поцяткований у червоне бант. А ще сто франків мені лишилось.

Не завжди так щастить. Рю де ла Пе, колишня вулиця Наполеона, мені допомогла.

«Завтра куплю троянд і піднесу гарненькій сестричці! — їдучи автобусом, нахвалявся я.— Це ж вона привела мені першого клієнта».

Париж, 21 червня 1939 року.

Швейцар готелю передав мені листа, якого вчора після обіду привезла машина «швидкої допомоги». Написано листа на фірмовому бланку клініки д-ра Моріса Бруйя.

«Шановний пане!

За проведені вами операції в клініці вам належить гонорар. Каса сплачує гонорари 7-го й 21-го числа кожного місяця.

З пошаною
Головний рахівник».

Схиляюся перед вами, пане Головний рахівник! Доречнішого листа я зроду не отримував.

Я сміюсь. А швейцар це бачить і питає:

— Одержали добру новину?

— О, мосьє! — кажу я швейцарові.— Сьгодні ви одержите від мене в подарунок сто грамів найкращого тютюну «Данхілл»! Ви ж так само, як і я, курите люльку?

— Так!

Ранок здається яснішим, а світ — просто чарівним. Як вчасно надійшов цей лист! У мене в кишені лишалося всього кілька франків, Едмон же не мав і того. Він ще не одержав авансу в майстерні, куди його нарешті прийняли. Едмон їсть на виплат у сусідній з майстернею харчівні.

З Едмоном не все гаразд. Я сказав йому вчора ввечері:

— Завтра буде демонстрація протесту проти мюнхенців, Гітлера й фашизму, обов'язково приходь!

Едмон стенив плечима й нахмурився:

— Якби ти сказав: «Завтра буде смертний бій з капіталом, ось тобі гвинтівка й повний патронташ. Прийдеш битися?» Я зразу ж відповів би: «Прийду!» А ходити на демонстрації, які нічого не дають, зате можна схопити поліцейського дубця по голові й вилетіти з роботи, а потім знову опинитись у селі, — красенько дякую! Я не піду!

— Як хочеш, — кажу я. На цьому наша розмова кінчається.

В мене з'явилося передчуття, що цей чоловік рано чи пізно стане власником велоремонтної майстерні.

Іду в Народний фронт, перекусивши в сусідньому бістро сандвічем і кавою. Грошей у мене лишилося на пакетик тютюну, газети та чарку коньяку.

В першій секції міського комітету на мене вже чекають секретарі кількох нових антифашистських організацій.

Точно о дванадцятій годині заходжу до каси й роблено байдужим голосом кажу:

— Щось тут наче маю одержати... — Й так само недбало простягаю листа.

Касир уважно перечитує його й кладе до папки, а мені дає підписати якийсь бланк.

— Оце ви мали одержати, — каже він.

Перед очима в мене мерехтять цифри, але я дивлюсь на ту, що аж унизу. Раптом мені перехоплює подих: п'ятсот!.. Рівно стільки я вчора одержав авансу! А тепер лишилось тільки розписатися за той аванс. Прокляття! Де ж я візьму грошей на обіцяний швейцарові тютюну?..

Касир перевіряє мій підпис, бере з каси кілька пачок, перераховує все й підсовує до мене.

— А це що таке? — сторопіло дивлюсь я на нього.

— За скільки розписалися, стільки вам і даю, мосьє!

Я знову дивлюсь на щойно власноруч підписаний бланк і силкуюся не здаватись кретином. Як же це я розписувався й не бачив, під чим?.. Перед цифрою «500» стоїть якась незбагненна сімка... Клянусь честю — досі її там не було!

Касир тримається стоїчно. Тицяючи пальцем у підписаний мною бланк, він терпляче пояснює, що три операції по дві тисячі п'ятсот франків кожна становлять разом сім тисяч п'ятсот.

Я киваю:

— Так, так, перепрошую, мосьє!

— Одну хвилинку! — спиняє він мене вже біля дверей. — Тут ось для вас іще дещо. — Й простягає мені конверт.

У конверті три банкноти по тисячі франків і візитна картка оптового торговця тканинами Клода Арбена. «Випийте за здоров'я моєї доньки Бет, яку ви так чудово вилікували!»

— Чи варто брати оце? — питаю я й зневажливо цюкаю пальцем по банкнотах.

— Беріть! — захопливо киває мені касир клініки. — Він це зробив од душі. — Касир махає рукою: — Власне, для нього така сума — ніщо!

День сьогодні просто чудовий, і все-таки в мене трохи крутиться голова. Десять тисяч п'ятсот франків, та я ж тепер справжній мільйонер! Адже середня платня не перевищує семисот франків.

Іду вулицею й підраховую свій капітал: п'ять тисяч внесу до фондів Народного фронту на боротьбу проти фашизму. За решту куплю дружині презент, можливо, на якійсь виставці придбаю картину й поїду додому через Італію.

Роботи в першому районі Народного фронту ціла гора, ніколи навіть здати гроші до ошадкаси.

О сьомій вечора простую до площі Конкорд, звідки має початися демонстрація. Площа вже вирує людьми. Трибуни будуть біля брам парку, треба пробратися якнайближче до брам. Нарешті мої старання увінчуються успіхом, перед очима в мене людський океан — аж до Триумфальної арки самі голови. Раптові оплески нагадують справжній океанський прибій. Ставши на плечі дужих чоловіків, голова Народного фронту починає говорити. Крізь хвилі оплесків і вигуків до мене долинають слова:

— Громадяни, вітчизна в небезпеці!. Над нами нависла чорна хмара фашистської чуми!.

Поблизу ляскають постріли — отже, там шпики. Останнім часом поліція нерідко вдається до такої практики: запускає перебраних у цивільне агентів до юрби, й тільки-но виступить перший оратор, агенти кидаються на демонстрантів, як пси. Так вийшло й сьогодні.

— Геть фашизм! — ревуть тисячі горлянок навколо статуї Згоди. Угору здіймаються тисячі кулаків.

З-від Єлісейських Полів з'являються машини з поліцією, з боку Ріволі цокоче копитами кінний ескадрон, від Каруселі гуркочуть мотоцикли.

Нас узяли в кільце. Починається звичайна в таких випадках сутичка: кулаки проти гумових кийків, люди проти оскаженілих коней, шаблі зблискують у блідому промінні щойно ввімкнених ліхтарів. Неймовірна суміш гніву, сутичок, лайки та ревіння. В людське море входить отрута уніформ, воно її не приймає й виштовхує, але тільки на якийсь час: гумові кийки та вивернуті плазом шаблі перемагають.

Поспішаю в бік Ріволі, якщо в такому натовпі взагалі можна «поспішати», бо на нас тиснуть з усіх боків. На розі парку Тюільрі двоє поліцейських схопили за руки молоду жінку в темно-бузковому костюмі. Побачивши мене, жінка здушеним голосом волає на допомогу:

— Товаришу, допоможіть!..

Скільки муки й надії в тому крикові!

Думати нема коли. Дика сила зупиняє мене й кидає на поліцейських. Я з розгону б'ю одного по зубах, другий хапається за зброю, але я б'ю його черевиком у живіт. Поки обидва на тротуарі, хапаю жінку й разом з нею біжу до Ріволі, там саме стало трохи вільніше, й ми вискакуємо на тротуар, до самої вітрини ювелірного магазину. Я відчиняю двері й пропускаю жінку вперед, але вже всередині дороги мені заступає чоловігяга, тримаючи руку в кишені піджака. Мабуть, тутешній викидайло.

— Ану пропустіть! — кричу я на нього. — Доки наші власті панькатимуться з такими людьми!

— Ви, мосьє, хочете щось купити? — питає здоровань, виважуючи мене з ніг до голови пильними очима.

— А ви думали як? Вирішив поговорити з вами про погоду та про Гітлера?

— Перепрошую, мосьє... А що ви хотіли б купити?

— Ну, що... Розумієте, сьогодні день народження моєї дружини...

— Пройдіть, будь ласка, в той зал. Тут у нас переважно годинники.

Я застерезливо стискаю жінку за пальці й розглядаю зал. Ми опинилися в передпокої храму Ваала, в сусідньому залі має бути справжній храм, де палахкотить золото. Рушаємо туди, вдаючи людей поважних і досвідчених, яких золотом і діамантами не приймеш.

Серце мені раптом уривається — здоровило в передньому залі на когось кричить: «Зачиніть двері й не турбуйте наших клієнтів!»

Моя дама полегшено зітхає, я теж. Ми зиркаєм одне на одного й разом усміхаємось. Обидві продавщиці в сніжно-білих халатах сприймають це на свій рахунок і всміхаються до нас, їхні усмішки просто сліпучі:

— Ласкаво просимо, мадам, мосьє!

— Мадам і мосьє хочуть купити якусь прикрасу,— чуємо з переднього залу голос того бугая.

Коштовне каміння виграє таким запаморочливим сьйвом, про яке я досі тільки читав у книжках. Так ось яке воно насправді!.. Моїй дамі демонструють різні кольє. Світильники вмонтовано так вдало, що кольє під їхніми променями спалахують і розсипаються тисячами різнобарвних іскрин, мов у тих казках «Тисячі й однієї ночі».

— Очі в мадам голубі,— любенько щечече продавщиця,— тому їй дуже пасуватиме це кольє. Червоно-синє. Вам подобається, мадам?

Кольє складається з трьох рядків молочно-синіх опалів, облямованих зі споду крапельничками рубінової роси.

— Мадам, як воно вам здається?

— О...— На обличчя мадам лягає тінь. Мадам дивиться на опалове кольє й сумно всміхається. Так усміхаються жінки, яких запитують: «Хочеш — я подарую тобі цю чудову місячну ніч? Вона віднині й довіку буде твоєю!» Так усміхається мадам. А я аж тепер завважую, яка вона гарна й молода, трохи схожа на мою дружину.— О...— знову вигукує мадам.

Від того мрійливо-сумного «О...» в мене стискається серце.

— Добре,— кажу я.— Коли воно тобі подобається, я з радістю його куплю. Скільки це коштує? — питаю в продавщиць.

— Десять тисяч п'ятсот франків, мосьє,— чую у відповідь.

Чую й наче провалююся в небуття, де немає ні світла, ні звуків, нічогісінько нема. Наче в стані ко́ми. Але кома, хвалити бога, триває лише мить. Все ж таки кольє не коштує стільки, як місячна ніч або усмішка жінки!

Я кажу:

— Десять тисяч можу дати.

— Будь ласка, мосьє, почекайте хвилиночку,— відповідає одна з продавщиць.— Я спитаю шефа.

Поки її нема, «моя дружина» ледь чутно мені шепоче:

— Ви збожеволіли? Припиніть!

Я поводжу плечима й неухважливо дивлюсь на мерехтливі прикраси за кришталевим склом вітрини.

Продавщиця повертається й киває до нас, мовляв, начальство дозволило зробити таку знижку тільки задля того, що сьогодні день народження мадам. Потім вона запрошує нас трохи посидіти, поки випишуть фактуру й упакують кольє. Молоденька струнка дівчина підносить нам золотавого коньяку в кришталевих келихах і від імені шефа бажає мадам великого щастя. Коли ми знову лишаємося на мить удвох, вона говорить те саме: «Ви збожеволіли?.. Припиніть!» Але тієї мрійливо-сумної усмішки на її вустах уже немає. Щоби натомість укрив чарівний рум'янець, вона тепер зовсім схожа на мою дружину.

Я підіймаю келишок і кажу:

— Будьмо!.. Як тебе звати?

— Марі.

— Ну, Марі, носи кольє на здоров'я!

Й нахильці випиваю коньяк. Його трішки, але він пекельно міцний, навіть ударяє в голову.

Марі тільки пригублює й не п'є.

— Ти де,— питаю,— працюєш?

— Працюю продавщицею в магазині «Лафайет». Якби ви мене не

визволили,— каже Марі,— мене звільнили б з роботи!.. Але навіщо ви затіяли оце? Може, тринькаєте чужі гроші?

— Чи не здається вам, що ви мене ображаєте, Марі?

— Боже милий, але ж багатії не ходять на такі демонстрації! Багатії не б'ються з жандармами за таких дівчат...

— Ви дуже гарна, Марі, не треба себе недооцінювати!

Мої слова стривожили її, але в цю мить повертається наша продавщиця й пропонує мені підійти до каси. Я плачу гроші за кольє, віддаю його Марі й дякую продавщиці.

В передньому залі перед нами знову виростає здоровань:

— Ради бога, мосьє, не носіть таку дорогу річ отак відкрито! Люди стали лихі...

Ми виходимо на сусідню вулицю, аби якнайдалі від площі Конкорд, а потім випадковим таксі їдемо геть з центру.

— Де ти живеш, Марі?

Вона злякано скидає на мене очі:

— А що?

— Давай повечеряємо десь поблизу від твоєї домівки,— заспокоюю я її.

— Вокзал Святого Лазаря,— киває вона водієві.

— Там неподалік є чудовий бар-ресторан,— каже водій до мене.

— Хай буде так! — відповідаю я й думаю про свою попутницю. Щойно в голосі Марі вчувся мені переляк. Невже вона подумала, ніби я напрошуюсь до неї в ліжко? Я посміхаюся сам собі: Марі перша про це подумала! А я блукаю думкою зовсім не там.

Ресторан справді шикарний, швейцар недовірливо позирає на мій картатий костюм, але я тицяю йому в жменю десятифранкову папірчину, й він пропускає нас.

— Широ кажучи, мені зовсім не хочеться їсти,— озивається Марі. Вона збентежена й говорить голосом покараної за шкоду дитини.

— Тоді давайте спустимося просто в бар, там чогось і перекусимо,— пропоную я.— Так буде ще й цікавіше.

Сходимо в бар. Зовсім поряд з нами струнний оркестр грає класичні танго та вальси. Я замовляю віскі для Марі, інжирової — для себе, а ще пляшку шампанського та кілька холодних страв. Спочатку сидимо й лише кліпаємо. Оркестр грає дуже знайомий вальс. Уперше я почув цю мелодію взимку 1932 року, в Борисовому саду, зі мною тоді була моя перша дружина Юлія. Падав сніг, і сотні ковзанярів катались на озері Аріана під звуки вальсу Еміля Вальдтойфеля.

Серед закусок є й козячий сир, притрушений червоним перцем, і я згадую село Монфер'є. Згадую клуню з духмяним сіном і Луїзу в білій сорочці та синій спідниці в червону квіточку.

Наповнюю келихи й усміхаюся сам собі, всміхаюся спогадові про Юлію, бо оркестр грає вальс ковзанярів.

— Будьмо! — цокаюся я з Марі.

А вона несподівано каже:

— Я й у рот нічого не візьму, поки ви не розкажете мені про себе й про ті гроші!

Я попиваю з келиха й розповідаю їй усе: що повернувся з Іспанії, ці гроші дуже легко заробив у приватній клініці Моріса Бруйя, протягом наступних тижнів сподіваюся заробити ще й не надаю цьому особливого значення.

— І найважливіше, Марі,— кажу потім.— Ти мені дуже нагадуєш мою дружину. Ви наче дві сестри.

— Справді? — каже Марі, й на обличчі її блукає непевна усмішка, замріяна й разом з тим сумна.

Оркестр грає аргентинське танго.

— Ходім! — кажу я й підводжусь, не спитавши згоди Марі.

Але вона, здається, не проти. Під час танцю я намагаюсь не торка-

тися її, але Марі відчула мою делікатність і на віддяку сама притуляється до мене.

Коли ми вже збираємось іти, я згадую про свого швейцара й замовляю в кельнера бляшану коробочку «Данхілла». Тепер усе гаразд, кажу я на вулиці й питаю свою знайому, де вона живе.

Вона знову називає мені вже згадуваний сьогодні вокзал Святого Лазаря, при цьому голос її тривожно тремтить.

— Зовсім недалеко,— кажу я.— Проведу тебе аж додому. Ти ні в якому разі не повинна йти сама.

Марі не відгукується. Авжеж, не дуже приємно повертатися в цей час додому самій. Біля свого будинку тепер уже вона мене запитує, де я живу. Я відповідаю. Почувши слово Еврі, вона здивовано вигукує:

— Так це ж на краю землі!

Я пояснюю, що не зовсім на краю, на таксі навіть досить близько.

— Вже глупа ніч, а вам треба добре виспатись,— похитує головою Марі.— А бува доведеться робити комусь операцію!

— Я вже звик. В Іспанії часто доводилось недосипати,— кажу їй.

— Послухайте! — вигукує вона.— В мене є маленька кухонька. Якщо дасте слово не робити дурниць, я дозволю вам переспати на кухні: там стоїть твердий тапчан.

— Невже я схожий на людину, схильну до якихось дурниць? — Мені стає по-справжньому смішно, і я сміюсь на всю вулицю.

Так я переступив її поріг. Я цілком благопрстойно побажав їй з кухні доброї ночі, страшенно тягло на сон, але мені ще довго вчувалась мелодія давнього вальсу, яка наче линула з дуже далекої далини.

За вікном ще тільки сіріло, як рипнули двері. Намагаючись мене не розбудити, ввійшла Марі. Я стежу за нею крізь примружені повіки: вона в самому халаті наливає в спиртівку спирт. Обережно беру її за руку:

— Доброго ранку, Марі! Як тобі спалося?

Раптове збентеження виказує її. Отже, спала погано. Аби приховати свій стан, Марі починає розповідати, як думала приготувати для мене сніданок і при цьому не збудити мене. А тоді зненацька питає, чи правду я казав, ніби вона схожа на мою дружину.

— Як дві краплі води! — намагаюся я її запевнити. Слова наче самі зіскакують з мого язика.

— А ви її дуже любите?

— Авжеж! — Сьогодні я щось надто швидко з усім погоджуюсь. Маю таке відчуття, наче сковзаю вниз нахиленою площиною, яка може завести мене хтозна-куди.

Довідавшись про мої почуття до дружини, з якою вони схожі, мов дві краплі води, Марі сідає на тапчан і цілує мене в губи, а мене кидає в вогонь. Я помаленьку сіпаю за пояс її халата.

Ми вже зібралися йти, а я подаю Марі футляр і прошу приміряти вчорашню попку:

— На одну мить!

Але Марі ще дужче бентежиться:

— Ні, ні, ні! — і відбивається руками, наче в тому футлярі тарган.— Нізащо! — торочить вона.— Я й раніше не думала його брати, а тепер і поготів! Не візьму нізащо в світі!

Мене аж трохи розбирає злість: чи не переграє ця дівчина?

— Ну, гаразд,— кажу я й знизую плечима.— Зараз на його сховай, а потім роби з ним що хочеш. Можеш навіть повернути в магазин, матимеш десять тисяч, але перед тим бодай кілька днів поноси!

— Забирай цю штуку й ходімо! — вже сердиться Марі.

— Сама поверни його ювелірові! — наполягаю я, але в глибині душі починаю відчувати, ніби переступив якусь межу.— Ну, пожертвуй п'ять тисяч Народному фронтові!

— Благаю вас, перестаньте мене принижувати! — крізь сльози каже вона.

Сльози справжні.

Я кладу футляр у кишеню піджака, там тепер уже дві коробочки — одна з тютюном для нашого порт'є. Він принаймні не відмовиться взяти подарунок, запевняю я сам себе, але від цього мені не стає веселіше. На серце лягає тягар.

Моєму серцю було зимно після поразки в Іспанії, зимно було йому й тоді, коли я прощався з Монфер'є та Бернарами, дмухнуло на нього морозом і тепер, коли я дивився в повні сліз ображені очі цієї дівчини. Наче тривав нескінченний сезон снігових вітрів.

8

Добре сказано, хоча й занадто романтично, — «сезон снігових вітрів»... Ох, лицарі далеких тридцятих! Батько писав, що його серцю стало зимно після поразки Іспанської революції. Це зрозуміло й мені: адже він був інтербригадівцем і воював за республіку. Але що серце його розривалося від розлуки з Луїзою та від сліз Марі, яка не прийняла його подарунка, — тут він, здається, трохи перебрав. Лицарі бурхливих тридцятих... Вони мов леви билися за Толедо, Сарагосу, Бургос і Вальядолід, зате перелякано втікали від якоїсь там Луїзи, а нібито справжні сльози юної парижанки породжували в їхніх душах світовий сум... О, лицарі відшумілої епохи, невже ви були такими несхожими на нас?

Я відклав рукопис на ліжко й вирішив трохи розім'яти ноги. Але, змірявши вітальню туди й назад, я відчув себе ще самотнішим і вийшов на свіже повітря, хоч ноги в мене й досі були слабкі. Я ввійшов у кущі бузку й сів на лавку. Бузок уже був старий. Колись я любив сидіти на цій лавці з Аною. Вона розповідала мені про свій інститут, про плани та задуми столичних біологів-селекціонерів, а я курив люльку й мовчав. Лише вряди-годи розповідав їй про свої клопоти, а то мовчки курив. Інколи я цілком поринав у свої турботи й переставав слухати Ану, вона ж говорила та говорила й довго не помічала цього, але нарешті ображено замовкала. Я намагався згладити свою провину перед Аною й цілував її, але це не допомагало. Хай буде так. Коли тобі тридцять дев'ять, а жінка на десять років молодша, надуті губки їй навіть до лиця. В чоловіка з'являються свої проблеми, нецікаві для жінок, ось чому він іноді глухне. Якщо ж дружина не розуміє цього, то тим гірше для неї.

Сидів я отак і думав у цей надвечірній час, як поведився мій рідний батько, сидячи під оцим бузком, коли мама гомоніла йому на вухо про всяку всячину. Мабуть, раз у раз цілував її в руку або плече, коли бувала в безрукавій сукні, й дуже пильнував, щоб не пропустити жодного її слова! Це нагадує мені листівки епохи першої світової війни: велике серце, а в ньому закохані схиляються голова до голови, щасливі й усміхнені.

Я раптом згадав, що ці кущі бузку були тоді молоді й пишні, моя дружина часом підводилася з лавки й занурювалася в них лицем, упиваючись їхнім солодким ароматом. Досі мені ніколи не спадало на думку занурюватися головою в розквітлий бузок, я не знав навіть, як він пахне зблизька, тож тепер устав і підійшов до нього скрадливим кроком, неначе збирався ламати дерево в чужому садку. Я обережно нахилився до цвіту й понюхав. Од різких пахоців у мене аж запаморочилося в голові, хотілось відкусити квітку, схватись під кущ. У такому стані в голову лізе всіляке чортівиння!

Нічого подібного я, звичайно, не зробив, лише знічено повернувся на свою лавку й ще трохи посидів. У згуслих сутінках народжувалося відчуття, ніби я вчинив щось негідне дорослої людини, я заспокоював себе тільки тим, що мене ніхто не міг побачити. А запах бузку, хай йому все на світі, неначе просякнув усе моє ество, тож я мусив перебити його доброю люлькою.

Повернувшись у дім, я позасвічував усі лампи, нехай горять, аби самому собі не здаватися мешканцем пустелі. Я довго жив сам, але таке гостре відчуття самотності з'явилося у мене вперше. Може, це було наслідком учорашніх і сьогоднішніх подій, отих дурних збоїв у пульсі, який зараз нагадував погано відрегульований мотор?

Я кілька разів пройшовся вітальнею, позираючи на телефон, мовби хтось кожної секунди міг мені подзвонити. Але дзвінка не було, апарат здавався зіпсованим. Я навіть кілька разів підіймав трубку й наслухав. Ця штука працювала нормально, з трубки чувся спокійний безперервний сигнал.

Маю в клініці стількох друзів, думав я, якби бодай одному з них спало на думку, що мене замучила самота,— негайно зателефонував би. Хіба не з багатьма доводилося сидіти за кухлем пива в нашій квартальній корчмі!? Але ніхто з них нічого не відчуває. Певно, вважають мене за хворого, тож ніхто й не подзвонив, мовляв, найкращі ліки в цьому випадку — тиша й спокій. Тільки так.

Я пощипав ще трохи хліба, бо апетиту не було, й швиденько вийшов з їдальні. На столі я з учора не прибирав, і це нагадувало мені про передостаннього мешканця покинутої планети.

Я повимикав усі лампи й знову ліг, на мене чекав батьків щоденник. Наскільки насиченішим здавалося мені батькове життя!

Софія, осінь 1939 року.

Регулярних нотаток не веду. Подій усіляких багато, але вони досить сумні або нудні, тож і не хочеться переживати їх удруге. Якщо ж я зрідка все-таки беру в руки олівець, то лише для того, щоб загартувати нерви чи на самоті обмірковувати смисл деяких речей. Справді не дуже весело ні вдома, ні поза домом. У Болгарії розгулявся відвертий брутальний фашизм, найсутужніше доводиться комуністам. Вже після мого повернення військові трибунали засудили до страти десятки військових і цивільних громадян, царські судилища не відстають од трибуналів, тисячі людей мордуються по тюрмах і таборах. Зростає дорожнеча, ми з сином та дружиною живемо лише на її нужденну платню. Я ніде не працюю, бо за свавільний виїзд із країни мене умовно на рік позбавлено волі й професійних прав. Та й у моєму особистому житті не все клеїться.

Але, щоб збагнути все це, доведеться-таки повернутися трохи назад і дещо згадати.

Попрощавшись тоді з Марі, я відніс колье до того самого ювелірного магазину. Кольє з великим збитком для мене прийняли — за вісім тисяч франків. Шеф магазину сказав, нібито цього вимагає честь фірми. Ну, що ж, я змушений був піти й на це.

З магазину я пішов просто до Народного фронту і вніс у його фонд п'ять тисяч франків. Один з керівників розцілував мене й сказав, що я гідний співгромадянин великого антифашиста Георгія Димитрова.

Я вирішив повертатися в рідні краї, а для такої дороги теж треба було багато грошей. Але нічого не привезти з мандрів своїй дружині я теж не міг, такого я собі ніколи б не пробачив. Отже, я знову заглянув до того ювелірного магазину на вулиці Ріволі. Чому не пішов до іншого — цього я не зміг би нікому пояснити, навіть самому собі. Може, через те, що вчора врятувався тут від поліції, а може, від спогаду про Марі. Часом бувають такі короткочасні зустрічі, які потім згадуєш усе життя...

Коли я втретє ввійшов до магазину, знайомий здоровило непорозуміло й разом з тим якимось тривожно оглянув мене з ніг до голови, а гарненькі, мов лялечки, продавщиці в один голос вигукнули:

— О, мосьє!..

Я був у доброму гуморі, тому тільки засміявся у відповідь і сказав:

— Цього разу мені потрібна гарна річ для справжньої дружини, але всього франків за сімсот-вісімсот.

«Моя» продавщиця промовила:

— Оце так! Приятельці купили за десять тисяч, а рідній жінці за якихось сімсот-вісімсот!

— Вчорашня панна не була мені навіть приятелькою,— відповів я.— Ми познайомились на вулиці випадково.

— Навіть так?! Тоді зустріньте якимось і мене на вулиці випадково. Й купіть мені оте вчорашнє кольє!

— О, панночко! — засміявся я.— З радістю подарував би вам кольє за десять тисяч, але, на превеликий жаль, у мене справді лишилося близько восьмисот франків, отже, справедливніше буде купити за них подарунок не вам, а таки моїй дружині.

Сміх розлягався на увесь магазин, тим часом увійшло ще двоє клієнтів: молода дівчина й елегантний сивий чоловік, який своїми вусами нагадував Мопассана. Він приязно глянув на всіх.

— Це цілком нормально! — сказав він.— Дружині буде приємно отримати від вас і такий знак уваги, ну, а приятельці — боже мій! У часи моєї молодості чоловіки не скупилися викинути й п'ятдесят тисяч. О, то були галантні часи! Дама з камеліями...

— Б'юсь об заклад,— пожартував я з чоловіком,— що ви теж вирішили купити щось франків за сімсот-вісімсот!

— Не варт закладатися,— з гідністю відказав чоловік,— бо можете програти.

Продавщиця показала мені брош: облямовану аквамаринами перлину. Я вдавав, ніби добре знаюся на цьому, й купив: адже Соня блакитно-ока русявка.

Коли я нарешті дістався до Еврі, швейцар з надмірною радістю прийняв мій подарунок, а мені вручив конверт, на якому був штамп районної префектури. Я мусив з'явитися туди сьогодні до четвертої години дня.

Я пішов на годину раніше, щоб не розбивати собі день. Префект назвав мене моїм справжнім ім'ям і прізвищем, та не дуже мене цим здивував, бо в поліції взагалі не варто надміру дивуватись. Префект, виявляється, знав, що я нелегально перейшов іспано-французький кордон і тривалий час мешкаю в Парижі з фальшивим паспортом, що працюю в такій-от організації Народного фронту опору фашизму й звинивив уже хоча б тим, що втручаюсь до внутрішніх справ французів. У моєму паспорті він поставив штамп: «Дальше перебування в країні припиняється».

Уже в коридорі я розгорнув паспорт і прочитав: «Крайній термін виїзду — 23 червня 1939 року».

В мене залишилося півтора дня. За цей час я мусив устигнути купити квиток на поїзд, передати свої справи в Народному фронті паризьким товаришам, востаннє відвідати Музей імпресіоністів, а ввечері сходити на Монмартр і попрощатися з вежею Ейфеля та з Нотр-Дамом.

Прощавай, Париже! Твої нинішні господарі показали мені на поріг, це сумно, але наберімося терпіння. Твої вулиці та бульвари, площі й мости знали лихі й добрі дні, і я переконаний, що незабаром надійдуть твої найкращі часи. А я пам'ятатиму твою площу Конкорд і демонстрацію проти фашизму, пам'ятатиму, звичайно ж, і твою Марі!

9

Відмінно, тату, ставлю тобі шість¹!

Маю до тебе лише кілька зауважень, але всі вони зводяться до Марі. Бувши тобою, любий батьку мій, я закріпив би свій перший успіх повторним випробовуванням твердості її кухонної канапи. Ну, а що до того типа з вусами а ля Мопассан... Він, певно, добре віддячив своїй

¹ У школах Болгарії вживається шестибальна система оцінок.

«дамі з камеліями», а ти так більше й не бачився зі своєю Марі, яка відмовилася прийняти від тебе подарунок за десять тисяч франків! Хіба такий жінці можна казати безжальне слово «Прощавай!»?

Ну, а за все інше ставлю тобі шість.

Я відклав рукопис і замислився. Та Марі не виходила мені з голови. Навряд чи вона могла дорівнятися вродою до зеленоокої Юли, яка мала пишні груди й дівочий стан. Зате Юла ніколи не вийшла б на демонстрацію, ризикуючи бути виставленою за поріг; не відмовилася б від найдешевшого подаруночка, а про колье за десять тисяч я вже й не кажу. Вона була доморослюю «дамою з камеліями».

Давно вже запала ніч. Мені здавалось, темрява насувається на будинок звідусіль, із шаленою силою тисне на стіни, дах і вікна. Я мав таке відчуття, ніби під напором цієї сили щомиті може завалитися стіна або висиплюються шибки з вікон, і тоді в пробоїни ринуть потоки води, в'язкої й чорнішої від дьогтю.

Потім я приходив до тями й сам собі говорив, що все то марення й дурниці, що ці стіни ніколи так просто не впадуть, та й вікна розчинені навстіж, а крізь них не бурхає ніяка вода, тільки впливають у кімнату хмарки ніжних пахощів бузку та жасмину.

На груди мені наче ступило широке важке копито й раз по раз чавить їх. Коли притискає дужче, з горла зі свистом вихоплюється повітря й в очах щемить. Увесь цей час я намагався з'ясувати природу того копита, чие воно. Але не міг побачити його власника, бо в кабінеті панувала чорна пільма.

Потім я знову собі доводив, що все це з дурної голови. Яке, з біса, копито! Просто в грудях болить. Останнім часом я надміру перевантажував своє серце. Міг би, скажімо, податися в ліс, натомість ішов до корчми «Під липами». Коли я бував там з кимось удвох, то за балачками забував про кухоль. Ну, а коли приходив туди сам, то поринав у думки й одно жлуктив пиво. А німецьке пиво міцне.

Мене допізна мордували примари, можливо, то були уривки хворобливого сну, але я вряди-годи прочунював і розумів, що це від того болю в грудях, який то кидав мене в холодну пільму, то чавив неосяжним важким копитом.

А потім я виразно почув знайомий перестук, схожий на Аніні кроки. Це вже не було вві сні, її крок я міг би вирізнити серед тисяч інших кроків. У неї був короткий енергійний крок, через те підборчики Ані цокали живими молоточками.

Це вже я достеменно знав. У такий час Ана могла приїхати лише швидким поїздом....

Нарешті в замку скреготнув ключ, Ана увійшла до вітальні й увімкнула світло. Яскравий промінь ударив з-під дверей, бо в кабінеті в мене було зовсім поночі.

Кинувши на підлогу чемодан, у якому, певно, й сьогодні була «справжня» курка («Хто б же про тебе ще так подбав!»), Ана стрімголов улетіла до кабінету, наче реактивний снаряд. Разом з нею вхопилися дивні запахи — дух переповнених вагонів та нечистих таксі (дешевий бензин плюс дешеві сигарети), дух шойно розквітлого бузку (відколи це вона почала користуватися такими парфумами?)

Що буває тоді, коли дружина терміново приїздить до хворого чоловіка, з яким ще не розірвала шлюб, навіть досі не певна, заманеться їй зробити це чи ні? В таку мить вона падає перед ліжком навколішки й відчайдушно обіймає чоловіка. Ана вчинила саме так. Повите туманом роздоріжжя, на якому вона тепер була, справді могло викликати розпач. Далеко не кожна жінка з легкістю носить на собі такий тягар. Хоча Юла, напевно, носила б тягар зради, як пір'янку.

— Чому не подзвонив мені, що ти хворий? Ну чому? Що ти за людина?!

— Людина, знята з посади на цілий рік. Та ще смерть оперованого,

який був для мене чимось більшим, аніж друг. Та ще дружина, неспроможна нести свій власний хрест. Отож я людина з важкою ношею.

— Ще один натяк... Ти бодай хворіти можеш спокійно?

— Якби хвороби вбивали почуття, я ладен би був ніколи не видувати. Лежав би щасливий день і ніч!

— Боже милий! Невже ти й досі не збагнув, як це для мене образливо?

Я сказав:

— Тепер це вже не має значення. Consummatum est! Усе скінчилося. Це ми кажемо тоді, коли пацієнт безнадійний.

Ана не відповіла, але так глибоко зітхнула, аж я не зразу збагнув: зітхнула вона з обурення чи від образи.

Принишкнувши, ми слухали мовчання стін, мовчання мертвого дому.

Потім Ана приклала руку до моїх грудей, і зболене серце моє огорнула приємна ласкава прохолода, я від захоплення мало не млів, такою по-материнському ніжною здалась мені долоня Ани, хоча між нами від щойно вимовлених слів зяяла прірва.

Від ласкавого доторку Аниної долоні я непомітно для себе заснув.

А прокинувся в холодних лещатах тиші й мороку, які змішались із самотою й поглинули мене всього.

Лежав я під цими драглями й з гіркотою в душі усвідомлював, що в Ани виявилася несправжня рука, все від початку до кінця — суцільна ілюзія, марення й даремний крик.

Софія, осінь 1939 року.

Знайомі й друзі радісно привітали мене на рідній землі, наче воскреслого з мертвих, чого не можна було сказати про деяких керівних товаришів: їм не подобалась моя «самовільна» затримка в чужій країні. «Ми тут розриваємося на шматки,— казали вони не без обурення.— Нас убивають і катують електрикою та вогнем, а ти вилежуєш у тому Монфер'є й розважаєшся в Парижі!» Я відповів, що не вилежував і не розважався, а працював, але мені заперечили: «Хто тобі давав дозвіл на це?» — «Не мав у кого питати дозволу, чомусь не було нашого керівника». А вони тільки махали рукою: «Краще б ото мовчав. Дисципліна завжди буде дисципліною, навіть якби ти полетів на Марс. Накази треба виконувати беззастережно!».

Тепер я відмахувався рукою й мовчав. У таких випадках завжди обачніше мовчати, бо коли б кожен заходився доводити своє — пропала б сама ідея єдиноначальності. Закони в революції тверді.

Чекаючи рішення свого «питання» — яку роботу мені доручать і яке стягнення накладуть, я тинявся містом або блукав алеями Борисового саду, іноді виходив на вулицю Раковського і заглядав до корчми «Дикі півні». Тут вечорами збиралися відомі антифашисти — лікарі, художники, адвокати, які були захисниками на процесах заздалегідь приречених до страти людей. Ми перешіптувалися, схиливши голови над столом, бо поліція не дрімала.

Одного вечора до нас підсів талановитий молодий художник Н., який за два-три роки підкорив усю прогресивну публіку. Нещодавно відбулася перша виставка його картин, але відвідувачів збиралось у галереї так багато, що поліція закрила виставку наступного ж дня. Молодий художник сидів і не втручався в наші розмови, лише втупивсь очима поперед себе й курив.

— Чого ти похнюпив голову? — спитав я його.— У такому віці здобув таку популярність! Доля дала тобі все!

— Крім дрібнички,— озвався Н.— Грошей, щоб сплатити за квартиру. Я вже три місяці не платив, хазяїн узяв у суді виконавчий лист і завтра вижене мене на вулицю, якщо я й завтра не сплачу. Міняю популярність на гроші!

— І це каже митець! — підвів голову адвокат Ізмирлієв. — Та раз художники саме входять у моду! — Він замовив для нього й для мене по келишку, бо ми за цим столом були «безгрішними». — Сьогодні вранці я здивався з колишнім нашим зеленярем — він раніше розвозив тачкою овочі, а тепер дивлюся — в костюмі з англійського сукна, хоча костюм йому личить, як тій корові сідло. Кажу: «Наску, що з тобою сталося, я ледве тебе впізнав!» Каже: «Я тепер не Наско, а пан Атанас! — Ще й губу копилить, каже: — Я тепер комерсант, скуповую овочі й садовину і через оптовика продаю в Німеччину. Про того колишнього «Наска» забудьте, пане адвокат!» — Я подумав, що нічого дивного в тому нема. Таких, як отой Наско, тепер багато. Позичить йому грошей оптовик, а він за безцінь скуповує садовину й городину. Оптовикові дістається мільйон, а йому десятки чи й сотні тисяч. Таких скоробагатьків тепер — хоч греблю гати!

Ізмирлієв подивився на Н. і мовби закликав його до уваги:

— Стовбичить отой Наско в мене перед очима й отак зверхньо верзе: «Якщо не маєш грошей, можу тобі позичити. Довіряю тобі!» — «Спасибі, — кажу, — Наску... Тобто, пане Атанасе. Я маю трохи грошей, а більше мені не треба». — «Тоді, — каже, — дай мені пораду. Я тобі за неї заплачу. Балакають, нібито гроші можуть упасти в ціні, отак, ніби сьогодні маєш сто левів, а взавтра вони важитимуть за один лев. Отож розумні люди сьогодні переводять гроші в товари, що завжди лишаються в ціні». — «Дехто справді, — кажу, — вдається до такого». А Наско й каже мені: «Таким товаром тепер стали жіночі шкіряні шуби та картини. Я вже купив жінці півдюжини шуб, а тепер думаю про картини. Тільки про такі картини, щоб і за сто років не впали в ціні. Отож і маєш мені порадити, чи є такий художник і де його знайти. Але щоб не був твоєї масті, хе-хе-хе, не ображайся, я ж знаю твою партійну масть. Щоб був справжній художник!» — Ото з таким «паном Атанасом» я сьогодні розмовляв, — закінчив Ізмирлієв, а тоді знову глянув на Н.: — Дехто з твоїх колег не знають куди гроші дівати.

— То справа їхньої совісті, — зіткнув Н.

— Коли ти так говоритимеш і далі, хазяїн справді викине твої бєбєхи на тротуар, — покрутив головою Ізмирлієв.

Сіється дрібний дощ, майже над самісінькими дахами лежать свинцеві хмари. Проводжаю Соню до лікарні й пішки вертаюся назад. Скільки слів сказали ми одне одному за всю дорогу? Може, з десятку, уже й не пригадаю до пуття. Ми не лаялись і не сперечалися, ніхто нікому не намагався накидати своїх думок. Єдине небуденне, що трапилося в нашому родинному житті, — це моє повернення на батьківщину. Я повернувся живим, а цей факт раптом перетворив Соню на дружину неблагоннадійного лікаря, звільненого з роботи з політичних міркувань. Таку жінку порядні розважливі люди обминають десятою дорогою, а начальство за першої-ліпшої нагоди показує їй на поріг.

Може, саме через це Соня така мовчазна й пригнічена? А може, причину слід шукати зовсім не там? Я нічого не можу збагнути, бо два роки жив у чужих краях.

Цей дощ наче ніколи не скінчиться. Але мене виручає плащ, я купив його в Парижі ще того року, коли спеціалізувався в клініці доктора Жака Мартó. Плащ не промокає й береже від холодного вітру. Мати дала мені гроші на цей плащ, продавши в селі дідівську землю, й він мовби успадкував пахощі землі нашого роду, землі моїх прадідів і дідів, землі мого неспокоїного батька-мандрівника Танаса.

На вулиці Марії-Луїзи гримлять громи — то рекламують свій товар торговці патефонами.

Бульвар Дондукова славиться молочарнями та крамничками книгарів. У молочарнях завжди є гаряче молоко, сметана, курятина та листкові пироги з м'ясом чи бринзою. Достатньо мати в кишені кілька мо-

нет. Якби в мене були ці монети, я неодмінно купив би малому Луці татого пирога...

Виходжу на проспект Царя Визволителя. Він чудовий у дощ: каштани, Військовий клуб, старовинні багаті особняки в стилі пізнього барокко, нові споруди початку сторіччя в стилі модерн. Людей на проспекті майже не видно. В роки мого студентства його жовтою бруківкою цокали вершники й вершниці з посольств, їдучи розважатись до Мисливського парку, де вечорами грав струнний оркестр. Я часто підходив до ажурної огорожі парку й слухав чарівні віденські вальси.

Сіється дрібний дощ. Я сховав руки в кишені плаща й іду безлюдним бульваром, я не був тут два роки й тепер не можу надивитися на його красу. Тут відшуміла моя молодість, мої студентські літа.

Похмурий і холодний осінній ранок, небо мокрим брезентом накрило крони дерев, поруч зі мною йде дівчина в шовковій трикотажній сукні, біла сукня підперезана рожевим паском, а стан у неї такий тонесенький, аж диво бере, як він тримає такі пишні перса. З-під широких крис її солом'яного брилика виглядають русяві завитки, тож аби заглянути дівчині в ясні блакитні очі, я мушу нахилитись або вибігати вперед. Ми ввесь час розмовляємо, та тільки господові богу відомо, про що. Але яке це має значення! Я вступив на факультет, я вже громадянин вільний і повноправний, а їй до закінчення гімназії ще цілий рік. Хоча це теж не має великого значення: що для нас якийсь там нужденний рік!

Про що ж ми все-таки розмовляємо? Про безнадійну річ. Наше кохання не має майбутнього, через те здається нам таким дорогим, таким до щему красивим. Хризантема теж сумна, та чи є краща квітка за хризантему? Троянда й гвоздика — то теж краса, але цю красу можна порівняти з вальсами Штрауса, чари ж хризантеми зовсім не такі, вони нагадують хіба що музику Моцарта або Шопена. Тепер уже й не скажу, чи робив я тоді такі порівняння, та коли згадую дівчину в білій сукенці з рожевим паском, чомусь неодмінно хочеться порівнювати її з хризантемою.

Ось і Орловий міст. Зараз надворі осіння мряка, а мені пригадується тихий сніговий день. Цілий світ став білим і чистим, а сніг сиплеться й сиплеться без кінця. З величезного розтрубу гучномовця над замерзлим Озером із золотими рибками лине мелодія вальсу:

Сашку мій, не дурій!
Поцілунок — то ще хай,
А рукам волі не давай!

На льоду страшенно багато народу, чоловіки в капелюхах і через те досить смішні, зате жінки схожі на рухливі квіти — ціле море білих светрів і довгих спідниць, посмугованих барвистими стрічками. Коли дівчина розчепірить руки й дзигною закрутиться на одній нозі, її спідниця роздувається дзвоном і відкриває коліна — дуже звабливе видовище для роззяв, що товчуться понад берегом.

Я впізнаю її серед ковзанярок буквально враз, вона за законом якоїсь магії теж мене помічає в натовпі й, виписуючи петлі на дзвінкому льоду, весело махає мені рукою.

Потім ми йдемо від озера між двома шеренгами дерев, навколо тихо й безлюдно, падає спокійний сніжок, а ми розстібаємося, щоб нас не роз'єднувала товща палът, і горнемося одне до одного. Наші сумні обійми позбавлені майбуття. Її кучері, притрушені сніжком, торкаються мого обличчя, її віддих мене хмелить; чому час не спинився бодай на хвилинку!..

Сентиментальний романс, але хто в свої дев'ятнадцять хоч трошки не був сентиментальним?

Можливо, тоді й кохання мало більше краси. Бо якщо перед красою немає ніяких перешкод і вона не викликає сумних роздумів про щастя, яка ж то, далєбі, краса! Веселе кохання схоже на музику оперети — ці-

каво, лише поки звучить, а потім збувається. Стільки років минуло з тієї зими, а образ дівчини в білій трикотажній сукенці так закарбувався в моїй пам'яті, що, мабуть, носитиму його до кінця днів своїх. Потім я знав багатьох інших дівчат «у білих сукнях», але про них я забув, можливо, через те, що з ними мені було весело.

Зараз алеї понабрякали дощем, дерева стоять голі й чорні, пам'ятник Яворову ледь вирізняється на темному тлі. Тут я востаннє бачився зі своєю першою дружиною, яка прийшла сюди тайкома. Через годину вона загинула біля Палацу патріарха в перестрілці з поліцією. Чи мав я до неї справжні почуття? Важко сказати: нас, напевно, просто зблизила спільна боротьба. Та й одружені ми були всього місяців дев'ять.

Тепер я йду й думаю собі, як жили б ми з тією дівчиною, коли б нам судилося створити сім'ю. Навряд чи ми довго прожили б з нею разом. Ми вийшли з двох різних світів. Та й здійснене кохання вмирає швидше від незбутнього. Мене часом навідують і такі еретичні думки: коли мрія збувається, вона мовби грабує тебе, щό більше мрій твоїх збулося, то біднішим ти став. Людина без мрії просто жалюгідна.

Доходжу до Озера з золотими рибками й вертаюся назад — вирішую сходити до Сониного брата, доцента романської філології Августа Владимірова. Вчора він мені зателефонував: перекладено частину середньовічного рукопису. Заберу, скільки вже є, страшенно ж цікаво! А може, Август і порекомендує мене комусь — я міг би вчити його студентів французької мови, гляди, щось би й заробив.

Думаючи отак про Августа Владимірова, я мимоволі подумав про його сестру, й на серце мені наче наповзла мокра осіння хмара.

Після мого повернення з-за кордону Соня дуже змінилася: часом зумисне відгороджується від мене, часом же намагається щиро збагнути мене, але від такої щирості мені стає просто не по собі. Коли я першого ж вечора подарував їй куплену в Парижі брошку, Соня зблідла й аж поточилася назад, неначе та річ могла її вжалити. Потім не знати чому зашарілась і взяла презент, і все-таки пальці в Соні тремтіли, коли вона приколювала брошку під комірцем. Удруге вона мене вразила, вже коли лягали спати. Її кидало то в холод, то в жар, зрештою вона заплакала, впала навколішки й припала до моїх ніг. Це було зворушливо й разом з тим сумно. Десь-то не з медом далися моїй дружині ці два роки «вдовиного» життя. Самотня жінка з дитиною на руках серед вовчого світу... Можливо, я згодом і забув би події тих наших перших спільних годин, якби вони потім не так часто повторювались. Напади відчуження чергувались в неї з хворобливими спалахами найніжніших почуттів. Щось перебігло нам дорогу...

З братом Соні ми на «ви».

— Якби був оригінал цього твору, — каже він, — ваша копія теж мала б величезне наукове значення. Це було б громом з ясних небес. Твір довів би всьому світові, що призвідниками Альбігойських війн були болгарські еретики, що еретична Болгарія ціле сторіччя надихала Західну Європу в боротьбі проти католицизму й феодалізму... Але зараз, на жаль, за вашою копією нічого не стоїть. Ось чому її можна вважати звичайнісінькою вигадкою нашого сучасника.

Кажу своєму шуряку:

— Рукопис викрадено не випадково!

— Це теж проблема, — відгукується доцент, гарний кремезний чоловігяга. Очі в нього світло-сині, як у сестри, але погляд холодний. Разом з тонкими губами це робить його обличчя замкненим і нудним. Такі люди завжди розмовляють з тобою на «ви» й ніколи не підпускають близько до себе.

— Але для філолога ваша копія становить великий інтерес, шановний докторе, — каже шуряк. — Я неодмінно використаю її в своїй дисертації.

Користуюся з нагоди й прошу рекомендувати мене кільком юнакам, які мають потребу в приватних уроках з французької.

— Гаразд,— каже він і дивиться на мене з докором в очах.— Хоча то й не ваше діло давати приватні уроки з французької. Я молодший за вас на рік чи два, але дозволю собі зауважити, як мені дивно й прикро, що ви такий талановитий окуліст, а вдарились у політику. Любий родичу мій, наука стоїть понад політикою! Якби ви сіли та написали працю про гігієну очей, то люди мали б з цього більше користі, ніж з гранат, кинутих вами на франкістів. Це заняття не для вас. Лишіть політику та кидання гранат іншим, а самі займайтесь наукою й лікуйте їх. Політика — річ скороминуща, сьогодні така, завтра така, а наука вічна, вона лишає по собі незгладимий слід.

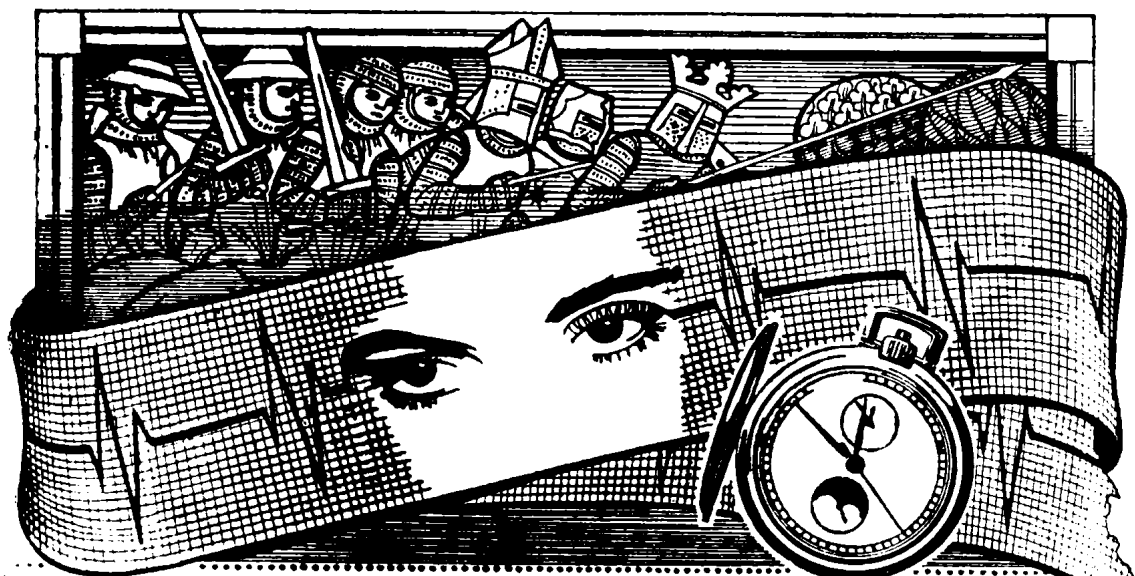
Забравши перекладене, прощаюся з родичем і йду собі. Після такої гостини в роті мені завжди чомусь робиться гірко, навіть виникає нестерпне бажання прополоскати рот горілкою чи вином.

А дощик сіється й сіється... Раз на два дні сина мого приходять доглядати моя двоюрідна сестра. Слава богу, а я тим часом навідаюся до «Диких півнів», може, здибаю знайомого...

(Закінчення в наступному номері)

*З болгарської переклав
Іван БІЛИК*

Мандрівник блуждає світами

Роман

10

Ото так! Я думав, що батькові жилося веселіше, ніж мені. А йому й мама моя завдавала клопоту. Я її любив такою, як є, ну, а батьком захоплювався дужче. І все-таки він був романтик, а я — реаліст...

Але ночами, коли мене долали почуття, я втрачав реальний ґрунт під ногами: то наче будинок мій поволі поглинала пітьма, то раптом приходила Ана й клала руку на моє серце... Її рука справді мала властивість заспокоювати й навіювати сон. Якось на мене було напало безсоння, жодні ліки не заспокоювали мене. Та варто було Ані притулити руку мені до лоба, і я негайно поринав у зеленкувату млу, в якій яскріли малесенькі краплинки живого срібла. Я довго ширяв у тій зелено-сріблястій імлі, але сон зрештою таки приходив.

Я кілька разів ковтнув з пляшки й знову ліг, розгорнув батьків щоденник на тому місці, де він підшив сторінки, перекладені моїм дядьком.

Надворі бував день.

Вітер наганяв до кімнати солодкаві пахощі бузку та жасмину, які навіювали спогади давноминутих днів, і в вухах бриніли забуті звуки:

Ніжні хмаринки
Білого бузку...

Благословіть і помилуйте! Амїнь.

Люди добрі, котрим випаде читати ці рядки, якщо вони з ласки господа нашого всеблагого віліють, якщо з лихої волі диявола не пропадуть, він-бо волостелин і злий демон земного світу,— благословіть і помилуйте грішного Лукана Бугра, Рельового сина з Болгарських країв. І даруйте йому, грішному, що вже забув назву того села, в якому народився сам він і народився його батько. Коли латиняни взяли мене в полон, я був ще хлопцем, а минав тоді 1204 рік. Потім я сорок літ прожив на райській землі Оксітанії, а ще чотирнадцять—на щедрій Ломбардській землі. Роки все стирають у нікчемній людській пам'яті, ото ж і я, грішний, забув назву рідного села. Майже забув і рідну болгарську мову, якої навчили мене були рідні батьки. Слова цієї мови виринають з пам'яті дуже важко, схожі на людей і тварин, яких бачиш крізь густу запону туману. Схожі вони й на звук луни, що докочується до вуха з далекої далечі. Одразу й не збагнеш, чи то плач дитини, чи вовче виття, чи завивання вітру. За довгі роки життя в Оксітанії я перейняв мову тутешніх людей, навіть у Ломбардії мислив цією мовою. Інколи тільки в снах, та й то замолоду, мені з'являлися привиди людей, що розмовляли зі мною по-болгарському. Та коли сон відлітав, я не міг пригадати жодного слова, хоча дуже добре знав, що розмовляв уві сні тією мовою, яку почув першою в житті. Так буває з кожним, хто відривається од рідної землі, від свого племені та родичів. Інші соки починають текти жилами його, бо він пересаджений на іншу землю. Він уже не такий, як був раніше, але не зовсім схожий і на людей, до яких його закинула доля. Ось як диявол перековеркує людське життя, коли людина бодай на мить перестане покладатися на бога. Хай то навіть дуже коротка мить, мов піщинка в неосязній пустелі, але дияволу досить і її, щоб штовхнути тебе на хибну дорогу.

Та хоча я, нещасний, і забув назву рідного села, зате чудово пам'ятаю найближче від нього місто Філіппополь. Це місто було багате й гомінке, але уславилося безпутством своїх мешканців—дияволопоклонців греків та болгар. Батько не раз возив мене в це місто, й хоч я тоді був малий, склав собі про нього певне уявлення. Якось нечистий був спокусив навіть мене—я ходив на видовище в грецькій частині міста. Батько справедливо покарав мене, посадивши на три дні на саму воду, а коли я, знесилений, засинав, то він штрикав мене в ребра, щоб я безперервно читав святу молитву «Отче наш». Певно, світло й темрява ще з тих часів почали змагатися за мою душу, бо коли читав «Отче наш», я щиро каювся за свій учинок, та тільки-но лягав на соломі в темному кутку, як перед моїми заплученими очима знову поставало те видовище, і я дуже тішився цим, хоч несвідомо тішив і диявола.

Тепер у Ломбардії вже не так, тепер не віддають анафемі кожну земну радість і не вважають усе земне витвором тільки Сатанаїла. Тутешні люди вважають радощі земні, скажімо, те-таки кохання чоловіка й жінки, не ницим гріхом, а милістю божою. Бо якби не любов, міркують ці люди, то рід людський скінчився б і на землі запанувало б Ніщо. Тоді не буде Апокаліпсису, не зійде на землю Слово-Ісус, щоб учинити правосуддя й закувати Сатанаїла, а потім увєргнути його в черево пекла й вічний вогонь, бо спокушав людство й заводив його в оману. В Нічому ж не буває ні Добра, ні Зла, до нього байдужі бог і диявол. Так само міркують ломбардці й про війну, коли доводиться захищати рідне місто чи рідне село від нашесників іншої віри, від пришельців з чужих земель.

Слава справедливому богові!
Люди добрі, помилуйте й благословіть!
Благословіть і помилуйте!

Я стаю схожим на того селяка, що лаштувався їхати на поле по гарбузи та ріпу, але застріг коня задом наперед, а через те й лишився голодним. У нашій сім'ї всі були богомилами, як більшість моїх сільчан. Мало хто ходив до заутрені чи обідні в православну церкву. Жменька лишилася цих людей, але на нас вони дивилися спідлоба й навіть вороже, хоча теж були голі й босі, як і ми; диявол засліпив їм очі.

Мій батько був суворий чоловік, він примушував мене й мою матір проказувати «Отче наш» по чотири рази в день і по два рази серед ночі, а сам проказував молитву вдвічі більше вдень і вночі. Він давно збирався покинути матір та мене й прийняти сан

«досконалого». Через те вдома нічого не робив, а тільки молився та балакав із сільчанами, намагався перетягти їх на наш бік, якщо вони ще ходили до православного храму. Мати сама дбала про щоденний хліб, але якщо батько вдовольнявся крихтами, то в мене був справді ненаситний рот, бо я виріс на п'ять ліктів угору, вищого за мене не було в усьому селі, та й кремезним удався нівроку. Мати нишком підсовувала мені то крайчик житняка, то яечко чи бринзи, інколи навіть трохи м'яся, яке випрошувала для мене в православних, а сама, щоб спокутувати цей свій гріх, раз по раз говорила. Ну, а я завдяки матері став здоровий і дужий, як змії.

Коли доводилося бувати в місті, люди озирались і довго дивилися мені в слід. Один чолов'яга, назвавши себе начальником видовищ, сказав моєму батькові: «Оддав би свого хлопця нам. Ми б його годували, ще й платили б по два срібняки в день!» Батько мій аж сахнувся, бо той чолов'яга хотів торкнутися його за плече, й вигукнув: «Геть з моєї дороги, Сатано!» Начальник видовищ гидливо скривився: «То ти богомил!..» А батько відповів йому приказкою: «Богові мил, а чортові немил!»

Начальник визвірився: «Ану ходім! Я зараз покажу тобі справжнього чорта! А який єретик!..» Він подався до двох стражників, що никали неподалік, ті підійшли й спитали в мого батька: «Ти хто — богомил?» Батько відповів їм дуже лагідно: «Я вам, люди добрі, скажу: борюся за перемогу Святого Духа над Сатаною». Один стражник посміхнувся й перепитав: «Ти нас назвав добрими? А хто тобі сказав про нас таке?..» Батько відповів стражникові: «Кожна людина носить у душі добро, якщо не продalasя дияволі». Стражник знову спитав:

— А севастократор¹ та його слуги теж добрі люди?

— Севастократор і його лакизи служать Сатані!

Навколо з'юрмився цілий натовп. Дехто просто реготав, а дехто під'юджував мого батька або ж того стражника. Якийсь піп з кучерявою швакуватою бородою закричав:

— Цей антихрист підбурює православних проти церкви й держави!

Сердитий стражник відгукнувся до попа:

— Я його розкусив одразу!

А другий стражник мовчки стояв осторонь і не встрявав у суперечку.

— Цього антихриста треба негайно відвести куди слід! — лютував піп і спересердя аж за бороду себе сіпав. — А потім судити церковним судом!

Тепер сердитий стражник став схожий на розлючену собаку, якій наступили на хвіст. Він скинув із себе шкіряного стражницького череса й почав бити ним батька, бив по обличчі, по голові й по руках, якими батько намагався захиститись од ударів. З носа в батька полилася кров.

Далі я вже не міг терпіти, в грудях мені наче зайнявся вогонь. Я кинувся на стражника й вирвав у нього черес, а тоді давай тим чересом лупити стражника та попа — тільки виляски стояли! Дехто з натовпу кричав: «Добре, добре!» Інші ж закликали байдужого стражника приборкати мене: «Ти чого глипаєш? Ану хапай його за карк!..» Але стражник навіть не дивився на мене.

Я не думав про те, що буде далі, бо розум потьмарив мені Сатана. Хоча коли тепер пишу про це й думаю, мені все видається навпаки: що мною тоді керував бог, а не диявол, бог моєю рукою карав Сатану, що вселився був у попа та стражника.

Поки я колошматив отих двох, з фортечних мурів на пагорбах озвалися сурми, тривожний бойовий клич. Люди вмиль порозбігались, геть забувши про мене, мого батька, стражника та попа, яких я молотив отим стражницьким чересом. Я сам схопив батька за руку й потяг, не випускаючи з другої руки товстої реміняки. Тягну ото батька й кричу: «Швидше, швидше, поки не позачиняли брам!»

У Південну браму виганяли селян і селянок, які приходили на торг, тож ми з батьком пристали до цього юрмища. Вже далеко за містом один селяк пояснив:

— Сторожа помітила з мурів латинських вершників. Їх було всього кілька десятків чоловік, але, може, то тільки вивідники..

Коли ми прибилися до села, батько довго мовчав і хмурився, потім таки сказав мені:

— Ти, синку, швидко піддаєшся нашіптуванням диявола! Це ж нечистий шепнув тобі побити того стражника та попа. А Ісус у євангелії од Іоанна каже: «Аще тебе хтось ударить по правій щоці, то підстав йому й ліву!» Ти сьогодні повівся, як слуга Сатани, так не поведатся навіть заблукані православні овечки. Твій дух швид-

¹ Севастократор — військово-адміністративна посада в середньовічній Болгарії та Візантії.

ко займається вогнем, отож я й боюся, що він не зможе пройти крізь райські ворота, коли звільниться від грішної плоти. Через те я й покараю тебе, щоб удруге не здіймав руки на заблудлих овечок. Сидітимеш у хатинці на самій воді. Й проказуватимеш «Отче наш» удень і вночі кожні три години!

Я впав у хатинці на солону й відчув, що ось-ось заплачу, тому схопився навколішки й почав казати: «Отче наш, іже еси на небесі...» Але на цьому й урвав молитву, бо святі слова раптом вилетіли з голови. Хоча й плакати перехотілось. Я знову ліг на солону й подумав про свого батька: «Який же все-таки дивний чоловік. Я врятував його від отих розбійників, а він мене за це вилаяв та ще й покарав! А якби я його не визволив, прив'язали б мого батька на майдані й усипали б такої лози, що шкура до кісток порепалася б. Ми ж з ним уже колись бачили таке. Дивилися й тільки шептали молитви, але це не допомогло. Нещасний помер під киями, а ті потягли його за мотузку до берега й, мов останнє падло, кинули в річку Гебр. Люди гомоніли, начебто в Берое та інших містах, ба навіть у самому Царевграді Тернові богомилів не переслідували, цар Калоян, який не випускав меча з правиці, добре ставився до них. Зате ж у Філіппополі богомилів переслідували. Коли нам треба було на торг, ми скидали свої чернечі підрясники й перебиралися в звичайну одіж, і якщо нас усе-таки впізнавали й у кожухах та полотняних сорочках, то тільки через розмови, бо наші люди довго не витримували й починали переконувати чужих людей. Мій батько сьогодні теж розбалакався, був би жах, коли б я його не визволив. А він ще й карає мене за це!..»

В очах мені знову защеміло, та тут у комірчину ввійшла мати й принесла півріпи та кусень житняка. Вона витягла це з-під запаски й при тому, як завжди, винувато посміхнулася:

— Може, пощастить і грудочку бринзи знайти. Тільки гляди, щоб батько не побачив!

— Не знаю, чи справедливо він мене покарав...— поскаржився я матері, наминаючи ріпу та хліб.— Якби я не кинувся, ті там прибили б його. Одного ж нашого в нас на очах уже колись прибили...

Мати подивилася на мене зажурено й нічого не відповіла.

— Це ж несправедливо?

— Батько завжди справедливий,— мовила вона.— Прокажи молитву та поспітрохи. Ввечері я, може, ще тобі чогось... У селі, як у вулику. Філіппополь облягла латинська рать.

Я спереляку аж вирячився й мало не вдавивсь хлібом.

— Мамо, а бува нападуть і на нас?

Мати лише знизала плечима й мовчки вийшла.

Перед смерком батько заглянув у двері й спитав:

— Молишся, синку?

— Молюсь.

— Добре. Од щирого серця молись, бо гріх твій великий.

— Тату, а на нас латиняни нападуть?

Але батько склав руки для молитви:

— Помилуйте нас і благословіть! Отче наш...

Я зробив так само, а вже після молитви знову запитав:

— Сюди можуть прийти латиняни?

— Ти сиди собі вдома, читай «Отче наш» і не думай про латиняни. Ось увечері прийде Вчитель і все нам розтлумачить. Вчитель велить ні на кого не зводити руки. Нашим Учителем був «досконалий», людина в усіх відношеннях свята.

Батько вийшов з моєї комірчини, а я знову згадав про латиняни: чи не нагострити про всяк випадок сокиру?

Йшов 1204 рік, а місяць був травень. Я пам'ятаю все, що тоді трапилось, але пам'ять моя перебралася в лангедокські слова. По-лангедокському я розмовляю тепер з батьком і матір'ю, з усіма тамтешніми людьми, хоча ні батько-мати, ні ті люди не знали про існування на світі такої мови. Ось на що здатний час. У пам'яті воскресають люди й події, воскресають навіть слова тих людей, тільки тепер я їх чую лангедокською мовою й розмовляю з ними по-лангедокському.

Настала ніч. Батько мій спав надворі, а ми з матір'ю — в хаті, коли це з-за плоту почулося багато голосів, а хтось на всю вулицю вигукнув: «Прокидайтеся, Філіппополь горить!..»

Я вискочив з хати, але надворі була глупа ніч, а натовп за плотом великий, тож

я не бачив своїх батьків. З західного боку села був пагорб, порослий травою та чагарником, на тому пагорбі завжди паслися наші кози, а тепер туди посунуло все село. Дехто заблукав поночі між кущами, але я добре знав тут кожен кущик і швидко опинився на самій горі. Там уже стояло кілька односельців, та я їх у темряві не впізнав: наші то, а чи православні. Та й розпізнавати не було коли, бо перед очима постало таке видовище, що в мене по спині побіг мороз. Філіппополь стояв на трьох пагорбах, тепер над ними сяяла заграва пожеж, а над загравою то там то сям вихоплювалися язики полум'я, схожі на гадюк, які ось-ось кинуться на тебе. Отже, весь Філіппополь горів.

— Завтра й ми отак горітимемо,— озвався з темряви чоловік, і я впізнав голос Никодима — старости нашого села.

— Знову Сатана розходився,— відповів старості котрийсь наш богомил.— У цьому сатанинському світі хіба можна чекати чогось кращого?

Інший богомил згодився з ним:

— Хай цей проклятий світ іде к чорту, хай к лихій годині сплять і це наше дурне село.

— Може, його й сплять, але знаєш, що буде перед цим?

— Нічого нового не станеться. Просто переб'ють нас, та й край!

— Дурню ти божий! — розсердився Никодим.— Перш ніж тебе заколоти, вони згвалтують обох твоїх дівчат. Еге ж буде радість? А ти верзеш...

Той чоловік не відгукнувся. Не відгукнувся більше ніхто, всі стояли й глипали на велетенську пожежу.

— Заціпило вам чи що?— раптом вибухнув староста. То був дужий здоровань. Він донедавна служив у війську царя Калояна, міг підняти на спину доброго бичка, та найдужче мені подобалися його вуса. Никодим не підкручував свої вуса вгору й не пускав їх униз, вони розкрилювались на обидва боки. Коли він ішов, я не міг на нього надивитись, але батько мій казав, що в нашого старости голова схожа на дуплянку, в якій рояться чорти.

Цього разу на закид Никодима відповів мій батько:

— Що ж даремно молоти язиком? Немає нашого Вчителя, а то він би нам підказав, що маємо робити. Нам заборонено проливати людську кров, хоча багато наших служило під прапорами покійного царя Асєня.

— Та тобі що!— глузливо засміявся староста.— В твоєї жінки сама шкура та кістки, на неї можуть і не глянути, а он у вашого Василя й жінка й донечки — як лялечки. Тих не проминуть! Тих гвалтуватимуть на очах у батька, хай би йому повилазило! Потім його та жінку сокирою по голові, а донечок заберуть із собою — хай інші лицарі теж покуштують свіжини...

— А хай би тобі заціпило! — верескнула котрась із жінок.

То була Василова дружина.

— Розумні ви на язик! — докинув староста.— А коли треба захистити честь своїх дочок та дружин, оборонити хату та худобину, тоді ви нишкнете по кутках!

— Ми взагалі проти війни,— сказав мій батько.— Всі люди брати. Ми кажемо: коли людина замахується на когось ножем, то її рукою рухає диявол. «Хто видобуде меч — від меча загине!» — так сказано в Святому письмі. Вбивство породжує вбивство, а мста — мсту. Але оті латиняни — ще запекліші слуги диявола, ніж візантійці, вони прийшли сюди чинити зло з далеких країв, то я думаю, що кожен повинен дивитися на них так, як вважатиме за краще, тобто як йому звелить його душа. Більше без нашого Вчителя я нічого сказати не можу. Треба, мабуть, чинити так, як ми чинили за царя Асєня, бо Асєнь убивав не нас, а візантійців, а ми спомагали йому. Але хто видобуде меч із піхов, тому доведеться спокутувати цей тяжкий гріх!

— Нам треба думати про сьогоднішнє! — перебив тата староста Никодим.— Бо такими балачками не встережемо душу в тілі.

— Я теж піду в бій! — вигукнула Василова дружина.

— Сиди ого, дурна! — цитьнув на неї чоловік.

— Сам сиди, як ти такий розумний! — відгарикнулася вона.

Зібравшись потім навколо старости, чоловіки вирішили так: православні стануть за валом, що споконвіку височів з північно-західного боку села, а богомили оборонятимуть південні та південно-східні околиці, бо туди треба більше людей.

Я побіг додому по сокиру й цілу дорогу себе лаяв, що не нагострив її ще за дня. Мати вже була вдома, певно, бігла якось навпрошки. Гукнувши мене в хату, вона

вбрала мене в броню — прив'язала на спині й на грудях по сухій шкурі, щоб захистити мене від стріл. Звідки вона знала такі ратні хитрощі? Я спробував заглянути матері в лице, але свічка ледве блимала. Мати виряджала мене на війну... Я підперезався тим стражницьким чересом і став ніби схожим на воїна.

Коли переступив поріг, мати також потяглася за мною, тоді я спинився й спитав:

— А ти це куди зібралася?

Вона ж мені відповіла:

— Невже ти думаєш, коли ви обидва будете там, то я всиджу в хаті?

На небі сяяли зірки, але при їхньому світлі я не зміг розгледіти матиного обличчя, коли вона казала мені ті слова.

Писано було запам'ятати матір такою, якою бачив її вдень, коли приносила мені хліб та ріпу. Цей святий образ я й досі бережу в душі.

Благословіть мене й помилуйте!

Мій батько мусив сам очолити оборону південних та південно-східних околиць села, він заступав нашого Вчителя, а Вчитель наче в землю запов.

Ранкова зірка ще й не думала сходити, над селом висла глупа ніч, на небі мерехтіли зорі, котрась із них часом зривалася й падала вниз, а ми тільки дивились. Нас було зо п'ять десятків чоловіків і стільки ж, напевно, жінок.

Батько розпоряджався:

— Витягайте з тинів пакілля й зносьте сюди. Пруття теж зносьте. Отут-о виплетемо пліт — од Варошевої балки аж до того пагорба, де пасемо кіз. Вози теж поприкочуйте з дому — ставте їх один коло одного за плотом: розворою до села, війям до плоту. Якщо латиняни попруть через пліт, ми сховаємося за возами. Одбиватимемось тим, хто що має в руках: мотиками, сокирами, косами, дрюччям. Поки стачить сили в руках і ногах. Ось як трохи розвидниться, хай жінки збирають каміння й зносять до возів, а там хай складають купками. — Батько трохи подумав і сказав: — Та щоб ніхто не боявся смерті, відомо ж бо всім: смерть звільняє душу від нікчемного тіла, яке диявол за подобою своєю зробив з багна. Господь прийме й приголубить кожную праведну душу, а тому, хто согрішив, покаже дорогу спокути.

Не знаю чому, але місце нашої оборони не припало мені до серця, кругом самі тини та вози, якась плутанина й тиснява, а де ж стати мені? Де я тут вимахуватиму сокирою? За кожним махом зачеплю або полудрабок, або пліт...

Я подумав, подумав, та й почав одходити в темряву. Якийсь час мати крутилася поблизу, та коли батько загадав збирати каміння, вона пішла до інших жінок. Ну, а я потроху розтанув у темряві й подався в бік валу. Коли ж збіг на вал, то віч-у-віч зіткнувся із старостою Никодимом.

— А ти, сім'я богомільське, чого сюди? — страшенно здивувався староста. Звичайно, він у темряві впізнав мене не просто так, а з мого зросту, бо хоч він був найвищим у нашому селі, та я стирчав над ним на цілу голову.

— Я хочу разом з вами, не хочу серед плотів та возів!

— Про які плоти та вози ти балакаєш? — не міг збагнути староста Никодим.

Я йому розтлумачив, а він сказав:

— Онно який у тебе батько! Виявляється, він не тільки знає «Отче наш», а тямиться й на ратній справі!

І здається мені тепер, коли занурююсь у спогади давноминулого, що диявол зумисне підштовхнув мене на той вал, щоб я згодом опинився на вогнищі Монсеюра, а ще пізніше зазнала краху віра моя, адже цей крах іще пекучіший від монсеюрського багаття. Диявол чекає мого зречення колишніх учинків і думок, щоб остаточно підкорити мене своїй волі.

Помилуйте й благословіть!..

— То ти вирішив битися разом з нами? — засміявся Никодим, але в тому сміхові було стільки зневаги, що мене аж упекло. — Ти ж іще геть дитина, ану киш під мамчин поділ! Тільки сокиру залиш — і мотай звідси!

— Сокиру нікому не віддам! — Я, мабуть, був схожий на молодого песика, який здивався на дорозі з лютим дорослим псом. — Хай-но хтось підійде й спробує забрати! — сказав я й стиснув сокирище до болю в руці.

— Ви бачили такого шмаркатого? — знову засміявся староста Никодим, але вже без отієї зверхності.

Я відчув ту зміну й лагідненько попросив:

— Дядьку Никодиме, покажи, де мені стати, і я жодного живого латинянина не пропущу!

Навряд чи його дуже втішило те моє свояцьке звертання, бо він довго переступав з ноги на ногу й сердито сопів, адже православні нас не любили, а староста — найбільше за всіх. Щоправда, він нікого з наших не бив і не водив на судилище до Філіппополя, зате лайки для нас не шкодував.

— Як ти так затався накласти головою, то вже нічого робити — ставай! Місця вистачає — ратників не вистачає.

Він узяв мене за руку й повів гребенем валу на схід. Зупинилися ми в тому місці валу, де була широка промоїна, або рівчак, і староста Никодим попередив:

— Коли крикну: «Лягай!» — лежи в рівчаку й не ворухися, тільки дослухайся, як дертимуться на вал.— Він притиснув мене за плече рукою, і рука його була наче налита свинцем.— Тоді зіпнешся на лікоть і глянеш, хто воно та яке. А коли припреться зовсім близько, хапайся на рівні та сокирою його хрясь! Тільки по голові не цілься, бо на голові буде залізний шолом, а цілься під в'язи! Зробиш своє діло — й знову лягай у рівчак. Уторопав?

— Уторопав, — кажу йому, а в самого кров у вухах так і бухає.

— А поки що ляж поспи, ті паскуди до ранку не з'являться!

Я простягся в порослому бур'яном рівчаку, але спати не хотілось, тож лежав і дивився на зірки. А цвіркуни так заливалися, наче на світі не було ніяких латинян. Потім мені стало на думку: а хто ж завтра пожене кіз? Крім тих двох кізочок, ми більше нічого не мали.

Я таки заснув, бо коли розплющив очі, вже благословлялося на світ. У долині булс тихо й порожньо. Над Філіппополем стояв дим. Якийсь дід ходив попід валом і давав кожному по скибці хліба.

З'ївши свій хліб, я розглянувся краще. До моїх найближчих сусідів було сажнів по п'ять. Усі ми здавалися такими самотніми-самотніми. Тут мало б стояти ще бодай сто чоловік, а нас душ, може, з тридцять. Унизу під валом вешталосся ще з десятиро літніх чоловіків, серед них я побачив і старосту. Никодим щось казав дядькам, а в мене раптом замлоїло серце. «Нічого це не дасть, — подумав я з розпачем. — Бо скільки ж нас! А їх ціле військо!..»

Сонце вже добре підбилося над горбом, коли ми їх нарешті вгледіли. На нас наче котився хвилями сам Гебр, широкий і каламутний, як ото він буває дощової осінньої пори, а від зблисків заліза проти сонця аж очі різало.

Староста Никодим сказав:

— Убрані в залізччя й люди, й коні, ото через те так блищать!

Він зареготав так голосно, що мене з несподіванки побив мороз, а мій сусід зліва озвався:

— Таких добре бити дрюком по голові. Залізо найдужче любить дрюка!

— Всиплемо їм добрих чортів, поки нам вистачить сили! — знову зареготав Никодим, і від його реготу аж мені полегшало. Раптом щелепи його нап'ялись, він пригнув голову й вигукнув: — Лягай!.. І щоб ніхто мені не ворухнувся, як ото я й казав!

Я шугнув у бур'ян свого рівчака й зіп'явся на лікоть, щоб добре бачити латинян. Їхній полк сунув рівними, мов під шнурок, шерезами, а над головами в них маїоріли сині, жовті й зелені прапори. Були й ікони на довгих жердинах. Ратників здавалося не менше як душ п'ятсот. Деся на підходах до села половина полку відокремилась і пішла обходом у бік наших богомилів. Решта ж латинян так само стрункими лавами сунула й далі на нас. Тепер я вже добре бачив їхні шоломи та кольчуги, навіть на грудях у коней висіли якісь фартушки.

Коли до валу лишалося, як докинути камінцем, хтось у лавах латинян хрипко гаркнув, наче старий пес, і всі ратники позіскакували з коней, за другим же знаком вишикувалися й трьома стрункими лавами посунули на наш вал. Кілька душ випередили решту й почали дертися, видобувши з піхов мечі.

— Ось би коли зустріти їх пращами та камінням! — сказав Никодим. — Але ні-

чого того в нас немає... — Він лежав одразу ж за мною в моєму ривчаку. — Цих перших послали вивідати, скільки нас і хто ми.

Серце моє так шалено калатало, що я навіть дихнути не міг: саме навпроти мого схову почулося шарудіння... Спочатку засичала трава, потім скреготнула ринь під ногами, зашепотів пісок, а вже тоді почулось і важке дихання. Я мав таке відчуття, ніби та людина вже кидається на мене!

Але я ще якось витримав цілу мить, поки побачив залізний гребінь шолома. Тоді лише схопився й гахнув сокирою між в'язами та плечем. Я так замахнувся, що моя сокира розтяла того латинянина й увігналася глибоко в ґрунт — насилу вихитав за сокирище. Кров і земля обліпили обух, мене аж занудило.

— Ну й молодець! — похвалив мене староста.— Але швидше лягай!..— Голос його долинав, наче з-під товстої ковдри. Я просто впав у бур'ян, у вухах мені гуло й дзвеніло.

Староста знову сказав:

— Бачив? Не так і страшно!.. Витягни в нього з руки меч і подай сюди!

Я виповз трохи зі свого рову й налапав руку вбитого, хоч мене й проймав жах. Його спітнілі пальці й досі стискали руків'я, від дотику до тих пальців мене побивали дрижаки, та я таки вирвав зброю й задки поповз у свій рив.

— Оце справжня зброя! — захоплено прохрипів Никодим, тягнучи до себе меч за лезо. Я аж подих затамував, бо на валу раптом стало моторошно тихо.

Отих передніх, напевно, вклали всіх ураз.

Але та мертва тиша тривала недовго. Попереду затупотіло й загуло, неначе величезна череда бігла підтюпки до водопою. Я зіп'явся на лікоть і те, що побачив у долині, не так злякало, як здивувало мене. На нас котилися три лави розпеченого на сонці заліза, над яким погойдувались ікони та прапори, чути було слова поховальної пісні, неначе відспівували православного пона.

— Хай це буде ваш похорон! — прогарчав позаду мене староста Никодим.

Хтось підповз до старости:

— Проти такої сили не попреш, та ще з нашими дрючками. Тож поки ще є час — давай здамося на їхню ласку!

— Заткнись! — відгукнувся староста й, видно, сунув його чоботом, бо той лише зойкнув і покотився вниз.

А перша лава латинян уже була близько, за нею котилися й ті дві, тримаючись одна від одної кроків на десять; кожен латинянин був озброєний щитом і мечем.

— Підніметься, коли я скажу! — вигукнув староста.— Йй молотить їх, аж поки душа ваша в тілі, а хто відступить бодай на крок — зірву голову!

Незабаром на валу заварилося таке, яке, мабуть, вариться лише в казанах у пеклі. Ті перли на мій ривчак, а я їх турляв додолу, так лускав обухом по голові, що з їхніх шоломів іскри сипались. Латиняни важко падали навколішки й з бряжотом скочувалися вниз. Оце їхнє залізниччя дзвеніло й гуло, неначе наш вал був величезною кузницею, де тридцятьо молотобійців один з-перед одного гупали молотами по залізних лемешах.

Перші латиняни, яким найбільше нетерпілося здертись на вал, полягали один на одного просто в мене під ногами. А якому щастило шаснути повз мене через вал, той ставав жертвою старости Никодима. Його меч сичав: хсі!.. хсі!.., неначе сотня гадюк одночасно, або ж розлючено гримів, якщо латинянин устигав захиститися щитом і уникнути першого удару.

Але так не могло тривати без кінця, незабаром латиняни почали перемагати. Вони вклинювалися поміж нас, бо ми стояли рідко, а їм не було кінця. Я вертів сокирою на всі боки й навіть не бачив, куди б'ю, а кров аж цебеніла, наче перед різдвом, коли православні збиралися бенкетувати. Як мені випадала «спокійна» мить, я втирав піт з лоба й роззирався. Наші ще трималися тільки де-не-де, махаючи дрючком або сокирою, а латиняни шастали навколо, мов ті вовки, ховалися за щитами й намагалися потяти або заколоти нашого. Роззирнувшись іще на мить, я побачив другу ворожу лаву, вона ще стояла на валу й не втручалася в битву. Мене наче щось боляче вклекло — аж ноги підігнулись од слабості. А староста кричить:

— Ти, Луканчику, стань спиною до мене, а я до тебе. Йй нічого страшного в тому нема. Раз помирати!

Він перехопив у якогось латинянина щита, прикривався ним і рубав далі, на обличчі в нього краплями ряхтіла чужа кров — тільки зуби й очі зблискували.

Навколо нас дедалі дужче стискалося кільце латинян. Невже крім нас нікого не лишилось? Мабуть, так. Січа справді нараз уврвалася. З латинського мурашника хтось виступив наперед — якесь небачене здоровило, велетень — і квіт! Він щось гаркнув до нашого старости, той замахнувся й кинувся уперед. Їхні мечі схрестились над головами й наче зойкнули, меч старости випорснув з руки, а той рубонув його по в'язах.

Я знетямлено загорлав, перед очима в мене почорніло. Я зціпив пальці на сокирищі й рушив уперед. А той махає на мене рукою й сміється, мовляв, та погуляй! А в мене розум геть скаламутився, йду на нього з сокирою й реву бугаєм. Тоді він щось крикнув до інших, і вони пішли на мене щит до щита. Я замахнувся сокирою, але хтось ударив мене плазом меча по голові, і я втратив свідомість...

11

Я виглянув у вікно — в садку почало швидко сутеніти, і я раптом згадав, що вже третій день хворію, а нікому досі навіть не подзвонив. Хоча й до мене всім було байдуже, за весь цей час я перекинувся словом тільки з секретаркою нашого шановного керівника. Коли згадав про секретарку, мене розібрав сміх. Раптом уявилося, як безпорадно тремтіла її рука, коли довелося читати мені наказ про стягнення. Таке тендітне створіння, а ба, поводитися мужньо й гідно, наче цуцик перед слоном. Я міг би грати в більярд і водночас тримати її під пахвою. Я вирішив піднести їй букетик квітів, хай-но тільки піднімусь. Вона, звичайно, перелякається, як буває з усіма, хто вперше бачить мене в нашій клініці, але потім щічки їй залле рум'янець. Яка виjde картинка! Слон підносить шавочці в спідниці квіти!

Я засміявся, хоча нічого смішного в тому не було.

Мав стільки друзів і знайомих, а нікому й на думку не спало бодай зателефонувати мені! Щовечора по десятеро сідало до мого столика в корчмі «Під липами», мені асистувало на операціях добрий десяток лікарів, яких я навчав обшкрібати скальпелем оту волосинку, на якій щоразу повисало життя. Ну, хай вони були дрібніші від мене в буквальному й переносному розумінні, але ж сьогодні вони, мабуть, відчували себе на висоті, тсж у мене немає підстав задирати носа. Коли я був начальником нейрохірургічного відділення, вони ламали переді мною шапку й першими казали «добрий день». А був у мене такий доктор Манев, здібний хірург, я його взяв був якось до Праги асистентом, так він скільки разів мене питав, чи не надіслати свою дружину до мене додому, щоб трохи поприбирала мій парубоцький барліг. А дружина в нього була молоденька й пухкесенька жіночка того типу, які не люблять засмучувати парубків. Чому ж тепер цей ідіот не спитав мене по телефону, чи не треба прибрати мій барліг? Мовчить, капость, мов риба, десь-то думає собі, що коли я спіткнувся, то вже більше не підведусь.

Навіть диспетчер клініки не зволив повідомити мені дні мого чергування, адже я тепер став рядовим, тож мушу чергувати за графіком! Чи вони й досі не можуть уявити мене рядовим? Якщо обстригти левові гриву, то чи зразу гієни та шакали почнуть шкіритися до нього й наступати на хвіст?

А може, їм без мене просто краще? Немає кому ставити під сумнів прогнози безпомильних машин. Немає кому випробовувати долю безумно ризикованими операціями. Немає кому підбивати колектив на експерименти й таким чином позбавляти його премій. Ризик — це азарт, а кому вигода від азарту? Хіба що дурним.

А я не боюсь ризикнути. Витягнеш козирного туза — береш гору над безносою, ну, а якщо ні — то ні.

Кожна гра має свої закони!

Але диспетчер і досі мовчить, цілий світ наче змовився мовчати. Або в декого курка випила розум з голови, або та голова розучилася ризикувати. То кому ж тоді здався я? Треба перекваліфікуватися, а ні,

то поїхати в ті краї, де по нервах звичайних людей топчуться генеральським підбором, як ото на півдні Американського материка. Там відчайдухи потрібні, потрібні досвідчені гравці. А сідай-но, безноса, до столу! Козирний туз буде мій, бо я граю на життя повстанця, якого контузив генеральський снаряд. Якщо виграю — твоя біда, а програю — кину пляшку з запалювальною рідиною в генеральське вікно. Або схоплю сокиру, як отой мій тезко Лукан, і махатиму нею на всі боки, аж поки земля навколо мене почервоніє, мов генеральський лампас.

На годиннику ще не було сьомої, але за вікном швидко сутеніло, починався дощ. Небом качалася луна далекого грому. Раптовий вітер нагнав у кімнату пахощі мокрих зелених кущів. Натомість у голові просвітліло, червоні генеральські лампаси вже не мерехтіли в очах, німий телефон також перестав мене дратувати. До дідька всіх! Чого варта їхня так звана дружба? Якщо й Ана покинула мене, то яке я маю право нарікати на інших?..

Я сидів на ліжку й слухав гуркіт громів, а думки мої знову полетіли до Ани. Коли вже хтось інший увійшов у її життя, тут нічого не вдієш, хай собі сплять, коли їм так подобається, хай створюють нову сім'ю. Але чи можна викинути п'ятнадцятирічну дружбу, як викидають в урну непотрібний папірець? Може, та дружба була для Ани разком простенького скляного намиста з ярмарку?

Сам чорт не міг би розібратися в її почуттях, але я був певен, що справжня дружба таки не може стати разком простого намиста. «Візьму й напишу, хай не бентежать її родинні узи,— вирішив я.— Неодмінно нагадаю, що фактично вона вже розірвала їх, тож я не заперечую й проти юридичного розриву!»

Взагалі всьому треба було дати лад. Ана не повинна думати, що я так переймаюся її життям-буттям — аж занедужав. Хай не думають і ті слимаки з клініки, ніби наступили мені на хвіст. Пішли вони к бісовій матері! Я їм устругнув таке, що вони принаймні рік не зважаться глянути мені в очі. Той інфаркт стався не з моєї вини, тому хай нічого собі не уявляють, я занедужав не через це.

Я згадав про одного чоловіка й підійшов до телефону. Доктор Пейчев дружив з моїм батьком і часто бував у нас. Ось кого я мусив зараз викликати.

Але в голові в мене раптом загуло, кров одхлинула й світ погас перед очима. Мене закрутило стрімкими спіралями вгору й униз, але все єство моє заповонила якась неймовірна легкість. Залізні гирі впали з ніг, і я ширяв і ширяв у просторі легкою пір'інкою...

Ширяв, аж поки сів. Наді мною схилилася Юла. В її по-кошачому зелених зіницях цього разу не було лукавих яскрин, ця чортиця їх вправно гасила. Тепер її очі мерехтіли світлом ледь помітних далеких зір. Погляд був сумний і стривожений, хижої левиці вже не було, наді мною схилилась розкаяна Магдалина. Мої очі за звичкою шаснули в її декольте, але даремно: лискучий гудзик тримав його на замку.

Я спробував пожартувати:

— Відколи це ти почала ховати свій товар?

Але Юла не відгукнулась, можливо, я тільки подумав і не запитав. А може, вона просто вдала глухеньку, адже Юла була на мене сердита за того ляща.

— Через тебе не стало такої людини! — знову сказав я — й знову, напевно, в думці. Юла була так само замислена й сумна, очевидно, мої слова чи мої думки не доходили до її свідомості. Я зажурився й сам собі сказав: «Яка там у неї свідомість!..»

Тієї самої миті в мене знову закрутилася голова, я відчув себе в човні на мертвій хвилі. Потім памороки враз пройшли, мовби розсунувши з-перед моїх очей завісу, а може, то я просто вийшов з імли. Замість сонця над головою в мене висіла куляста люстра, від якої не

різало в очах. Юла сиділа край мого ліжка й боязко посміхалась, біла кофтина була застебнута перламутровою брошкою аж догори.

— Де ти взялася?— запитав я, неспроможний нічого второпати, бо в голові й досі творилося казна-що.

— Прошу вас, не треба розмовляти!— Юла приклала палець до губів, як робили в німих фільмах.— Не хвилюйтеся й мовчіть!

Лоб і чуприна в мене змокрили, подушка теж. «Мабуть, бризкала на мене водою!»— подумав я. Й тоді по-справжньому злякався.

— Як ти сюди ввійшла? У вікно ж ти не могла влізти!... Хіба що якийсь негідник підсадив!..

Думка про негідника здалася мені цілком природною.

— Краще ото лежить та мовчіть!— зненацька звела брови Юла, і її обличчя випнулось і стало злим.— Ось-ось прийде лікар.

Я оскаженів:

— Який лікар? — Невже вона зателефонувала котромусь із отих?

— Я викликала «швидку допомогу»! — стенула плечима вона. Злий вираз на її обличчі вже розтанув, натомість воно стало суворим і сухим — такий вираз їй теж не дуже личив.

Я сказав:

— Ти маєш причини сердитись на мене, але я теж не належу до надто делікатних людей, через те прошу негайно пояснити, як ти опинилася в моєму домі й хто тобі дав право викликати «швидку»!..— Я мав ще щось докинути, але замовк, мені просто забракло повітря й болісно стиснулося серце, на лобі виступив рясний холодний піт. В очах знову почали стрибати крапельки живого срібла.

— Я ж вам уже казала, боже мій!— застогнала Юла.— Який ви нестриманий чоловік!..— Тепер вона здавалась мені білою мерехтливою плямою, а її голос долинав наче з-за стіни.

Вона не зловтішалася ганебною безпорадністю, що охопила мене, а ще й стогнала; це здавалося дивним і смішним. Тоді мені спало на думку, що ота її поведінка вдавана: розкаяна Магдалина й добра самаритяночка. Такі люди здатні на все, тим більше — нещиро стогнати й прикидатися ким завгодно.

Я хотів послати її під три чорти, та язик не повертався, став як дубовий кілок. Тоді я відчув на серці доторк Юлиної долоні, яка проникла в мою душу ніжним теплом, наче материна ласка. Й сталася дивна дивина: всі мої підозри випарувались, мов досі нічого й не було, й жінка, тепло долоні якої зігріло мені душу й кров, раптом перетворилась на богородицю, що схилилася над смертним ложем сина свого. В серце хлюпнули жалощі, я відчув нездоланне бажання провести рукою по Юлиній голові, оздобленій у цю мить німбом святої. Але рука не піднялась, адже вона була рукою помираючого сина.

Які тільки дуращі не народжуються в голові, коли серце скніє від браку кисню!

З'явились лікар і медсестра «швидкої допомоги» й розбили це видіння на шматки, які змішались у безглузду мозаїку. Обличчя Юли порвалося й розійшлося, потім знову зійшлося до купи, але це вже був якийсь неймовірний абстрактний кубізм. Посередині блимало око Юлії, але незвичайне — зухвале й безсоромне. Навколо нього в чортячому безладі тулилися вуха, губи та ніс, а поміж ними та кучериками Молочним шляхом звивався німб святої.

Цей ідіотський абстракціонізм почав бліднути й зникати з-перед очей, коли мені зробили першу ін'єкцію. Я ясно побачив обличчя медсестри, яка протирає мені лоб мокрим тампоном. Це обличчя було бездушне й кругле, наче місячний диск.

— Ви зовсім про себе не дбаєте, колего,— сказав лікар і заходився міряти пульс. Це був низенький опецькуватий чоловічок, страшенно схожий обличчям на свою медичну сестру.— Ви ж таке світило, як же ви так...— Він сердито глянув на Юлу:— Професор живе сам?

Та кивнула.

— А коли все це почалось?— обернувся він знову до мене.

Я кивнув Юлі, щоб відповіла вона. Мені раптом стало так прикро, що я ладен був одвернутися до стіни й гукнути їм: «Ідіть ви всі к бісовому батькові!» А сам би поринув у непробудний сон, хай навіть зовсім непробудний.

Але це все одно нічого не дало б. Мені зробили другу ін'єкцію, цього разу у вену. Я хірург, та хоч як це парадоксально, на мене раптом напав переляк. Коли б Юла не взяла мене за руку, побачивши жах у моїх очах, я напевно втратив би свідомість — на втіху недругам. Юлині пальці наче ввібрали в себе біль і переляк, очі ж її посміхалися до мене; так робила й моя мати в ті далекі дні, коли водила мене до лікаря. Юлина усмішка відвернула мою увагу від неприємної процедури й разом з тим збентежила мене. Мені раптом здалося, що та усмішка адресована не мені, що Юла повинна підбадьорювати когось іншого, бо я не маю права розраховувати на її доброту й співчуття. Я відчув докори сумління, наче людина, якій вручають незаслужену медаль.

Лікар сказав мені стурбованим голосом, що стан мого здоров'я вимагає негайно покласти мене в стаціонар, і тут-таки запропонував одвезти своєю машиною до урядової лікарні. Я ж йому порадив займатися своїми справами й не втручатися в мої, я вже сам зможу дати собі раду. Лікар збентежено здвигнув плечима й сказав, що не буде зі мною сперечатися, бо я для нього авторитет, але думку свою висловити мусить. Він заявив, що дуже ризиковано лишати мене в такому стані самого, тут постійно повинна бути медсестра, принаймні днів декілька, щоб робити уколи й давати ліки в точно визначений час. Але я сказав колезі, що бог уже послав мені медсестру.

Та місяцелика виважила Юлу недружелюбним поглядом. На її бездушне обличчя лягла тінь принаймні якогось почуття. Юла ж хобро витримала цей погляд і навіть ледь помітно всміхнулась.

Коли вони пішли, нам з Юлою стало страшенно незатишно, навіть повітря почало рипіти на зубах, дарма що в розчинене вікно линули поетичні пахощі. Оскільки я взагалі важко зношу всілякі незручності, то й тепер сказав:

— Поясни мені нарешті, як ти сюди ввійшла. Поясни і йди звідси!

Вона глянула на мене з жалем і разом з тим зухвало стенула плечем.

Жалощів я також не можу терпіти, ну, а від зухвальства в моїх жилах прокидається неандертальська кров.

— Слухай-но,— сказав я.— Тобі ніколи не спадало на думку, що коли чоловік і жінка опиняються вночі лише вдвох, то може статися дещо?

Моя гостя вдала, ніби нічого не чула, натомість підійшла до столу й узяла рецепт:

— Сходжу до чергової аптеки. А ви ж глядіть не вставайте, лежіть! Бо знаєте, що мені сказав лікар уже в коридорі?

— Здогадуюся,— відповів я.

— Сказав, якщо встане, може бути серйозний інфаркт.

— Чудова порада,— відгукнувся я.— А щоб мені не вставати, доведеться лягти тобі.

Юла чи то посміхнулась, чи зневажливо скривила вуста — того я не второпав, а коли рушила до дверей, я просто не міг одвести захопленого погляду: яка фігурка!

Потім мене зморив сон. Певно, ті зі «швидкої допомоги» зарядили мене добрячою дозою снодійного. Мені здалося, наче сестра з гіпсовим обличчям угородила мені голку в самісіньке серце, а я ніяк не міг налапати для порятунку Юлиної руки, бо поряд опинився староста з оповіді мого тезки Лукана: здоровенний страшний чоловігя в конопляній сорочці й із закривавленим мечем у руці. «Й нічого страшного

в тому немає, Луканчику,— говорив староста Никодим.— Раз помирати!» Він по-батьківському підбадьорливо всміхнувся до мене. Його щокни, закручені вгору вуса та борода були в крові.

Чи то мене надихнула Никодимова усмішка, чи додали сили оті прості слова, але я став безумно сміливим, завертів сокирою й побіг з валу на ворогів, які блищали проти сонця металевими обладунками. Ось я зараз їм піддам!— нахваляюся я й ще шаленіше кручу сокирою. Я біжу й біжу, але відстань між мною та лицарями лишається та сама. Що за чортівня!— думаю собі, задихаючись. Повітря в грудях бракне, а перед очима стрибає безліч сонць.

Я розплющив очі й довго никав поглядом по стелі, неначе там десь мала бути ворожа рать. Нарешті отямився й угледів Юлу. Вона сиділа на стільці біля мого узголів'я й легенько гладила мене по чолі, вмочивши руку в холодну воду.

— Вам погано?— спитала вона.

Її голос линув з якогось далекого далеку, можливо, з тих країв, де лишились латиняни.

— Вам дуже погано?— знову запитала вона.

Голос був несміливий і стурбований, і мене охопив підступний жаль. Вище власної голови все одно не підскочиш... До художника Юла поставилася бездушно, я ж їй одважив такого ляща, а вона сидить біля мене й переживає. Скажіть-но, мій паризький колего Анрі, чому так буває на білому світі?

— Котра година?— запитав я.

— Дев'ята.

— Ти нарешті мені скажи, як опинилася в цьому домі,— знову повторив я,— а тоді мотай звідси...— Я зрештою згадав, що Юла ходила по ліки, й докинув:— Гроші візьми в піджаку, онде валяється на диванчику!

Юла мовчала кілька секунд, мабуть, подумки змагалася з моїм люб'язним тоном.

— Я дуже просто сюди ввійшла,— сказала вона згодом.— Ви, хвалити бога, не замкнули дверей. Може, забули, а може, вже тоді відчули біль, тож вам було не до того... А чому я прийшла?.. Мене попросила ваша дружина! Зателефонувала в клініку десь годині о другій: ти коли... Сюди вона не додзвонилась, через те дуже наполегливо просила мене, щоб я вас розшукала й повідомила, мовляв, у її роботі зараз почався найвідповідальніший етап...

— Звичайно!

— Вона сьогодні зателефонує вам ще раз — годині о десятій вечора... Ну, а я згадала позавчорашній день: тиск у вас перед операцією був дуже негарний. Я боялася, щоб ви... Ну, злякалася, та й годі! А коли подзвонила в двері й ви не відчинили мені, я подумала, може, не почули дзвінка... Двері виявились одчиненими. А ви лежали на ліжку, як...

— Мертвий?

— Мене взяв жах. Мало не віддала богові душу, поки перевірила ваш пульс. А тоді викликала «швидку допомогу», та й годі.

— Ну, йди додому,— нагадав я.— Вже час і для тебе, й для мене.

Юла відповіла:

— Ну, добре, я піду собі, якщо ви не можете мене терпіти. Але хто вам зробить о десятій годині укол? Хто вам дасть ліки о дванадцятій?

— І без твого дурного уколу переживу, а ліки й сам можу прийняти!— заявив я.

Юла мовчки дивилась на мене й милостиво посміхалась. Так посміхалася й мати моя, коли я починав їй розповідати, як зроблю повітряну кулю й полечу на острів Самоа.

— Якщо маєте близьку людину, яка посидить коло вас, я негайно піду додому.

А я відповів: якби мені здоров'я, не проміняв би її ні на яких близьких людей.

— Навіть на свою дружину?— перепитала Юла.

Я помовчав мить, а тоді махнув рукою:

— Принаймні на одну ніч!

Юла надула губки й зморщила носик, ставши схожа на дитину, яка ось-ось зареве. Але потім похитала головою й з гідністю мовила:

— Якби ви були здорові, то не заманили б мене сюди й калачем!

— Ну, добре,— зітхнув я.— Навіщо нам лаятись? Бувай!

Юла певний час замислено мовчала, неначе дослухалася до чогось у самій собі, а потім спитала звичайним голосом, у що можна перевдягтись.

Отак це й почалося.

Ніч минула в напівмаренні-напівсні. Я вряди-годи розплющував очі й бачив Юлу, яка сиділа з Аниним пледом на ногах. Неначе мене в мому стані могли збентежити її ноги!

Вдосвіта мені трохи відлягло. Дихати стало легше. Аж тоді Юла заплющила очі й поринула в сторожкий сон.

Причепурившись після душі, Юла стала якась не така, хоч лишилася тією самою медсестрою. До її вроди додалося щось нове— воно було в зіницях: якийсь лагідний матовий блиск. Тепер це були швидше очі мадонни, ніж куртизанки. Я мало не пожартував про ніч, яку ми з нею переспали, але слова так і не злетіли з язика. Грубі натяки мовби блякли в тому чистому світлі, що променився з Юлиних очей.

Вона принесла з кондитерської молока та булочок, а після сніданку пов'язалась Аниним фартухом і заходилася поратись і витирати пил. Попоравшись, виламала кілька гілочок бузку й поставила в глечик з водою, нарешті зняла фартух і сіла в крісло.

Я з самого ранку поривався про щось її запитати, а приводу не було, аж поки вона сіла.

— Скажи-но мені, чи ти не забула про свої службові обов'язки?— нарешті запитав я.— А може, ти пошилася в «добрі самаритянки»? То, звичайно, гарна роль, але, щоб її грати, на книжці в тебе повинна бути сума цифр бодай з п'яти. Що ти про все це думаєш?

— О боже, та не сушіть собі голову таким!— зітхнула Юла й відтак не швидко озвалася. Нарешті додала:— Я у відпустці й можу робити все що завгодно.

— Невже?

— Маю ще й присягнути?

— Ну, гаразд. Хочеться тобі вірити, дарма що жінки не дуже заслуговують на таке.

Юла зашарілась, але змовчала.

— Тепер скажи мені ще одне...— Мені згадалося, наче я чув крізь сон, як Юла розмовляла з Аною по телефону.— Моїй дружині ти розповіла все?

— Звичайно.

— А точніше?— наполог я.

— Що у вас серцевий напад. І що може трапитись інфаркт.

— А дружина?

— Веліла вам не втрачати надій. Вона днів за кілька неодмінно приїде, але зараз їй нема коли: обробила свою експериментальну пшеницю якимось препаратом, не може вирватися ні на день. Шле вам велике вітання.

— Дякую,— сказав я.

Легенький вітерець навівав у кімнату ніжні пахощі бузку та жасмину.

— Знову відчули біль?— нахилилась до мене Юла.— Болить?

Я спробував усміхнутися:

— Ні!.. Тільки оте копито знову тисне на груди..

Після нової дози нітрогліцерину копито запало в тартарари. Тоді я спитав у Юли, чи знає вона пісню про ніжні хмаринки білого бузку. Вона поблажливо засміялась:

— Авжеж. Я не раз чула її від своєї матері. Старий сентиментальний романс...

Відкинувшись на спинку крісла, старанно сховавши колінця під поділ, вона заспівала:

Ніжні хмаринки
Білого бузку...

Коли Юла доспівала пісню до кінця, ми довго мовчали. Потім я сказав:

— Бачиш на столі отой товстий рукопис? У ньому йдеться про мене та моїх батьків. Може, трохи почитаємо?

— Авжеж!

Юла почала охоче читати з того місця, до якого я дійшов.

*Літа 1258-го, місяця червня,
Монфер'є, в домі Бернара.*

Благословіть і помилуйте! Амінь.

Отож після удару плазом меча по голові я знепритомнів, а прочувався на запряженій волами гарбі. Наді мною синіло високе небо, гарбу похитувало й трясло, а мені здавалося, ніби це вже я плаваю серед хмар. Але ці думки тривали недовго. Я швидко опам'ятався й збагнув, що лежу на возі й у мене скручені руки, знайомим здався навіть сам віз. Такі височенні полудрабки були тільки в нашого сусіда. Коли б не те мотуззя на руках, можна було б подумати, що ми з сусідкою вертаємося з поля до села.

Попереду й позаду рипіло ще багато гарб і чулася незнайома мова, серед якої можна було вряди-годи вирізнити й грецькі слова. Отже, латиняни брали погоничами й греків.

Я вже давно все згадав. Кляті латиняни скрутили мені руки, сплюндрували наше село, а тепер везуть мене хтозна-куди й для чого. Я став їхнім рабом. Коли я це усвідомив, то мені аж в очах запекло. Чому я не загинув, чому мене не зарубали на валу, разом з нашими?.. Своїх земляків, які кланялися хрестам і часто кидали в нас грудням, називаючи нечестивцями та ще казна-ким, я тепер називав «нашими». Ось як змінився білий світ! Мені стало сумно за матір'ю та батьком, за родичами й за всім селом, і серце моє охопив такий розпач, що з очей аж сльози полились. Попереду в мене було чорне майбутнє. О, коли б я міг схопити за горло триклятого Сатану!..

І в моєму хлоп'ячому розумі зродилася зухвала думка: «Боже, чому ти такий! Чому дозволив Сатані познущатися з мене? Чи я тобі чимось не догодив, чи, може, ти не схотів сваритися з чортом?» Так зухвало міг розмовляти з богом лише дурний хлопчак. Але мої слова або не доходили до бога, або ж він не хотів відповідати на них, тож з моїх очей лилися й лились невтішні сльози. А тоді мене раптом розібрала лють. Я поворушив змертвілими скрученими руками й поклявся хоч зубами перегризти горло тому латинському здоровилові, що вбив нашого старосту й узяв мене в полон. Я навіть на мить відчув у роті смак його крові й мало не зімлів од утіхи. Й знову сам собі присягнув: рано чи пізно помщуєсь тому негідникові!

Ця думка заколисала мене, бо коли я знову прокинувся, небо вже потемніло й де-не-де видніли перші зірки. Вони були такі знайомі, наче я дивився на них з пагорба за нашим селом, коли ввечері гнав додому наших двох кізочок. Але де тепер той пагорб!.. Погоничі порозпрягали волів, тихий вітерець духмянів багаттям, у небо вився сизий димок.

Хоч і лежав у полудрабках на сіні, я зовсім заляк, спина й голова страшенно боліли, а все тіло вряди-годи починало тремтіти. Я спробував перевернутись, але від нестерпного болю в потилиці аж застогнав. Двоє якихось підійшли до воза й втупились у мене, неначе на возі лежав дикий звір. Певний час ми так і переважувались поглядами, а я старанно вдавав, що мені до них байдужісінько. Хай не думають, що я їх боюсь! Один був у червоній сорочці й куценькій синій безрукавочці, а другий був одягнений так, як одягаються грецькі купці з Філіппополя: довга одежина до колін, з-під неї ще кілька подолів, зібрані згиночками комірці... Грек був у міленькій шкіряній шапочці й дуже чванився своїм виглядом.

Надивившись на мене досхочу, він сказав по-болгарському з грецькою вимовою: — Писано було тобі на роду, варваре, доцекатися кінця дня!

А я подумав, що ромей¹ — найстаранніші слуги Сатани; так казав мій батько.

— Цого мовчиш?

Я не відгукнувся, той, що в червоній сорочці, щось проджерготів, а грек перетлумачив:

— Не забувай, собако варварська, що ти раб, а господар твій — барон Людовік. Якщо ти вирішиш утекти, він спече тебе живим на вогнищі! А я баронів слуга, барон доруцив мені зробити з тебе людину, не забувай про це!

Той у червоному знову заджерготав до грека, й грек переклав:

— Це — лицар Альберт, під його рукою обоз. Він ласкаво дозволяє тобі злізти й троски розім'яти ноги. Скажи йому: «Дякую, васа світлосте!» — й зляз!

Я ще міцніше стулив губи — хай би той розбишака тобі здох! Але з воза я все-таки вирішив злізти, хоч як боліла потилиця й крутилася голова.

Я притулився боком до вола, прив'язаного налігачем до полудрабка, й віл махнув хвостом, упізнав сусіду. Мене перейняв такий жаль, що я обійняв нещасну худобину за шию, притулився до широкого лоба щокою й заголосив, наче виплакував муку перед рідним братом! А віл теж тулиться мордою мені в долоні, сопе, мало словами не скаже: «Веди вже мене, брате, до нашого села, он яка пізня година!..»

Але я не дав волі своїм сльозам, щоб моєї муки не побачили той дурний грек і розбишакуватий латинянин.

Я відчув — хтось мене сіпнув за чуба. Віл сердито засопів, я озирнувся й побачив ромея, він насварився на мене кулаком:

— Не розпускай слину!

Я оскаженів, хотів був схопити його обіруч за шию, але він управно випорснув у мене з рук.

— Не торкайся до мене, бо кістки потрошу! Скручу твої нікчемні ромейські в'язи! — гаркнув я йому.

А він заволав до лицаря Альберта:

— Ваша світлосте, рятуйте мене! Він озвірів і може мене вбити!

Лицар Альберт стояв руки в боки й реготав. Я хотів був і його схопити за карк, але він був не менший за нашого старосту, до того ж посходилося багато погбничів.

Ромей урешті підвівся на ноги, обтрусив одежину й посварився мені кулаком:

— Я з тебе зроблю людину! Ти перестанес кидатись на сеньйорових слуг!

Я спочатку не розумів погрози, та тут самотужки збагнув усе: звідкілясь принесли залізний ланцюг і за наказом лицаря Альберта мені закували праву ногу. Ми донедавна були під ромейським ярмом. Одного разу до нашого села прийшли ромейські стражники й закували в такий самий ланцюг нашого тодішнього «досконалого». Це нагнало на мене жах. «Досконалий» був людина кволла, бо їв лише раз на день, та й то потроху, садовини чи городини. Перекинувши вільний край ланцюга через плече, він аж гнувся під тією вагою, а на обличчі його відбився такий біль, наче бідолаху прохромали списом. Тепер така доля випала мені, хоч я ще не був посвячений у нашу богомільську віру. Але я не горбився й навіть й виду не подавав, що мені важко, хоча ланцюг був-таки не легкий. Ті клятві розбишаки повинні були знати, що я не став рабом, а лишився тим самим Луканом Рельовим сином, який колошматив лицарів на валу за селом.

Трохи розім'явши ноги, я знову повернувся до сусідових волів. Погонич кинув їм по оберемку сіна, але я надібрав і частину своєї підстилки та й підкинув волам, єдино близьким тепер мені в цілому світі істотам. Невдовзі принесли скибку хліба та щойно з вогню баранячу лопатку. Я все це проковтнув умить, бо був голодний, наче вовк серед зими, а тоді знову прийшов ромей та й каже:

— Ти справжній пес, а тебе годують як людину!

— Афу мотай звідси під три чорти, гадино смердюча, бо як хрясну ось цим!.. — І я загрозливо брязнув своїми веригами.

— А ти не клацай зубами й не гарци, собако варварська! Бо в тебе тепер у цілому світі немає живої душі, нікому буде захистити. Твої тато-мама пішли під сокиру разом з усім вашим вошивим селом. Та латиняни й село спалили, все пішло за вогнем, тільки худобу забрали. Отож мовчи! Якщо барон вирішив зробити з тебе людину, то кланяйся йому до ніг!

¹ Греки-візантійці називали себе ромеями, тобто римлянами.

— Хай йому іноші кланяються!

— Тоді він после тебе на галери й звелить прикувати до весла. Або на все зиття віддасть тебе в копальні. Тебе битимуть канчуками й ніколи не знімуть оцього ланцюга з ноги!

Я не знав, що відповісти ромееві. Слова «галера» та «копальня» я почув уперше в житті, але до смерті ходити з цим ланцюгом на нозі здавалося страшнішим від погібелі.

— Чому мене не вбили ще на валу!— заплакав я й знову почав обнімати волика.

— Поплач, поплач, так свидше звикнеш,— покивав головою ромей.— Тільки одного не слід забувати: не можна й згадувати слова «богомил». Якщо згадаеш — тебе спалять живим на багатті. Будес винний сам собі. Ромей мозуть зглянутись, а латиняни — ніколи!

За два дні ми дісталися до Салонік. Я зроду не бачив таких високих білих мурів та круглих веж — навіть у Філіппополі. Перед брамою наша валка роздробилася на багато частин. Ми в'їхали до міста разом зі ще п'ятьма чи шістьма возами й раптом побачили море. Воно не мало меж. Здивували мене й кораблі, які погойдувалися на воді, відгородженій од суходолу муром. Нарешті ми доїхали до горба, на якому серед садків здіймався високий будинок. Ромей, якого всі називали Ісаком, кивнув пальцем на палац:

— Там живе твій господар барон Людовік. Будь обережний з ним, зухвалий хлопце! Барон лагідний, поки його не роздратуеш, але в гніві страшний! Кланяйся йому до землі й не прохопися тим словом. Якщо хтось згадає про богомилів при тобі, вдаї, ніби не знаєш жодного еретика й навіть не цув про ту ересь.

Ми в'їхали до палацу дивним мостом: половина мосту підіймалась ланцюгами й затуляла браму. А внизу був повен води рів. Якщо міст піднятий, то не вийдеш з палацу й не ввійдеш у палац. Я дивився й усе це запам'ятовував, бо не хотів лишатися рабом, думав колись накивати п'ятами. Якщо не вб'ю барона Людовіка — втечу, якщо ж не втечу, то все одно вколошкаю того барона, думав я.

З такими думками я в'їхав до палацу, дворище якого складалося з двох частин: зовнішньої й внутрішньої. Стайні, псарні, майстерні та комори були в зовнішньому дворі. За досить високим муром внутрішнього двору були садки та сам палац барона Людовіка.

Мене лишили в зовнішньому дворі — кинули до кам'яної комори за псарнею. А в коморі жмут прілої соломи та невеличка дірка в стіні. Коли мене замкнули на замок, я промовив: «Прощайте, воли мої, прощайте, широке поле й сине море, чи доживу, щоб побачити вас?» Потім ліг на прілу солому й слухав гавкіт і гарчання, аж поки муки та втома зморили мене.

Прокинувся я від гуркоти залізних дверей моєї в'язниці. На порозі стояло двоє чоловіків, з дірки в стіні сочилося ясне світло. Чоловіки були такі гладкі, наче вгодовані кабанюри, до того ж у жіночих сорочках, щоправда, підперезаних широкими шкіряними чересами, з-за яких виглядали канчуки. Я перелякано дививсь на гладких прибульців. Напевно, прийшли бити мене. А що я міг зробити в такому стані?

Гладкі сміялися й манили мене кудись, та я лежав і не думав підводитися. Я не належав до числа тих дурників, що добровільно лягають під канчуки. Тоді ці двоє розступились і пропустили мого ромея. В мене не раз свербіли руки скрутити в'язи і йому, та коли я побачив його тепер між тими двома кабанями, то в мене підсвідомо розтягся рот. У такій чорній самоті він здавався хоч трохи ближчим.

— Вставай, хлопчику варварський, уставай. Узе треба йти до сколи, а ти й досі спиш!

Я пішов за ними, перепинаючись і гримотячи ланцюгом. Латиняни з палацу здиновано проводили мене очима, але ніхто не погрожував мені. Я теж ні на кого не вишкірявся. Тут був палац, а не ратне поле, тут кожен виконував покладену на нього роботу й панував мир.

Мене завели в якесь кам'яне приміщення. Світло падало згори, а внизу було повно пари. Попід стінами вишикувались муровані корита, повні води. «Або мені вичинятимуть шкіру, або мене втоплять»,— майнуло в моїй голові. А ромей Ісак сказав од порога:

— Зараз тебе викупають і вберуть. А ти цих людей не бійся, це євнухи, скопці. Вони тебе помиють і перевдягнуть у добру одежу, а своє дрантя викинеш геть.

Він вийшов, а ті кабанюри накинулися на мене й поздирали все, я не встиг навіть отямитись. Коли ж нарешті отямився й вирішив усипати їм чортів, вони вилили на мене два відра окропу. Я зроду не купався в гарячій воді, купався в річці, а там вона й серед літа не кипить.

Після купання мене загорнули в простирадло й повели в інше приміщення, де працювало добрий десяток жінок; вони шили найрізноманітніший одяг з таких яскравих та барвистих тканин, що в мене аж в очах почало мерехтіти. Прийшов і мій наставник Ісак. Він сказав щось тим двом євнухам, і ті здерли простирадло з моїх плечей. Опинившись у чім мати народила перед стількома жінками, я від сорому мало не зомлів. Це було страшніше, ніж тоді, коли я йшов на барона Людовіка з сокирою, а барон з мене реготав. Побачивши такого несміливого хлопця, жінки заходилися хихотіти й порскати в кулачки, а дві з них чомусь аж верещали. Такого я вже витерпіти не зміг. Одне діло — терпіти, коли тебе б'ють, а коли з тебе знущаються, коли безкарно беруть на глум, — оце вже вибачайте! Хай мене краще вовки з'їдять! Махати кулаками не випадало — все-таки жінки, тож я висолопив язика й почав їх перекривляти, а тоді пішов розкарякою й заревів як ведмідь. Жінки заверещали й кинулись ховатися попід столами, шаснули котра куди! Тепер настала моя черга реготати, але я не реготав, мені було зовсім не до жартів.

Мене ледве спромоглися вдягти, бо кожна одежина виявлялась або кучою, або тісною. Жінки дошивали й розточували кожну річ, аж поки нарешті сказали глянути на себе в лискуче срібне дзеркало. Я мало не вмер. З глибини дзеркала на мене дивилась незнайома людина: якісь дивацькі сорочки, зелені штани по коліна, жовті панчохи й червоні черевики на ногах, а ще ж куценька червона безрукавочка...

Відтоді я все життя мовби бачу себе в якихось дзеркалах, бачу й не можу впізнати, наче це вже не я. Я став схожий на людину, яка обрала собі шлях у житті, але їй щоразу здається, що це не той шлях, яким вона рушила з самого початку.

Але не буду більше запрягати коня задом наперед, як мав звичку робити досі, а розповім про своє життя так, як воно перебігало в часі, а хто читатиме ці рядки, хай буде милосердим до мене, хай помолиться за спасіння моєї грішної душі.

Підстригши й розчесавши мою чуприну, яку хтозна-скільки часу ніхто не підстригав, мені знову дали глянути на себе в дзеркало. Чуприна виявилась кучерявою, й кучері сягали пліч. Це здалося мені зробленим трохи по-жіночому, але в мене ні дозволу, ні поради ніхто не питав, не цікавився й моїми смаками.

Викупавши, одягши й зачесавши мене, євнухи пішли похвалитися ромееві. А той аж руками сплеснув:

— Тепер узе ніхто не назве тебе молодим варваром!

Потім прийшов якийсь похмурий чоловік, з голови до п'ят убраний у червоне, нахилився до моїх кайданів і відімкнув їх ключем. Я повернувши ногою туди-сюди й знову відчув себе в колишній силі.

— А тепер, хлопце, будь розумний! — сказав ромей Ісак. — Поведу тебе до сеньйора. Як зайдемо туди, падай навколіски й не підводься! Чув? А як він тебе щось запитає, кажи так: «Вірно, васа світлосте!» Не забудь! Завжди називай сеньйора його світлістю. Бо інакше по твоїй спині гулятиме канчук. Чуєш?

— Та чую! — відгарикнувся я, й кров ударила мені в голову. От коли б знадобився ніж, я сховав би його в пазусі...

Залізною хвірткою ми перейшли у внутрішній двір. Обабіч хвіртки стояли два лицарі в латах і шоломах. Побачивши їх, я ледве себе стримав: точно з такими латниками я бився на нашому валу, я там уклав їх чимало, а потім вони сплюндрували мое рідне село.

Нас оточили лицарі без лат, лише з мечами при боці, й повели кудись. Ми ввійшли в зал з вузькими вікнами, мармуровою підлогою й дюжиною таких же мармурових колон. Барона я побачив на підвищенні. Я його ледве впізнав — упізнав швидше з велетенського зросту, аніж з лица, бо під час битви на валу його обличчя було напівзатулене гриватим шоломом...

Відтоді минуло стільки літ, а я й досі пам'ятаю риси цього обличчя: широке чоло, випнуті вилиці, борідка клинцем, великі й темні непроникні очі. То було обличчя суворого повелителя людей, мужа розумного й вольового. Але молоді не вміють розпізнавати характер за виразом очей, вигином вуст або формою лоба. Для мене барон

Тож, підійшовши до нього на кілька кроків, я не впав ниць, як мене навчали. Не впав і тоді, коли ромей прошепестів самими губами: «Вклякай, собако, вклякай!..» А я стояв і дивився на барона, дивився впрост, аж поки помітив поряд з ним гарну синьо-оку русявку в пишній сукні; на червоному тлі килима сукня нагадувала пухкий білий сніг. Коли ми глянули одне одному в очі, мені здалось, ніби вона всміхається. Хоч я ніколи не бачив цариць, але тепер у думці назвав її справжньою царицею.

— Вклякай, псяюхо, вклякай!..— розпачливо шелестів Ісак губами.

Але я ще й груди випнув уперед. Коли б мені на в'язи повісили млиновий камінь, я й тоді не схилив би голови. Лицарі опустилися перед бароном на одне коліно, а ромей стояв на обох. Один з лицарів не витримав, підійшов до мене, схопив за чуприну й заходився хилити мою голову вниз. Уже пізніше я довідався про звичай латинян уклякати навколішки перед дамою. Я ж стояв і не вклякав, чим принижував гідність дами барона, через те лицар і потяг мене за чуб.

Кров у моїх жилах закипіла! Мені здалось — навіть з очей сипонули іскри. Я схопив того розбишаку попід пахви й підняв, тоді щосили вдарив ним об мармурову підлогу, а потім ще хотів узяти в нього меч. Мушу похвалитися, що був би взяв, хоч мене обсіла ціла купа лицарів.

Як сказано в давніх богомільських книгах про людину з мечем, диявол доводив богів: «Він видобув з піхов меч, тому я заберу його до себе!» На думку ж ломбардських богомилів, господь відповів Сатані: «То правда, що він видобув меч, але він це зробив для того, щоб покарати зло, через те я не віддам тобі його душу!»

Можливо, бог саме так сперечався з Сатаною на небі, тим часом у нас, на землі, в палаці барона Людовіка лицарі товкли один одному боки, намагаючись ухопити за горлянку мене, натомість я пручався й штурхав їх ліктями під ребра, намагаючись доп'ястися до того меча. Так тривало доти, поки барон гаркнув на весь зал. Голос його пролунав бойовою сурмою, бо лицарі враз покинули мене, звелись на ноги й замерли. Тоді барон знову щось проджерготів, і ті падлюки знову повернулися на свої місця й поставали на одне коліно. Межи мною та бароном утворився вільний прохід, я тепер усе дуже добре бачив. Барон попросив у найближчого лицаря меча, той виконав його прохання негайно й дуже шанобливо. Ромей Ісак, який схилив голову мало не до підлоги, почув нові слова барона й негайно переклав їх мені:

— Його світлість питає, що ти збирався робити отим мецем.

— Одрубати голову його світлості!

Ромей кахикнув і переклав, а барон усміхнувся й глянув на жінку поряд. У неї ледь помітно здригнулися вуста. Барон знову сказав щось ромееві, а той переклав:

— Його світлість дозволяє тобі це зробити, аби ти тільки зміг!— А тоді прошепотів зовсім тихо:— Падай навколішки й проси подарувати тобі життя!

Барон зійшов з підвищення, й ми з ним опинились на одному рівні.

— Ти псе!— кинув я в очі баронові.— Душогуб! Ти зарізав мого батька й матір, ти сплюндрував моє село.

Ромей Ісак не переклав жодного мого слова. Тоді я кинувся на барона й махнув мечем — аж засвистіло. Барон підняв свою зброю мовби жартома, й мій удар наче креснув скелю, тільки іскри пішли. За моїм наступним випадом вийшло те саме. Я ще раз рубонув, та й цього разу знайшов тільки баронів меч і викресав з нього жменю іскор. Тоді я трохи відступив, щоб розігнатися, й завзято кинувся вперед. Барон також зробив крок і вперше замахнувся. Наші мечі зустрілись угорі, й невідома сила вирвала мого меча з руки й пошпурила його в протилежний кінець залу, меч тільки задзвенів.

Я мовчки нахилив голову, щоб легше було рубати її.

Та барон повернувся на місце й спитав щось у своєї дружини. Баронеса вдруге скривила лукаві нафарбовані вуста. Барон кивнув і також усміхнувся — та усмішка нагадала мені бій край нашого села. Барон щось промовив до ромея, а той переказав мені, тремтячи всім тілом:

— Його світлість сказав, що вельмисановна ласкава сеньйора заступилася за тебе, та й сам сеньйор не любить змагатися з дітьми й убивати їх. Тепер ти маеш стати навколішки перед сеньйорою, яка подарувала тобі життя, й поцілувати їй руку.

Я нерухомо стояв, набичивши голову, а в грудях мені страшенно пекло, бо диявол не дав мені помститися.

Тоді клятий ромей ухопив мене за руку й потяг туди, де стояла баронеса, а по-

тім просто повиснув на моїй руці, силкуючись поставити мене навколішки. Але я не вклякав. Якби не заглянув у вічі тій жінці, жодна земна сила не зігнула б мені колін. Але в яєних очах її я раптом побачив очі своєї матері, такими добрими й ласкавими здалися вони мені. Що тоді зі мною сталося, навіть тепер не скажу, але я раптом упав навколішки, й щокими моїми побігли сльози. Руку баронеса простягла мені сама, і я побожно поцілував кінчики її пальців. Неначе моїми вчинками керував сам Сатана. Я справді вперше в житті цілував руку жінки...

12

Поклавши рукопис на стіл, Юла замислилася.

— Ви в юності теж були таким?— посміхнулася вона згодом.— Зухвалий і нестримний, як і тепер?

— Нічого не вдієш!— відповів я.— Сам себе не переробиш.

— Але Лукан був вихованіший од вас!— проказала моя гостя.— Й чутливішим був. Навіть трохи сентиментальним... Взагалі кращим од вас!

— Я зроду не був надто чутливим, про сентименти вже й не кажу!

— Шкода,— зітхнула дівчина.— Шкода, що ви не такий чуйний, як Лукан, і не такий сентиментальний.

— Невже всі твої коханці були такі — поспіль чуйні й сентиментальні?

— Боже мій!— скинулась Юла.— Я ж не питаю вас, чи всі ваші коханки були такі нестримані й зухвалі!

Коли б я оце взяв та й сказав, що за все своє життя мав лише двох «справжніх» коханок (разом з власною дружиною — двох), Юла просто не повірила б. Випадкові зустрічі, звичайно, в мене були, але то вже щось інше, задоволення потреб, а не кохання. До Ани я серйозно закохувався лише раз. Моя пасія вивчала дитячі хвороби, але кохала не тільки мене, а й мого однокурсника — громадського діяча. Котрого з нас вона любила більше — це знала тільки вона, а кожен з нас думав по-своєму і вважав обранцем себе. Я водив її на виставки, а мій суперник — на різні конференції та симпозіуми громадських діячів. Іноді я запрошував її погуляти біля Озера з золотими рибками. Я запевняв, що стану всесвітньовідомим хірургом і возитиму її по різних країнах. А мій суперник нахвалявся стати міністром охорони здоров'я і ввести свою дружину до «найвищих кіл». Один аборт їй зробив мій знайомий гінеколог, за свого суперника я вже й не скажу: про такі речі жінки не люблять багато балакати.

Одного похмурого осіннього дня, сидячи поряд з нею на березі Озера з золотими рибками, я їй розповів, як ми з нею кататимемось Єлісейськими Полями Парижа, та вона раптом обняла мене, з трагічним виразом поцілувала й крізь хлипання та сльози призналася, не підводячи голови, що наступного тижня виходить заміж за іншого. Я спитав:

— За того чепуристого, що лаштується стати міністром?

— Ні!— відповіла вона й утерла сльози.

Я більше ні про що не питав. Була пізня осінь, і над озером висло важке сиве небо. Збиралося на дощ.

Так якось воно вийшло, що мій художник зобразив на своїй картині саме наш фінал. Тепер це полотно висіло на простінку в моєму кабінеті. Я всміхнувся й ще раз ковзнув очима по полотні, хоча воно й не навіювало веселощів. Щасливим обранцем моєї коханої став телевізійний журналіст. Він тепер веде передачі міжнародних оглядів. Ну, а вона... вона стала заступником міністра охорони здоров'я.

Інших коханок я не мав. Але якби я так сказав Юлі, вона сприйняла б це за жарт.

— Я не вередував коханками,— натомість відповів я їй.— Траплялися всілякі: складні й прості, лагідні й зухвалі. Я не вів нотаток і вже позабував усіх.

— Чудово!— похмурим голосом проказала Юла,

— Але тебе неодмінно запам'ятаю!— сказав я.

— Негайно припинить!— розсердилась Юла.— Від розмови вам починає бракнути повітря!

— Авжеж!— скривив я кислу міну.— Прийшла непрохана, ще й кричиш!..

Потім опустився туман і накрив Озеро з золотими рибками. Накрив і мене, лишивши тільки відчуття напівреальності: з мене скидають плед, мені роблять ін'єкцію й гойдають у колісці, яка розгойдується до хмар, а там повітря розріджене, мене аж диво бере, навіщо розгойдувати так сильно, я ж можу піднятися вище за хмари й перетворитись у небесну блакить. «Ідіть ви к лихій годині!— лаюся я.— Невже ніхто не може опустити мене на землю?» — «Ніхто!— лунає знайомий голос.— Ви людина дуже зухвала й мусите лисатись там!»

По обіді надійшло два листи з позначкою «Терміново!». Перший лист був з клініки й нагадував мені про те, що я без дозволу не був чотири дні на роботі, а якщо не з'явлюся й протягом кількох найближчих днів, на підставі параграфа такого-то Трудового кодексу мене вважатимуть за людину, яка самочинно лишила трудовий пост. Підпис належав керівникові клініки професорові Маркову. «Іди ти під три чорти!» — сказав я й кинув листа додолу. Юла підняла його й поклала на стіл, але вона була збентежена. Переживала за мене, дурна. Чого б я ото переживав? Там же зібралися самі йолопи, бюрократи й заздрісники. Я їх уславив, а вони лаштуються оголосити мене дезертиром з трудового поста. Нездари.

Я відкрив другий конверт. Лист був з міністерства охорони здоров'я й підтверджував моє увільнення з посади. Ще й резолюція зеленим олівцем у верхньому лівому кутку: «Схвалюю! Заступник міністра охорони здоров'я Людмила Цветкова». Печатка також була.

Я спершу здригнувся, потім мене залила гаряча хвиля. Слово «Схвалюю!» написала та сама рука, що колись мене пестила, яку я випадково щойно був згадав. Ото тобі й Озеро з золотими рибками...

— Голубко моя,— сказав я Юлі.— Мені потрібен телефон. Допоможи мені встати, дуже прошу тебе. А коли видужаю, погуцаю тебе на колінах і поколишу.

— Не можна!— сказала Юла.— Вам не можна ходити аж туди. Та ще й отак хвилюватися.

— Треба!— заперечив я, відкинув ковдру й зіп'явся на лікоть.— Коли ти така незгідлива, я й сам підведусь, моя голубко...

— Боже мій!— заплакала дівчина, але я так і не збагнув: зозла чи з переляку.— Який же ви нестриманий чоловік!..— Вона кинулася до ліжка й схопила мене попід пахви, потім закинула мою руку собі на потилицю й допомогла звестись.

— А в тебе сили нівроку!— засміявся я, хоч мені зовсім не хотілося сміятись.— Таку не кожен на лопатки покладе!

Мені взагалі було зараз не до неї, в голові снувалися зовсім інші думки.

Спираючись на Юлу, я насилу доповз до стільця, сів і набрав номер приймальної заступника міністра Цветкової.

— А ви хто?— нудним голосом озвалася секретарка — нуднішого я вже давно не чув.

— Професор доктор Лука Шейтанов,— рішучим тоном відповів я. За дві-три секунди пролунав грудний голос моєї колишньої коханої: — Слухаю вас!

Певно, секретарка забула назвати їй моє прізвище.

— Говорить Лука Шейтанов, пташечко моя!

Почувся вигук, у якому сконцентрувався добрий десяток почуттів: і подив, і радість, і обурення, й переляк, і ще безліч усього іншого.

— Говорить Лука,— повторив я щонайделікатнішим тоном.

— Що ти... ви?..— здригнувся її голос.

— Та прочитав оце твою резолюцію, люба моя. Й пригадалося, як ми з тобою спали. Але якщо ти забула, то я нагадаю тобі: ти спала не тільки зі мною. Зате зі мною ти ходила робити аборт. Невже не пам'ятаєш?

Голос у трубці щось просичав, але я не міг добре розібрати. Я так реготав кілька секунд, аж ті голки знову вп'ялися мені в серце. Я ледве звів дух.

Вже й не пам'ятаю, як Юла вела мене назад. Прокинувся я чи прийшов до тьми посеред ночі. Юла сиділа в кріслі й не зводила з мене очей. Коли пересвідчилася, що я її впізнав, вона всміхнулася до мене такою усмішкою, аж мені згадалася не мною пережита мить: наче Луканові всміхалась дружина барона Людовіка...

Софія, 31 грудня 1939 року.

Ось і надійшов Новий рік. Маю в кишені двадцять левів і хочу на них щось купити. Мені їх дав Ізмирлієв, знайомий адвокат, просто силоміць упхнув мені в кишеню.

Ми бачилися з ним позавчора в «Диких півнях», настрої у мене був зовсім кепський, тож Ізмирлієв і пожартував:

— Як почнеш роботу й не матимеш відбою од пацієнтів, з процентами віддаси!

Як би я переживав ці місяці після повернення з-за кордону, коли б не товариство з «Диких півнів»? Партійних доручень мені не давали, і я співчував товаришам, вони мусили перевірити все й з'ясувати причини моєї затримки за кордоном. Роботи за фахом я також не мав, а якщо до цього додати ще й родинні знегоди, які дуже гнітили мене, то були всі шанси стати шизофреніком або впасти в іпохондрію.

Отак важко минав для мене час. Але завдяки Ізмирлієву, який мав певні зв'язки, мені з Нового року дозволили працювати лікарем. Призначення в державну лікарню, звичайно, не дали, бо хто ризикне дати притулок колишньому інтербригадівцеві. Не просто буде знайти й належно обладнати приватний кабінет, але я сподіваюсь одержати позичку в банку, а гарантами пообіцяли стати товариші з «Диких півнів».

Але робота — це єдиний промінчик у царстві суцільного мороку. В Європі знову війна. Що таке родинні проблеми окремої людини, якщо небезпека загрожує всім людям землі! Я назвав би це краплею журби в морі суму або лихом соломинки з охопленої вогнем скирти соломи. І якщо мене все-таки непокоїть моє родинне життя, то це від намагання врівноважити громадське й особисте. Бо я знаю людей, які вважають себе «екстрактом» суцільного життя й забувають або намагаються забути, що, крім розуму, природа подарувала їм і серця.

Я вже писав після повернення з-за кордону, що з Сонею не все гаразд. Періоди відчуження в неї чергуються з періодами розпачливої близькості. Після морозу настає потепління, а після відлиги — знову мороз. Якби це обмежувалося тільки фізичними перепадами, то вже бог з ним. Але тілесна відраза викликала в неї й душевні страждання. Коли у нас починалися більш-менш нормальні дні, Соня раз у раз плакала або ж упадала в хворобливу пристрасть. Останнім часом це перетворилося на казна-що. Ми лягаємо в ліжку наче приречені, боїмося торкнутись одне одного й мовчимо. Якось прокидаюся серед ночі й чую приглушене хлипання. Обережно провівши рукою по Сониній голові, я так само обережно підвівся, поклав на своє місце малого Луку, а сам пішов до кабінету й ліг у солдатське ліжко, яке дісталось мені після демобілізації по закінченні світової війни. Я до самого ранку чекав на Соню, але вона так і не прийшла. Вранці ми поснідали, мов нічого й не було, говорили про всілякі речі, та тільки не про те, що цієї ночі домоушилися без слів жити окремо.

Сталася й інша новина: Соня вирішила б у д'я-що перейти до іншої лікарні. Я її запитав, чому вона вирішила змінити місце роботи, адже

тут Соню вже мали за свою, а вона недбало махнула рукою: «Та про-стак так!» Але цей безтурботний помах викликав на її вустах страдницьку посмішку, а щоби зовсім безпричинно зайнялися червоним вогнем. А мені чомусь раптом розхотілось їсти й пити.

Вже спимо окремо кілька ночей, мов братик і сестричка, а вдень розмовляємо про погоду та про те, чи пощастить Соні знайти іншу роботу. В голову лізуть усілякі дурні думки, але я намагаюся гнати їх од себе. Все має вирішити час. Я не зважуюся розпитувати Соню або бити важким кулаком по столі й кричати: «Припини!» Я нічим не полегшив життя своїй дружині, тож не маю права й дорікати їй. Через мене, навпаки, Соні жити набагато важче, хоча вона ніколи не скаржилася на це. Ну, а решта — то справи суто інтимні, і якщо між нами виник якийсь конфлікт — хай він розв'яжеться сам собою.

Долаючи опір по-святковому заклопотаних юрб, намагаюся витратити свої двадцять левів. Од площі Святої Неділі аж до Левового мосту вишикувалися прилавки та столи, заповнені ярмарковими товарами: сто-сами кольорових листівок і купами ялинкових прикрас, бенгальських вогнів та іграшок, браслетів, брошок та інших жіночих оздоб, фісташок, м'ятної карамелі й навіть півників на паличці та халви. Над людськими потоками гримлять гучномовці, магазини рекламують радіоапарати «Фі-ліпс» і «Оріон», патефони та нові платівки аргентинських танго, а також нового танцю горс'ей.

Холодно, починається сніжок. Я купую синові паровозик з двома вагончиками, а за решту грошей беру пляшку сухого, пакет фісташок і тютюну. Оскільки ще рано, відношу покупки додому й іду на традицій-ну передноворічну прогулянку.

Маршрут у мене виробився ще в юнацькі літа: бульваром Царя Визволителя до Борисового саду. В кав'ярні навпроти роблю короткий привал, а після чашки кави натоптую люльку й виходжу на головну алею саду. Після Озера з золотими рибками звертаю в одну з бічних алей, за пам'ятником Яворову натоптую люльку вдруге, а потім тією самою дорогою повертаюся назад. Такий маршрут у мене виробився не випадково: тут я востаннє прогулювався з тим дівчам, із яким мене по-в'язувало безперспективне кохання. Я вже давно розгубив усі Сніжанині сліди, відколи вона одружилася з дипломатом і поїхала до Берліна. Риси її обличчя я вже також забув, але переживання свої не зможу забути довіку.

Ось чому я приходжу на ці алеї кожного передноворічного дня.

Ввечері прийшов Ізмирлієв з дружиною — лагідною симпатичною жіночкою середніх літ. Ми вклали Луку в ліжечко, Ізмирлієв роздав кожному по жмені дрібних грошей, і ми почали грати в «31». Я програв усе на світі, а Соня — навпаки. Після цього ми співали приглушеними голосами революційні пісні та старовинні романси, тоді наповнили чар-ки вином, а рівно о дванадцятій повставали й заходилися цілуватись. Ми з Сонею ледь-ледь торкнулися губами до губів, але руки наші спле-лись і чомусь не хотіли розплітатися...

Всі Бернари ще зранку поїхали косити сіно: обидва сини з дружинами, а також дочка та її чоловік. Удома лишилися тільки старий Жеральд Бернар з жінкою Софі й онуками та ще я. Стара Софі пасла онуків, а Жеральд вивів зі стайні мула й захо-дився запрягати в високу двоколку. Я був старший од Жеральда років на п'ять, до того ж він удався дужим і витривалим, у жатву ячменю в'язав за жнивярями добря-чі снопи. П'ятнадцять років тому, під час Монсегюрської війни, він потай пробирався ночами з клунком сухарів до обложеної фортеці. Ніхто не міг виявити його прихова-ної від ока людського стезі, певно, його водив ангел божий. До тієї фортеці, що там, угорі, було півтори тисячі добрих чоловічих кроків, а Жеральд подивився на мене й спитав:

— Брате Лукане, чи не хотів би ти навідаті Монсегюр?

Мое старе серце стислося, неначе крижаним вітром дмухнуло на нього з верхів Сен-Бартелемі, вічно заповитих туманом. І роз'ятрилася рана моя, яка ніколи не гоїлась. Свого часу ця рана погнала мене в Ломбардські краї, але й там не загоїлася й не перестала кривавити. Вона не загоїться до кінця днів моїх. На саму згадку про Монсеґюр моя рана займається пекучим полум'ям, бризкає іскрами й сичить, а серед язиків полум'я проступають у муках дорогі мені образи. Найдорожчий для мене то підіймається найвище від усіх, наче ось-ось визволиться з полум'я й зусиллям волі діткнеться до мене рукою, то в безнадії знесилено опускається вниз...

Жеральд промовив:

— Мені треба в село, мушу позичити трохи солі, бо вдома вже й дрібки нема, а тебе я залишу на о тому місці помолитися. Ти вже чотирнадцять років там не був.

— Чотирнадцять,— повторив за ним я. Чи міг я сказати щось інше, й чи зрозумів би мене Жеральд? І чи повірив би мені на слово, що те полум'я вже чотирнадцять років бушує в моєму серці кожного божого дня?

— Ти сидітимеш у возику, а я поведу мула в руках, бо дорога місцями розбита.

Я на знак згоди лише головою кивнув, бо в горлі мені засіла давучка грудка, хоча мусив би щиро подякувати йому.

З Монфер'є до Монсеґюра дороги не більш як на годину. Дорога береться вгору й угору аж до самого верха, звідки раптом odkриваються всі урвища, виростаючи перед очима, наче мара. Вона так близько, що можна доп'ястись рукою. Але яка ж то мара! Синьо-зелене громаддя, яке поволі підіймається до хмар, на самому вершечку крута скеля, а на скелі — ледь видимий знизу дідинець, де вечорами виграє призахідне сонце. Схилами гори півзе таке ж синяво-зеленаве шмаття імлі, та коли це шмаття зіллється і обступить усю гору, гора починає вигравати білизнаю, мов усипана безліччю перлин. Далі дорога йшла гірським схилом. Повертаючи голоблями то туди, то сюди, ми незабаром опинились на широкій полонині, згори оточеній ліщиною та чагарником, а знизу — чорним лісом.

Жеральд зупинив мула й допоміг злізти з візка. То був високий візок, такими добре їздити розбитими дорогами.

Я лишився сам.

Коли возик зник за кручами, я подався в бік ліщини та чагарників, але не встиг зробити десяти кроків і зупинився. Попереду починались ріденькі кущі, між якими щетинилася напівсуха жилава трава й росла ожина. Де-не-де в траві та ожиннику видніли людські черепи та кістки. Вони потемніли від часу й стали жовтаво-землисті.

Я мав таке відчуття, що земля піді мною то пузириться, то стухає, склав молитовно руки й тремким голосом заспівав:

Veni, creator spiritus ¹!..

Відчувши велику слабкість у колінах, я сів на землю й затулив долонями лице своє. Плечі мої здригались, але з очей не крапнула жодна сльоза. Взявши себе в руки, я втупився в один з багатьох черепів, що білили в траві та ожиннику, й сам собі проказав: «Можливо, це і є Есклармонда?» Й відчуття власної провини притисло мене таким тягарем, неначе на плечі мої лягли всі муки Монсеґюра. В чому була істина й де починався гріх? Моя сердешна Есклармондо, чи праведно ми жили, чи не затуманилось життя наше облудою?

Згодом од круч озвався Жеральд. Він гукав мене вертатися додому.

Чи праведно ми жили, чи не затуманилось життя наше облудою — це так і лишилось голосом вопіючого серед мертвих пісків. Ні бог, ні Сатана не відповіли на моє марне запитання. Тільки вітерець, котячись крутими схилами Монсеґюра, щось нашіптував серед ожини білим черепаам. Може, то була відповідь на моє запитання, але як зрозуміти мову вітрів?.. Чи розуміли її грішники Содома й Гоморри, аби покаятися за хвилину до скону свого, чи розуміли незчисленні жертви потопу, які мали для каюття не одну мить, бо вода ж прибувала поступово? А хіба ту мову розумію я, хоч позаду в мене, окаянного, вже восьмий десяток? Чи достатньо такого віку для розуміння різниці межі добром і злом? А може, людині так визначено відходити з цього світу, не знайшовши ту грань, де кінчається справжнє й починається уявнє? На порозі небуття я вже не такий певний істинності деяких речей, як п'ятнадцять років тому, коли стояв на вогнищі й, чекаючи смерті, співав «Отче наш».

¹ Прийди, духу-творець!

Бідна моя Есклармондо, чи праведно ми жили, а може, ми нічого не розуміли? Бог мовчить, і Сатана мовчить, і не лишається іншого виходу, треба писати про все так, як воно було насправді, й нехай уже той, хто читатиме, сам робить висновки про межу, де для нас кінчалась істина й починалась омана. Й хай ласкавий помолиться за грішну душу мою. Благословіть і помилуйте! Амінь.

Я так докладно описав свою дорогу до Салонік і зустріч з бароном Людовіком не від любові до подробиць, а щоб довести іншим людям і самому собі, що не відразу й не без потрясінь перейшов до іншого способу життя й мислення, який відрізнявся від мого попереднього життя, мов день од ночі.

Досі я жив у критій соломою хатині з глини та лози. Спав долі на соломі й укривався рядном з валу. Світло потрапляло до хатини крізь продухвинку в стіні, взимку ми затикали ту дірку віхтем. Лісу в нас не було, тож ми палили в хаті не дровами, а кирпичем з кизяка, замішаного на смітті та соломі. Носили ми конопляні сорочки й суконні штани, а для зими ще мали ягнячі кожушки та кожушані ногавиці. Мої сільчани-богомили харчувалися переважно сиром та молоком, іноді ласували й рибкою, і тільки окремі люди розводили ще й курей, хоча інші богомили дивилися на цих братів скоса. Від любові до сина моя мати прирікла свою душу Сатані — вряди-годи діставала десь для мене шматочок м'яса чи окраєць білої перепічки.

Отак я й жив, пас наших двох кізок і гуляв на волі, вирізував пищики й потроху вчився грати на дуді. Взимку ми бавилися сніжками, влітку ж купалися в обмілілих струмках. Надходив час посвячення в богомильство, повинно було початися суворе доросле життя, але воно мало привести мене до вічного блаженства на тому світі.

Бог послав мені багато змін у житті, а диявол спокушав мене всілякими спокусами. Я жив у розкішних замках і носив оксамити та шовки, насищав черево своє м'ясом і всілякими ласощами. Вмів управно вертати мечем, не раз пив з хмільної чаші перемоги, цілував у гріховній пристрасі вродливих жінок. Але якби господь бог запитав мене зараз, яке життя подарувати мені, я відповів би, не завагавшись ані на мить: «Подаруй мені оте життя праведне й нелукаве, коли я не знав про існування оксамитів і шовків, напахчених жінок і розкішних замків, коли ще не знав меча, не скуштував солодоців перемоги, а моєю єдиною зброєю була пастушача герлига; коли найкрасивішими речами в світі здавалися мені сонце та зірки. Ось до якого життя прагну я всім своїм серцем!»

Але я вже відчув на собі силу спокус, через те Сатана відчинив переді мною всі брами світу гріховного. Повернення до козарської герлиги стало б лише причиною нового страждання за життя, а по смерті все одно не врятувало б мою душу, погрузлу в багні.

Я вкусив од солодкого яблука гріха, тож рай нехитрого життя окаянному неприступний.

Помилуйте й благословіть!

Але крім цього втраченого земного раю, думається мені, є ще й невтрачений рай — рай кохання. Господи боже мій! Хай хоч це блаженство не виявиться примарним! Нехай хоча б це стане для людини омріяним притулком!..

Помилуйте й благословіть!

Я згоден на сто років мук пекельних, аби ти повернув мені, боже, отой один-единий день: день, коли я вперше побачив Есклармонду!..

Отже, коли баронеса подарувала мені життя, а я, під'юджуваний дияволом, притулився губами до її руки, ромей Ісак негайно повів мене до мого майбутнього помешкання в протилежному кінці замку, в одній з його веж, до якої треба було йти через пальмовий гай і кілька моріжків, подолавши гарний струмок. Моя кімната виявилась проста й чиста, охайно побілена вапном, а з височенного вузького вікна видніло море. В кімнаті були ліжко, шафа для одягу та стіл — таких предметів мені досі не доводилось навіть бачити. На столі вигравали обклади двох товстих книг. Подібні книги були й у нашого «досконалого»: також товсті, але з набагато біднішими обкладами. Я розгорнув одну книгу на своєму столі й побачив рядки гарно виписаних, але незнайомих букв. Наш «досконалий» навчав мене читати взимку, коли не треба було пасти кіз, але букви в його книгах були зовсім інші. Я не міг збагнути, навіщо їх поклали на мій стіл; мені зробилося навіть трохи лячно...

Я тільки пізніше довідався про те, що в мене на столі лежать перекладені латинською мовою біблія й євангеліє.

Так почалося моє життя серед чужих людей.

Я тут опишу тільки найголовніше: що та як саме відбувалося в моєму житті, чому доля моя переплелася з долею інших народів, чому мені судилося блукати в чужих краях. Чому я вільно розмовляю з ломбардцями по-ломбардському й відмінно пишу латиною, хоча не забув про те, що належу до болгарського племені.

З наступного ж дня за мене взявся ромей Ісак: навчав мене розмовляти й писати по-французькому¹. Але перед ним щоранку приходили оті кастровані кабани, зганяли мене з ліжка й гнали до невеликого озера неподалік моєї вежі. Повитягавши канчуки, вони стьобали мене й примушували плавати та пірнати. Мене й досі диво бере: як я міг усе це знести й не поскречувати їхні гладкі в'язи?

Першого ж дня, ледве ми з ним увійшли до мого нового помешкання, ромей Ісак сказав: «Якщо будеш слухняний, варварський хлопчику мій, наш ласкавий сеньйор не звелить таврувати тобі плече розпеченим залізом, не позначатиме тебе тавром раба. Благородний барон Людовік зробить тебе вільною людиною, якщо ти виконуватимеш усе, що тобі велітиме. Він хоче зробити з тебе вченого юнака!»

Я зціплював зуби й підкорявся, аби тільки мене не позначили рабським тавром. «Колись однаково наживаю звідси п'ятами!» — казав я при цьому сам собі. Але я це казав тільки спочатку, в перші місяці, а потім взагалі перестав думати про втечу. Йі не тільки через те, що втекти було б дуже важко. Просто мені сподобалося таке життя, хоч як соромно було в цьому зізнатись. Диявол таки мене спокусив.

Коли я вилазив після купання з озера, ті кастрати починали ганяти мене канчуками довкруг, і я впокорявся й бігав навкіл озера, в чім мати народила, аж поки мені бракло сил. Тоді євнухи мене вдягали й вели снідати. На сніданок мені давали шмат баранини щойно з вогню, цибулі та велику скибу свіжого пшеничного хліба. Я так жер, що, мабуть, аж іскри в мене з очей порскали!

Аж тоді сходило сонце й наставав день. З'являвся навіжений Ісак і виводив мене на невеличке подвір'я — під самісіньким моїм вікном, де під наглядом двох озброєних списами та мечами латинян починав мене вчити. Спершу я писав на вощеній дощечці й вимовляв за ним уголос літери й окремі слова. Згодом почав читати євангеліє й писати пером на тонких пергаментних аркушах. Уроки не припинялися ні на день. Коли я стомлювався, ромей Ісак забирав пергамент і книжку й заходжувався навчати мене добрих манер, тобто схилитися перед сеньйорами, вітати сеньйорів і сеньйор, відповідати на їхні запитання, якби їм заманулося спитати мене про щось.

А чого стовбичили тут оті двоє озброєних? Капосний ромей мені не довіряв: коли б варвар не схопив його за горлянку!

Коли нарешті кінчався нудотний урок добрих манер, починались найцікавіші уроки: ми їздили верхи, стріляли з лука та билися на мечач. Мене вчили триматися в сідлі на прогулянці та в битві, колоти списом і рубати мечем. У змаганні на мечач я спочатку знав не більше, ніж у латині, хоча був надто самовпевнений і не визнавав цього. Найголовнішим у цій справі теж виявилась не сила, а вміння вертати мечем і ставати так, щоб зручно було оборонятися й нападати. В стрільбі з лука та в метанні сулиці я відразу так пішов уперед, аж учителі мої здивувались. Я з тридцяти кроків улучав сулицею в самісінький кружок, а стрілою влучав з набагато більшої відстані.

Потім надходив ситий обід, а по обіді все повторювалося спочатку. В неділю з'являвся кюре — починались уроки закону божого. Паскуда ромей попередив мене: «Якщо згадаєс, що батьки твої були богомили, що ти знаєс про ту клятву ересь бодай спось, кюре перекаже це єпископові, а той примусить барона спалити тебе живцем!»

— Барон — людина добра, не дасть мене на поталу, — відповів я.

— Не будь таким йолопом, хлопце! — покрутив головою ромей. — У французів єпископ старший від барона. Пам'ятай це повсякдень!

¹ Т. зв. Латинська імперія існувала на частині території розбитої внаслідок 4-го хрестового походу Візантії з 1204 по 1261 рік. Завойовники були переважно французькими феодалами.

Отак, ще не бачивши того кюре в обличчя, я вже знавидів його. Та коли він урешті з'явився, то не видався мені аж таким страшним. Цей низенький опецькуватий чоловік почав одразу всміхатися до мене, з першої ж хвилини ставши мені бридким, наче слизька жаба. Він кивнув Ісакові перекладати й запитав мене:

— Яку віру сповідуєш?

— Я щирий християнин! — відказав я.

— «Щирими християнами» називають себе богомили.

— Це ти так кажеш! — відповів я йому.

— Твої батьки були богомилами?

Коли він згадав моїх батьків, яких забили французи, мене наче обпалило вогнем. Я схопив ослінчика, на якому сидів, скреготнув зубами й схилився над тим негідником:

— Ти якщо прийшов мене вчити, то вчи! А не влаштовуй мені допити. Інакше роздавлю тобі голову, наче яйце!

Коли ромей Ісак усе йому перетлумачив, кюре запитав мене:

— Ти не божевільний?

— Скажи йому, — вишкірився я до ромея, — що я здурів!

І знову замахнувся на кюре важким ослінчиком.

Рожевощокий священник раптом пополотнів, одступив задки до дверей і сказав Ісакові:

— Я звелю зачинити в божевільню цього дикуну. Це диявол у людській личині!

— Ах, так? — наздогнав я його біля дверей і схопив за поділ сутани. — Ото так? Лякаєш мене дияволом? Ось я баронові розповім! — Я колись бачив у Філіппополі — одного шмагали канчуками за те, що лякав когось чортом, тож тепер вирішив сам лякнути кюре.

Ромей, схоже, докинув щось і від себе, бо кюре просто змертвів. А коли повіявся к бісовому батькові, ми довго дивились один на одного й, не змовляючись, думали про те, реготати нам, а чи молитись богам. А потім знову взялися за латинські дієслова: *fero, tuli, latum, ferge*, а самі раз по раз позирали в бік дверей — чи не з'явиться варта?

Наступного тижня навчати мене закону божого прийшов сивий чернець, який нічого не розпитував ні про моїх батька-матір, ні про віру мою. Він почав урок просто від створення світу.

Отак минув час. За чотири роки життя в замку барона Людовіка я навчився вільно розмовляти французькою й перекладати латиною. Тепер я вже знав, що колись на світі жили поет Гомер і філософ Арістотель. Я мав небагато суперників у змаганні на мечях, а в стрільбі з лука та метанні сулиці завжди виходив переможцем. Я вмів бездоганно цілувати ручки шляхетних дам, вправно допомагав їм сідати верхи й злазити з коня додолу, умів небагатьма словами підкреслити їхню красу, висловити захоплення їхнім убранням та коштовностями. Навчився й кількох пісень, сам собі акомпануючи на гітарі. Одна з них звалася «Як у коханні настала зима», а друга — «Пісня про зрадливе кохання». Перша навіть на мене наганяла сумні думки.

Перший рік я кілька разів намагався втекти з замку, але марно. Мені дозволяли ходити не далі пальмового гайка, нахваляючись у разі непослуху кинути на розтерзання псам. Озброєна мечами, списами та сигнальними сурмами сторожа никала по фортеці з ранку до вечора й з вечора до ранку. Якби мені несподівано пощастило прослизнути повз вартових, то все одно почули б собаки, надзвичайно великі й неймовірно злі.

Другого року я думав про втечу дедалі рідше, навіть коли така думка й навідувала мене, то я зовсім не був певний, що зважуся на нову спробу втекти. Катання верхи та бойові вправи, безтурботне сите життя — все це поступово вищерблювало мою душу, я тепер не дуже сумував за своїм колишнім життям. Наприкінці третього року мені дозволили відвідувати святкові розваги в палаці. Барон Людовік проголосив мене пажем своєї дочки. Я закохався в Інессу й відтак перестав навіть згадувати про втечу. Втрачений світ ще дужче збляк у моїй душі. Коли шляхетні юнаки йшли з замку в місто «до дівчаток», то брали й мене.

Тим часом події розвивалися не так гладенько й безтурботно. В квітні 1205 року, на другу весну після мого взяття в полон, сеньйор наш повернувся з раті важко по-

ранених і душевно розбитим. Болгарський цар Калоян завдав під Андріанополем поразки латинянам і взяв у полон їхнього ватажка — константинопольського імператора Балдуїна. Хоча біль за втраченим світом у мене вже трохи вщух, мене так утішила здобута моїми одноплемінцями перемога, що коли паскудний ромей мені про неї розповів, я піддав собі його на плечі й гайнув довкіл озера, аж поки знесилений упав на траву. Наступного, 1206 року наш цар Калоян воював під самими стінами Салонік і вбив маркграфа Боніфація. Тоді місто очолив мій барон.

Цього разу перемога болгар не дуже мене втішила, бо Салоніками пішли чутки, нібито святий Дмитрій уразив списом Калояна. Вразив його вночі, коли болгарський цар спав у своєму шатрі після битви. Якби цей святий трапився мені під гарячу руку, я б його задавив. Ще довго після тієї події, коли хтось при мені згадував його ім'я, мені наче шпигало ножем у серце.

Отже, сюзереном над усіма Салоніками тепер став барон, а я був пажем його доньки Інесси.

Інессі минав вісімнадцятий рік. Вона мала вогнисті чорні очі й лискуче чорне-таки волосся, а стан такий тонкий, що коли після прогулянки верхи я допомагав їй злізти, то підставляв Інессі не руку, а плече, бо боявся переломити. Голос Інесси нагадував ранковий спів дрозда, а коли бігла моріжком, я зупинявся ледве живий, такий вогонь раптом обпалював усе моє тіло.

Згадуючи вже пізніше ці відчуття, я зневажливо махав на них рукою: то могло бути тільки першим гріховним захопленням молодих літ, щось ніби плотське кохання. Ну, звичайно, не таке, як ото було в нас із отими «дівчатками», котрим ми давали по кілька срібних нумізм або драхм, а все-таки щось подібне. Хоч як дивно звучатимуть ці слова, але причиною такої невірогідної подібності була сама Інесса, бо вона мовби зумисне роздмухувала в мені той вогонь. Як гляне, бувало, на мене, то в неї аж очі горять, а коли я підставляв їй плечі, допомагаючи злізти з коня, неодмінно, було, тереться об мене персами, а то ще мовби нехотя краєчок подолу задерє. Інессині перса ні з чим не можна, здавалося, порівняти, неначе всі чорти пекла ліпили їх удень і вночі. В мене аж голова йшла обертот!

Отже, вона сама роздмухувала в мені той пекельний вогонь, а роздмухавши, раптом ставала байдужа й холодна, мов камінь. Та це ще й не все. До палацу вчашав синок одного графа, то вона так щебетала з ним у мене на очах, потім тягла на прогулянку до пальмового гаю, а мені вигадувала якесь доручення й виряджала геть.

Та не тільки пристрасть мордувала мою душу. Я визубрював догмати віри буквально день у день, і це не викликало мого опору. Особливо розчулювала мене самопожертва Ісуса Христа. Я просто не міг зрозуміти, чому мої батьки не сприймали цієї релігії й так люто ганили її, тим часом називаючи себе «щирими християнами». Які злочини приписували вони їй і чому, борючись із нею, ладні були згоріти живцем у вогні?

Ідучи якось у гурті хлопців із замку до знайомих «дівчаток», яких утримували навмисне для шляхетних юнаків, я випадково почув болгарську мову. Це було в завулку біля пристані для бойових кораблів. Я трохи відстав од своїх попутників і прислухався, серце моє солодко запекло, а морський вітерець пахнув не сіллю та водоростями, а материнкою та квітом бузини. Їх було троє: один уже в літах, а тим — років по тридцять, босі й у сорочках з конопляного полотна. Старий здивовано вступився в мене очима.

— Ти дивні!..— Він довго крутив головою.— Коли б сам не бачив, як його хряснули мечем по голові, то сказав би — воскрес! Хоча такого на цім світі не буває. А схожий на Рельового сина, як дві краплі води!

— Я ж і є син Реля!— вигукнув я й з болем у серці відчув, як важко ворочає мій язик болгарськими словами. Я вже почав забувати й материну мову, боже мій!

— Релів син був хлопець нашого статку, а ти онно який дан!— відповів старший.— Такі пани, як ти, не балакають з такими бідаками, як ми.

— Плетеш дурниці!— почав злитися я.— Мене взяли тоді в полон і досі тримають у домі барона Людовіка!

— Добрий мені полон! Чого ж ти ото гуляєш вулицями?— Старий одвернувся від мене й сказав своїм товаришам:— Рельо тричі повернувся б у домовині, коли б оце хто йому розповів, що його син запродався латинянам, а разом з латинянами й чортам, то й у день страшного суду не підвівся б — устидався б людей!

— Кажна-що варнякаєш!— кинув я йому.— Скажи краще, де тебе знайти, якщо буде нагода.

Старий посміхнувся у вус:

— Питатимеш моряка Танаса. Він також болгарин і скаже тобі, де живуть у Салоніках жебраки-болгари.

Несподівана зустріч з одноплемінцями збентежила мене, в грудях моїх неначе застрягла грудка криги.

А на пристані панував постійний рух, кораблі приставали й відчалювали, взявши на борт повно народу та речей. Французи залишали Салоніки, лицарі брали свої сім'ї й один по одному відпливали в південні моря. Ромеї потроху брали гору, один за одним відвойовували свої міста. А куди мене занесе вітрами, думав собі я, неспроможний вирвати Інессу з серця. Куди податися, в які краї? Й задля чого? Інесса все одно ніколи не належатиме мені, вона-бо сеньйора, а я вівчарський син...

Наступного дня барон Людовік разом з родиною та всім почтом сиділи на іподромі, де мали бути врочисто спалені п'ятеро єретиків: двоє вірмен і троє греків. Посеред іподрому вже височіла величезна купа дров. Коли барон і всі ввійшли до його ложі, єретики-богомили були поприв'язувані до стовпів. Барон з баронесою та його брат, який очолював лицарську гвардію, вместилися на передніх стільцях, а ми з Інессою, її кузина Розалі та чепуристий графський синочок — на задніх. Я вчасно відтрусив жевжика до Розалі, при цьому Інесса скривилась, але змовчала. І добре, бо я вже оскаженів. Якби моя сила, я стиснув би кулаки та й заходився молотити пишно вбраний люд, що зійшовся подивитись, як палитимуть живими отих п'ятьох єретиків.

Перед тим як підпалити багаття, чернець із панагією на грудях почав дертися на дрова й двічі впав. Я так сміявся з того чоловічка, аж Інесса штрикнула мене ліктем під ребро. Нарешті він таки здерся на купу й запропонував кожному приреченому поцілувати образ богоматері.

— Хто поцілує, тому подарують зиття,— прошепотів мені на вухо мій наставник. Приречені до страти відмовились од такої ганьби.

— То люди...— Я хотів додати «хоробрі» й не встиг, бо ромей Ісак передчув це й затулив мені рота долонею.

— Мовци!..— просичав він мені на вухо.— Бо зараз і тебе спечуть!

Багаття підпалили, й угору знявся дим, який понесло в бік нашої ложі. Потім дим розвіявся, й стало видно чорняві язики вогню, що намагалися лизнути ноги мучеників.

— Вічне прокляття вам, домініканські дияволи!— по-французьки крикнув єретик, прив'язаний крайнім.

— Хай душі ваші вічно мучаться в пекельному вогні!— крикнув прив'язаний поряд.

Другий крайній громовитим голосом гукнув:

— Бароне Людовіку! Хай згорить насіння твое у вогні, й щоб нога твоя ніколи рідної землі не торкнулась!

— Це грек!— прошепотів мій наставник.

Спочатку спалахнули бороди та волосся єретиків, потім зайнявся одяг, усі п'ятеро судомились од болю, але жоден навіть не застогнав.

Інесса схопилася, нестямно вирячила очі й втупилась у вогонь, а ніздрі її від нудотного духу паленого м'яса здригалися й тремтіли.

— Суко скажена, сядь!— гаркнув я й щосили турнув її на місце.

Вона заверещала, неначе сіла на розжарене вугілля, а тоді крикнула мені в лице:

— Як ти смієш, варваре!

— Що тут таке?— обернувся до нас барон Людовік. Він збуряковів, неначе його теж смажили.

— Скаженою сукою мене назвав!— поскаржилась Інесса.

— Усипати йому по голому двадцять київ,— звелів барон братові,— а потім при. ведете сюди, я сам його спитаю, для чого він уживає такі слова!

— Але спершу я викликаю цього варвара на поєдинок!— утрусився в розмову чепуристий графський синочок. Від хвилювання голос його тремтів і зривався.

— Я таких кволеньких не б'ю!— відповів я жевжикові.— Після такого лайна не відмиєш рук.

— Ще десять кив,— похмуро докинув барон Людовік.

Вогонь на іподромі гоготів і тріщав, наче розпечене кругле озеро, в якому вихрились у шаленому танку всі чорти, повилазивши з пекла.

Софія, червень 1940 року.

Сиджу над аркушем і даремно намагаюся збагнути природу подій. Душу виповнюють якісь холодні сутінки, які день у день гуснуть і заглякають у мені. Жодної радості й приводу до усмішки!

Вчора гітлерівці зайняли Париж. Не можу собі навіть уявити пихату сіро-зелену форму на Монпарнасі, аж голова обертом іде! Звичайно, справжній Париж не зустрів завойовників гостинно розкритими обіймами. Вони ще побачать, що таке справжній Париж. Побачать завойовники й зрадники.

Як то там тепер моя бідолашна Марі?

Вже три місяці працюю з своєму приватному кабінеті на вулиці Гладстона поблизу Витошської. Позичку в банку я отримав завдяки своїм друзям з «Диких півнів». Я побоювався, що не зможу заробляти навіть на орендну платню, адже вулиця була не в центрі, та й навряд чи хтось мене досі пам'ятав. Але я помилився: дехто таки пам'ятав мене, хоч переважно приходили пацієнти, які дещо чули про мене від моїх друзів з «Диких півнів».

Зате товаришам з райкому партії вулиця здавалася надто буржуазною; так воно й було. В цьому кінці Софії завжди вешталися фашисти. Але вищим нашим інстанціям квартира сподобалася через те, що виявилася близько від казарм Шостого піхотного полку й могла правити за базу для ведення в полку антивоєнної пропаганди. Могла стати квартира явкою та тимчасовим сховищем для деяких товаришів, бо чорний вихід виводив на сусіднє подвір'я й на вулицю Ангела Кенчева.

Є в мене ще одна новина: мені нарешті винесли сувору догану, перевели до Військового відділу й поставили конкретну мету: терміново організувати в полку антивоєнну групу. Йшлося про третій батальйон, куди досі не щастило проникнути нікому з наших. Ти ж, мовляв, учасник світової та Іспанської війн — тобі й карти в руки.

Але таке завдання здається мені непосильним, все одно що нести під однією пахвою два кавуни: бути оперативним працівником і водночас хазяїном явочної квартири. Належало зважати ще й на те, що, як колишній емігрант і інтербригадivecь, я перебував на обліку в органах безпеки. Я сказав товаришам про все це, але мені заперечили, мовляв, працювати тільки з «чистими» — то щось із галузі мрій.

Підкоряюсь, а на серці камінь...

І все-таки це — життя!

Якби я вірив у бога, то сказав би: «Спасибі тобі, господи, що ти знову повернув мене в лави моїх товаришів, які готові зняти «царство небесне» на землю навіть ціною власного життя!» Бо я не хотів би жити, не маючи перед собою мети, не хотів би існувати тільки задля того, щоб їсти, пити та курити тютюн.

Озираючись на перейдене, я пригадую ті нечисленні дні, коли здійснювалася моя мрія про «царство небесне» на цьому світі, хоч хай це тривало навіть короткий час. Так було 1918 року, коли ми рушили з фронту скидати царя. Так було через п'ять років, коли, тільки-но закінчивши університет, я щодуху крутив педалі велосипеда до міста Враци з наказом повстанської Військової ради. Так було й в Іспанії на початку війни, коли ми били франкістів.

То були хвилини здійснених мрій. Коли б їх зібрати до купи, купка виявилася б дуже незначна. Але то найяскравіші зірки на людському небі! Мені часто доводилося ночувати просто неба під час війни, тож

я можу без натяжки сказати, що коли б не Венера, Юпітер, Сіріус та ще три десятки яскравих зірок і планет, небо здавалося б нудною пустелею з дрібних піщинок.

Так і в житті. Днів, коли здійснювалися мрії, небагато, а якою пустелею стало б без них наше життя!

Але такі думки розбудили в мені докори сумління: чого я шукаю щастя тільки в перебігові суспільних подій? Хіба воно неможливе й в особистому житті людини? І хіба я його не мав?

Мав, звичайно. І я не належу до праведників та святош, які жахаються особистого. Я кохав дівчину Снежанку, наше кохання не мало майбуття, поцілунки були з присмаком гіркоти й зажури, але в тому теж є своя краса. Коли Соня вперше не стала випрочуватися з моїх обіймів — і в тому була краса. А хіба не прекрасна пережита з Марі ніч у Парижі?

Хіба ці години щастя не осявають життя мого золотими сонцями сусір'я Оріон?..

Завдяки героїчним зусиллям Соні нарешті пощастило перейти на роботу до Софійської міської лікарні. Тепер їй доводиться перетинати столицю з кінця в кінець, кілька разів змінюючи трамваї й автобуси, й це двічі на день. Особливо суцужно буде взимку, але Соня задоволена таким життям. До неї нарешті повернувся гарний настрій. Яюсь увечері вона тихенько ввійшла до кабінету й лягла поряд зі мною. Вона була схвильована й боязка, хтозна-якої реакції сподівалась од мене, але я спокійно погладив її по волоссі й поцілував.

Наступного вечора Соня, певно, думала, що тепер я до неї прийду, але я знову послав собі в кабінеті. Та десь опівночі вона прийшла до мене сама, дуже схожа в цю мить на покарану дитину. Це розчулювало до сліз.

Чи мав я право відвернутись од неї й чи було б це справедливо?

Отак ми й жили.

Щось у наших душах розбилось, та хіба мало розбивається в світі з оглушливим гуркотом таких певних і мовби непохитних на перший погляд речей!

13

Був вівторок, обідня пора. Я вже п'ятий день не вставав з ліжка. Юла відчергувала біля мене другу ніч, а з дев'ятої години ранку безперервно мені читала вголос, ледве пішов гість.

Вранці Юла подзвонила з вуличного автомата до урядової лікарні, а десь о пів на дев'яту прибув професор Н. — кардіолог тієї лікарні — в супроводі санітарочки та гарненької медсестри, які несли апаратуру й лікарське причандалля. Професор переглянув мою кардіограму й хотів негайно відвезти мене в стаціонар — своєю ж машиною, але я сказав йому, що мені й удома непогано, та й кататися на машинах я не дуже люблю, а якщо йому забаглось покататися, то хай їде сам. Професор, очевидно, вже чув про мою вдачу й не схотів сперечатися, натомість залишив для мене купу пігулок та ампул і написав, що, коли та поскільки приймати. Коли вони врешті пішли, я висварив Юлу й пригрозив обірвати їй вуха, якщо приведе сюди ще когось, а тоді попросив почитати вголос.

Теплий вітер нагонив у розчинені вікна пахощі бузку, по стінах нишпорили грайливі сонячні зайчики, я лежав, заплющивши очі, а Юлин голос то відносив мене на далекий у часі й просторі іподром, де барон Людовік спалював на вогнищі п'ятьох богомилів, а Лукан кричав, обзиваючи Інессу скаженою сукою, то повертав мене в ближчі часи, й тоді перед очима в мене поставала одна й та сама картина: біла алея в напівпітьмі, сніжок сипле й сипле, а в його серпанку блякнуть постаті двох людей. Я знаю, що то мій батько та його дівчина Снежанка, але ніяк не можу позбутися відчуття, ніби то я сам та моя дружина.

Коли Юла читала про те, як батько мій утік до кабінету, в якому зараз лежав я, і як мати моя щовечора принижувалася й ходила до батька непрохана,— в моєму натовленому думками серці прокинувся справжній фізичний біль.

Юла перестала читати й сказала про мого батька:

— Оце був справжній чоловік!— Вона поклала рукопис обережно, наче він був скляний.— Шляхетний і мужній!— Її очі замріяно блукали десь там, серед бузку.

— Звичайно, звичайно,— зітхнув я, й мене раптом охопило безпричинне роздратування.— Але такі шляхетні та мужні найчастіше носять оттакенні роги на голові.

— Посоромився б говорити так про рідного батька!— Юлин голос аж затремтів.— Не хочу й слухати!

Вона звернулася до мене на «ти»! А за ці дві ночі між нами не було нічого такого, що дало б їй природне право на таке.

— Чого це я мушу соромитись?— відповів я.— Всі ви однакові: любите делікатних і шляхетних чоловіків, які покірливо носять свої роги.

— Боже мій!..— вигукнула Юла. В голосі її почулися чи то сльози, чи злість.

Вона стягла з себе фартух моєї дружини й пошпурила на крісло.

— Ліки онде лежать!— сказала вона, не глянувши на мене.

Тепер голос її став трагедійно-крижаним, а поза — театральна, я не витримав і зареготав.

— Не будь смішною!— сказав я їй.— Можна піти й не розігравати сценок. І чого ти взагалі губи дмеш? Якщо ти у відпустці, то йди і відпочивай, як тобі належить, ходи до коханців або в кіно! Чого причепилася до мене? Від хворого нічого не жди! Я зараз кількість безжодної якості, через те мотай звідси на всі чотири вітри, а за дві доби чергування біля хворого я тобі добре віддячу. Який там найвищий тариф для медсестер? На знак подяки ще й ручку поцілую — в мене ще вистачить снаги. Була така джазова пісенька: «Цілую ручку, мадам!..» Її любила наспівувати моя матуся, коли я був малий.

— Отой Лукан з давнього рукопису був проти тебе янголятком!— мовила Юла, марно намагаючись попасти в рукав жакета.

— В його роки я теж був таким: безневинним янголятком із золотими крильцями!

Юла сумно посміхнулася й скептично покивала головою у відповідь на мої слова. Тоді рушила до дверей і вже з порога кинула:

— Прощавай!

Незабаром бадьоре цокання її підборчиків заглухло на підвір'ї.

Мій сонячний кабінет, виповнений пахощами бузку та жасмину, раптом спорожнів. Таку тишу й порожнечу називають могильною...

В душу мою почав закрадатися липучий страх, замішаний на відчутті неусвідомленої провини. Але перед ким я завинив? Просто мені не щастило. Я врятував був художника для життя, а він узяв та й загинув. Одважив Юлі такого ляща, а вона відповіла мені на нього милосердям. Ана хотіла втішити мою душечку «справжнім» курчам, а я здурив завагався в її подружній вірності. З Юлою також вийшло негарзд. Я їй порадив не марнувати на мене свою відпустку, а вона розприндилась і втекла. А як розцінити поведінку моїх колег? Я зробив таку операцію, а вони? Вони скористалися з нагоди й підставили мені ногу. Ну, та вершиною всього була ота міністерська резолюція зеленим чорнилом чи олівцем. Ту резолюцію наклала жінка, яка пестила мене стільки разів! Чи то посада перетворила її на бездушну машину, в якій замість крові булькає лимонад, чи, може, я успадкував од батька жагу запізнілої романтики, надто великого значення надаю давнім сердечним зв'язкам?

У якій звивині мозку народжується така нудота? Я колупаюся в тих звивинах пів свого життя, а з цього приводу можу лише сказати, що я

цілковитий тупак. Коли це хімія та біоструми, то звідки ж беруться добро і зло? Чи вони споконвічно визначені для кожної людини? Й зрештою, який виплодок я сам — лихий чи добрий?

Велика тиша заповонила мій кабінет, але думки були такі нікчемні й непотрібні. Щоб тільки не снується в голові, коли міокард під загрозою інфаркту, коли залишаєшся сам, а до кімнати впливають і впливають хмарки сентиментальних пахощів!

Мої великі думки нарешті вилетіли крізь вікно, настала звичайна для цього дому тиша. Я намацав пульс — теж зовсім тихенький, аж надміру слабкий. Наложало б збадьорити його таблеткою, але ліньки було простягати руку до стільця, куди Юла поклала всі ліки. Я не був певен, що це таке; можливо, мозок утратив владу над м'язами? Поринаючи в сон, я всміхнувся чи, може, тільки подумав, ніби всміхаюсь, це не було одне й те ж, але в мене пропало бажання займатися самоаналізом і я заплющив очі. Заплющив і відразу почав тонути в білястій імлі, яка дедалі дужче гула й сіріла, ставши схожою на листопадовий туман. Напевно, сон переніс мене в інше царство, бо в нас у квітні гріє яскраве сонце й не буває імлі, туман часом застигає тільки очі моєї заступниці міністра. Такий густий туман, що затулив од неї Озеро з золотими рибками, де ми стільки цілувались і виголосили стільки полум'яних і високих слів.

З царства туманів мене вивів прикрий дзвінок телефону. «Міжміська!» — промайнуло мені в голові, я відкинув ковдру, підвівся з ліжка й тут-таки впав. До столу дістався рачки, вчепивсь обіруч за стільницю й підняв себе з підлоги.

— Алло, алло! — почувся здалеку оксамитовий голос Ани.— Луко, це ти?

— Та мабуть,— сказав я.— А чого ти питаєш?

— Бо телефон досі не відповідав. Ти кудись виходив?

— Сидів на сонечку в садку.

— На сонечку?— Голос Ани затремтів.— Ти знову жартуєш?

Надворі вже справді давно смеркло.

— Яке це має значення!— сказав я.

— Тобі вже краще? Чому ти не лежиш?

— Я вже видужав, люба моя, й не можу всидіти в хаті!

— Видужав, а голос такий слабкий?

— То від хвилювання, шановна.

— Луко, будь розумний, прошу тебе! Я через кілька днів приїду. Востаннє беру ділянку на контроль, лишилося вже недовго.

— Пильнуй. Це дуже важливо!— відгукнувся я.

— Навіть надто важливо. Я потім тобі все поясню. Поряд зі мною— співавтор експерименту, чуєш мене? Він вітає тебе й бажає якнайшвидше одужати.

— Хто він такий?— перепитав я.

— Колега по роботі, доцент Ангелов. Хіба ти забув?

— Отой, що в окулярах?

— Егеж!

— Ну, дякую, — сказав я. — Поцілуй його від мого імені!

— Що?..

— Поцілуй його від мого імені, кажу, коли він у тебе під боком. Не цілуватися ж вам тільки по куцах!

Ана не відповіла на моє побажання, тільки мовчки сопіла в трубку, потім брязнула нею об апарат, і на цьому наша розмова скінчилась.

Я дошкутильгав до ліжка й шосили турнув ногою стілець, який Юла обставила ліками. Ліки розсипалися на весь кабінет.

У голові знову почало паморочитися, я не ліг, а просто впав. Копито знову притиснуло мені груди — ще дужче, ніж дотепер.

Потім перед очима зблиснув вогонь, стало видно, і я поплив у якомусь веселому сьайві, воно було справді веселе й м'яке, бо незабаром над головою в мене пролунав Юлин голос:

— Боже мій! Що сталося? Що ти натворив?

Голос лунав дуже здалеку, наче між нами пролягав нескінченний телефонний дріт.

*Літа 1258-го, місяця серпня,
Монфер'є, в домі Бернара.*

Благословіть і помилуйте. Амінь!

Хоча про моє помилування 1244 року записано в Каркассонських книгах інквізиції, домініканці спідлоба дивилися на те, що я живу в Бернарів. Щось Жеральдові набалакав чернець із Фуа, бо старий з певного часу здавався мені смутним і зажуреним. Коли я його спитав про це, Жеральд признався, що той чернець сказав: «Того бугра Люкана справді помилувано, позаяк же він має стільки злочинів і перед вірою в бога нашого Ісуса Христа, й перед нашою країною, то йому було наказано покинути Лангедок і ніколи не повертатися сюди». Добрий Жеральд спробував залагодити справу: «Люкан уже в таких літах, що не може завдати шкоди ніякій країні!» Чернець похитав головою й відказав: «Можливо, Люкан і в поважному віці, але диявол, що вселився в душу його, не старіє! Якби дияволу заблаглось, він міг би підбити того на які завгодно злочини, й тоді над твоїм домом нависла б страшна біда. Всім-бо відомо, що Бернари були друзями бугрів ще в ті часи!»

Ось чого Жеральд видавався мені засмученим.

Я йому сказав:

— Брате, не бійся! Хай знає той чернець — я тут довго не сидітиму, якщо попереду в мене ще лишаться дні, то поїду в Мілан до сина. Й ще тому домініканцезі перекажи, що мій син дружить з міланським герцогом. Якби інквізиції спало на думку накапостити мені чи тобі, герцог поскаржився б французькому королеві!

Жеральд Бернар зрадів, того-таки дня він подався до Фуа попередити домініканців, аби знали про те, що я — людина міланського герцога. Як вони це сприйняли — я не знаю, але настрої у Жеральда піднявся лише на певний час. Я знову його заспокоїв, що подамся в Лавеналь: до того села з Монфер'є було якихось півтори години. Тамтешні люди не раз колись переховували мене. Я справді мусив кудись поїхати — в Лавеналь чи якесь інше село, щоб не наражати Бернарів на небезпеку. Якщо я досі затримався в Монфер'є, то тільки через його близькість до Монсеґюра. Мені здавалось, тільки під суворим громадям Монсеґюра я зможу ще раз відчути ступнями твердість тих доріг, якими ціле життя ганявся за хисткою тінню.

Коли на вогнищі посеред іподрому дотла згоріли всі п'ятеро еретиків, почалася друга частина видовища: лицарський турнір. Цього разу найдужчі й найвправніші лицарі мали змагатися за діамантову брош дружини барона Людовіка — Атали, найпрекраснішої з-поміж найвродливіших салонікських дам. Баронеса мала відстебнути брош з грудей і нагородити нею щасливого переможця. Заявку на участь у турнірі подали три пари бійців. Переможцем повинен був стати той лицар, якому пощастить утриматися в сідлі, коли всі п'ятеро вже лежатимуть долі.

Серед лицарів був Гійом де Борн, граф Нормандський, колос із обличчям янгола й душею хижака. Найбільшим задоволенням для нього було стріляти в дітей засуджених на смерть богомилів. Зброєносці підкидали дитину в повітря, а він стріляв, одмірявши рівно п'ятдесят кроків. Його стріла рідко не потрапляла в мету. Про цього галантного лицаря говорили, нібито він учає до Мадам — баронеси Атали, — хоча ніхто достеменно не знав, скільки правди й скільки вигадки в тих розмовах.

Пролунали звуки труби, озвались барабани, всі шестеро претендентів на Аталину брош, а мабуть же, й серце, пустились верхи в усьому блиску сталевих лат, з мечами й довгими списами, чії підняті вгору наконечники спалахували в промінні призахідного сонця ширим вогнем. Доїхавши до ложі барона та баронеси, лицарі поставали обличчям до них, схилили списи й самі вклонились. Баронеса Атала підвелась, усмінулася й кинула їм троянду, яка чомусь упала до ніг Гійомового коня. Гійом підняв троянду вістрям списа, зняв рукавицю й устроїв розкішну квітку в шолом — під забрало, біля чорногривого султана. Схвальний гомін прокотився через увесь іподром, тільки Людовік та його донька Інесса лишалися незворушні.

Сталось так, як я й думав: Гійом де Борн дуже швидко впорався з усіма. Поєдинки починалися й кінчалися однаково: суперників розводили в різні кінці, де вони починали гарцювати, поки, схилившись до гриви свого коня, котрийсь першим кидався на супротивника, спрямувавши на нього спис. Те саме робив другий лицар. Хто не встигав уникнути удару чи відбити його щитом, той умить опинявся долі, на порослій травою землі. Гійом щоразу вдавався до тієї самої хитрості. Гарцюючи полем то туди, то сюди, він намагався розвернути суперника очима проти сонця, а тоді раптом кидався на нього зі списом і валив у траву. Так він розправився з чотирма лицарями. Але п'ятий відмовивсь од списів і запропонував битися на мечох. Цей поєдинок тривав довше, бо обидва гарцювали на маленькому п'ятачку, тож сонце світило їм в очі навперемінки.

Страшна сила зрештою перемогла. Гійом так хряснув супротивника мечем по шоломі, що той торбою впав із сідла, наче й не був з ніг до голови закутим у лати.

Іподром вибухнув і загримотів, очманілі від захвату люди гупали ногами й плескали у долоні, горлаючи до хрипоти.

Скинувши шолом і примушуючи коня танцювати під собою, Гійом де Борн почав повільно й урочисто підходити до трибун, де була ложа барона та баронеси. Баронеса Атала підвелась.

Я не витримав і схопився на ноги, а тоді щосили закричав:

— Цей негідник переміг шахрайством! Я викликаю його на двобій!

Всі заозирались, Інесса ж почала сіпати мене за оксамитові рукави.

— Ти з глузду з'їхав!— нестямно заверещала вона.

— Той негідник домігся перемоги шахрайством! Я викликаю його на двобій!— торочив я оскаженіло.— Дайте мені меч і коня!..

Над іподромом поволі западала тиша.

Барон Людовік підвівся й сказав:

— Лицарю Гійоме, цей юнак називає тебе негідником і шахраєм. Він належить до мого почту й удостоєний такого рангу, що має право змагатися з будь-яким лицарем із моїх полків.

Гійом де Борн зневажливо глянув на мене й зверхньо посміхнувся:

— Якщо цьому шмаркачеві набридло життя, то я витягну з нього душу!

— Ти краще свою постережи, бо я її вмиць витягну!— відповів я йому.— Закладаюся!

Гійом спитав:

— На що ж ти закладаєшся, дурнику? Чи не на свою оксамитову блузу з засмальцьованим комірцем?— Він образливо засміявся.

Знявши важкого золотого персня з руки, барон Людовік промовив:

— Переможець отримає ось це!

Граф Гійом де Борн згодився.

— Тоді дай Люканові мій меч і приведи мого коня!— звелів барон Людовік своєму зброєносцеві, а Гійома спитав:— Сподіваюся, ти скинеш із себе лати, бо Люкан же без лат?

Отже, поєдинок почався. Нас розвели в різні кінці, ми трохи погарцювали й зійшлися на середині зеленого поля. Між нами лишилось кроків п'ятдесят, коли ми видобули мечі з піхов і зострожили коней. Але в ту коротку мить, після якої мало відбутися зіткнення, я сіпнув коня за повід і звернув убік. Потім знову зробив півколо й пішов назустріч, а перед самим зіткненням знову ухилився від удару мечем.

З трибун почали свистіти й тюкати, але я на той гармидер не зважав. Гра тривала далі, Гійом почав утрачати терпець, почав ганятися за мною, щоб зайти мені в тил. Отак ми й гасали, а на трибунах стояло шалеме ревище. Вибравши хвилю, коли якийсь голос ізсередини крикнув мені «Ну!», я різко розвернувся й так махнув рукою, що меч аж засвистів. І перетяв Гійома з плеча мало не до поперека. Гійом ще якийсь час тримався в сідлі, дивлячись на мене невидючими очима, тоді випустив меч і загуркотів із сідла. Його кінь став дибки, а потім оскаженіло гайнув не знати куди.

Так я отримав брош Атали й перстень Людовіка.

Дорогою до палацу я скористався сутінками й непомітно шаснув за ріг, а далі кривими вуличками подався до пристані. Десь там жив моряк Танас.

Та не встиг я зробити й сотні кроків, як бруківка позаду загула від цокоту багатьох копит. Незабаром мене оточила сторожа. Верхівців було не менше десяти. Я вихопив меч із піхов, але начальник сторожі сказав:

— Немає смислу, Люкане! Нас багато, й ми верхи, а ти сам. Та ми й не жемося за тобою й не хочемо завдати тобі ніякої шкоди. Ми просто маємо передати тобі наказ. Його світлість чекає на тебе!

— А якщо я не піду?

— Шкода, Люкане. Тоді довелось б вести тебе силоміць.

З десятком до зубів озброєних і вдягнених у панцирі вершників справді було безглуздо змагатись.

— Та я жартую,— заспокоїв я їх.— Невже я міг би не виконати наказу свого сеньйора! Ось його перстень на моїй руці!

Вони щільно оточили мене кіньми, й ми рушили назад. Хоча коні йшли ступою, я мусив зриватися бігцем, щоб вони не форкали мені в потилицю, щоб не заляпали слиною мою оксамитову блузу з мереживним білим комірцем: не хотілося з'являтися на очі Інессі конюхом.

Але на серці в мене був тягар. Після зустрічі з тими трьома болгарами й після спалення тих п'яток еретиків я ходив як навіжений або п'яний. Навіженим я був тоді, коли викликав на герць графа Гійома де Борна, а втекти з почту барона й дременути до пристані міг тільки хмільний. Я ще не думав, навіщо мені здався моряк Танас, але якась гемонська сила штовхала мене до того чоловіка.

Вертаючи тепер до замку в оточенні озброєних вершників, я сушив голову над тим, для чого так терміново знадобився баронові,— для добра чи для зла? Мені й раніше траплялося виходити в місто, й він досі нічого мені не казав. А сьогодні я врятував його від небезпечного суперника — за віщо ж він може сердитись на мене тепер?

Та тільки-но ми ввійшли місточком до замку, як сторожа люто накинулася на мене й скрутила руки мотузком — я навіть не встиг вихопити меч із піхов, устиг тільки добре копнути кількох, одному ж мало не перегриз горлянку.

Потім мене поставили на ноги й повели. Сеньйор сидів у вартівні лівої вежі. Надворі вже була ніч, тож простору вартівню освітили чадним смолоскипом. Кіптяве полум'я ледве долало пільму, через те обличчя сеньйора здавалося страшенно похмурим і неприступним, як оте каміння стін.

Сеньйор махнув рукою, сторожа вийшла й залишила нас віч-на-віч. Я здобув таку блискучу перемогу над непереможним Гійомом де Борном, а барон Людовік звелів скрутити мене! Від такої несправедливості на серці було дуже кепсько. Ходили чутки, нібито Гійом де Борн був улюбленцем папи Інокентія Третього, суперником барона в серці Мадам, а також суперником у змаганні за титул сеньйора Салонік. Я визволив барона від цього подвійного суперника, натомість барон скрутив мене, наче розбишаку з великої дороги.

Звичайно, я бився не за честь барона та його сім'ї. Хоч він ставивсь до мене добре і я змирився зі своїм становищем — звик до розкішного життя,— я ще не встиг забути, що цей чоловік звелів повбивати моїх батьків, спалив мое село й лишився запеклим ворогом мого народу.

Але хай би там що штовхнуло мене сьогодні на той герць, Гійома не стало на білому світі, від цього передусім вигравав барон, то чому ж він звелів зв'язати мені руки? В мені прокинувся колишній Лукан.

— Я важив за вас головою, а ви отак?..— проказав я ламким від обурення голосом.

— Не бреш!— гримнув роздратовано барон Людовік.— Ти викликав Гійома не за мою честь, а щоб показати себе перед Інессою!

— Хай і так, зате графа немає на світі!

— За своє старання ти одержав золотий перстень і коштовну брош. Отож я тобі нічого не винен.

— То на дідька ж було робити оце?— Я показав свої зв'язані руки.

— Ти забув про мій наказ?!— вибухнув барон Людовік.— Я звелів був усипати тобі по голому тридцять київ! А ти хотів порушити мій наказ і кинувся тікати.

— Вам страшенно хочеться принизити мене в подяку за те,— сказав я баронові,— що я захистив вашу честь!

— Якщо ти бовкнеш про мою честь іще бодай слово, я накажу обмастити тебе смолою й спалити живцем!— аж з кулаками підскочив до мене барон Людовік.

Я посміхнувся й нічого не відповів. Здається, я влучив туди, де було його найвразливіше місце.

Він крутнувся на п'ятах і почав гасати вартівнею від стіни до стіни, намагаючись угамувати роздратування, нарешті зупинився в протилежному від мене кутку, куди майже не сягало світло смолоскипа, й сказав:

— Один бог святий знає, що мене тоді підштовхнуло помилувати тебе!.. Ти вродився вовчням, а я думав зробити з тебе людину. Зробив тебе пажем своєї дочки, а ти, дурний, заходився її ревнувати! Ти й чоловіка її колись уб'єш, тепер це вже більш ніж певно. В тебе в грудях не людська душа, там хижий вовк вие! Бо ти еретик!

— Щось ви довго крутите!— сказав я.— Хочете підлеститись до папи Інокентія, переказати йому, що жорстоко покарали вбивцю його улюбленця!

— Ще п'ять київ за дурні балачки,— суворо буркнув барон Людовік.

— Ліпше вмерти від меча, ніж бути зганьбленим киями!

— Від тридцяти п'яти київ можеш умерти, а можеш і ні, бо ти дужий як воляка. А меч одразу вриває людині життя.

Він якийсь час мовчки думав, а потім сказав:

— Тримати тебе в замку — все одно що тримати за пазухою змію. Але так не буде! Іди собі, куди твої очі світять, лише не попадайся більше мені! Я тобі зла не бажаю, хоч ти й дурний, ось тобі грамота на мій перстень. Тут я написав, що ти служив у мене і я подарував тобі свій перстень.

Він підійшов, розстебнув мою блузу, поклав у пазуху пергаментний згорток і знову застебнув.

— Ця грамота знадобиться тобі принаймні в Салоніках,— мовив барон.— Звичайно, якщо витримаєш покарання киями.

Я пхикнув собі під ніс.

— Життя кожного з нас у руках всевишнього! — зітхнув барон, глянув на темну стелю й чомусь розчепірів руки.

Я сказав:

— Маю одне-єдине прохання. Хоч би яким я лишився після тих київ, хай віднесуть мене й покладуть на товарній пристані.

Барон кивнув. Потім покликав начальника сторожі й розпорядився:

— Всипати йому тридцять п'ять київ. Перед цим я визначив був тридцять, а тепер додаю ще п'ять. Після покарання віднесете його живого чи мертвого на товарну пристань.

Мене повели. Ніч над Салоніками була сліпа й моторошна, не по-південному похмура ніч...

*Літа 1258-го, місяця вересня,
Монфер'є, в домі Бернара.*

Помилуйте й благословіть!

Учора той чернець із Фуа приходив до мене. Він є членом Каркассонської інквізиції, має високий ієрархічний сан, відповідає за місто Фуа та його околиці, до яких належать і Монфер'є та Монсегюр. На вигляд йому можна дати п'ятдесят років, обличчя в нього довгообразе й худе, синяво-сірі очі дивляться холодно й цупко, а це ознака того, що інквізитор ладен послати на вогнище кожного, хто не поділяє його думок і переконань; не помилує навіть рідного брата.

Ми сиділи біля хати Бернара під розлогим виноградним кушем. Домініканський чернець відсунувся на протилежний край лави, може, щоб я ненароком його не зачепив, щоб не забруднив своєю волосяницею, хоч вона була біліша за сніг, бо стара Софі через день її прала.

Цей вічно нахмурений жахливий чоловік говорив:

— У грамоті про твоє помилування сказано, що ти протягом трьох днів маєш покинути Лангедок. Чому ж ти, еретику, знову сюди приїхав?

— А чи є в тій грамоті слово «назавжди»?

— Такого слова немає,— відповів чернець,— але воно мається на увазі.

— Наказів не тлумачать! — заперечив я.

— Тлумачать,— кивнув головою домініканець і вперше глянув у мій бік. З очей у нього шкірилися вовкодави, ладні кинути на мене кожну мить.

— Отже, ти твердиш,— сказав я,— ніби накази можна тлумачити?

— Авжеж.

— Ти схильний обговорювати й заповіді Мойсея?

— Диявольський виплодку, я такого не казав! — Він од збентеження почервонів і швиденько перехрестився. — Крім того, заповіді вигадав не Мойсей, він їх одержав уже готовими від бога. А все, що вийшло з його вуст, не обговорюється. Усе це виконують, як наказ!

Клятий домініканець знову побагровів од гніву, з очей його на мене стрибнули пси.

— Хто не виконує божих заповідей, того ми кидаємо у вогонь! Ти вже мав нагоду пересвідчитися в цьому, шкірою своєю відчував, що ми не любимо панькатись, егеж?

— У день страшного суду кожен отримає по заслугі,— відповів я. — В евангелії сказано: хто замахнувся мечем, хай від меча ж загине. Хто посилає ближнього у вогонь, той на вічний вогонь прирікає свою душу. В евангелії сказано й про те, що всіх інквізиторів буде кинуто навіки в полум'я пекла.

Тепер з очей його вже визирнули вовки, втупившись оскаженілими очима в мое обличчя, аж слина в них з ротів потекла.

— Ми посилаємо у вогонь ворогів Христових, тож у день страшного суду будемо восхвалені богом і найкращі місця в раю буде віддано нам!

— Даремні сподівання,— заперечив я. — В евангелії вбивства не розрізняються на праведні та неправедні. Будь-яке насильство Христос назвав гріхом. Хто вам дав право вбивати людей за їхні переконання?

— Ми, блюзніре, за переконання не вбиваємо, щоб ти знав! Май собі власні переконання, але язика не розпускай. Не підбурюй людей добрих. А ви підбурюєте їх: щоб не працювали на церкву та можновладців, щоб не платили державі податків і не ходили на війну!...

— А для чого треба працювати на церкву? Хіба в Христа були кріпаки? Онно які в тебе дужі руки, закасав би рукави та й не чекав готовенького! Якщо всі люди працюватимуть і кожен чесно зароблятиме свій хліб, якщо ніхто не зазіхатиме на кусень ближнього, то відпаде потреба й у князях, а якщо князів не стане, то не буде й війни. Бо війни роблять князі та єпископи, а не волопаси та орачі.

— Даремно тоді Юг дез Арсі тебе помилував! За ці чотирнадцять років диявол ні на хвилику не виходив з твоєї душі. Але я тебе попереджаю: якщо бодай одне з цих слів, котрі ти тут вимовив, перелетить за Бернарів паркан,— вогнища тобі вже не минути! Вогонь однаково пожирає й молодих і старих бунтарів та богохульників... А на міланського герцога великих надій не покладай. Наш найсвятіший пастир та батько, папа, разом з французьким королем ось-ось прикрутять герцогові хвоста, щоб не дуже панькався з еретиками. Ото так... — Домініканець підвівся, й вовки невдоволено відступили й поховалися назад. — Тільки-но з дерев почне падати листя — щоб і духу твого в Лангедоку не було! Якщо ж не послухаєш, ми тебе заберем, а Жеральда з родиною виженемо через дев'ять сіл у десяте!

Почувши ці слова,— адже домініканці лише чекали нагоди, щоб розправитися з Жеральдом та членами його сім'ї,— я зажурився. Не хотілось наприкінці стезі життєвої завдавати людям зла, та ще й приятелям. Я досить лиха накоїв і в давніші літа.

«Тільки-но з дерев почне падати листя,— сказав я собі,— помандрую до Мілана... Дай боже до того часу викінчити писання своє!»

— Приїхав уклонитися Монсеґюрові,— звернувся я до ченця. — Тільки-но з дерев почне опадати листя, поїду геть.

— А до Кверібуса теж поїдеш уклонитися? — прискалився чернець. — Там ваші тоді здалися нам на ласку!

— Хай то буде на вашому сумлінні,— відповів я йому. — В день страшного суду вас і за них питають!

— Кверібус був ваш останній оплот. Тепер у Лангедоку мир і спокій, і ми не дозволимо таким трухлявим негідникам, як ти, знову роздмухувати ворожнечу.

— Такі, як я, вже нікому не потрібні. Щоб мені було визначено, те я зробив, будши молодим і дужчим. Посіяв насіння, яке родитиме й тоді, коли над тобою, домініканцю, виросте трава. Хай би ви щороку влаштовували нам Кверібус і Монсеґюр, а все одно не встигнете винищувати те насіння й пагони з нього. Ну, а через своє слово не переступлю. Тільки-но з дерев почне падати листя, я покину Лангедок, який став мені другою батьківщиною.

— Якщо ти вже так полюбив наш Лангедок, можемо тебе в ньому й живцем поховати! — зловісно посміхнувся домініканський чернець, а тоді квапливим кроком по-дався геть з двору Бернарів.

До падолиста лишалось небагато днів, тож мушу поспішати, щоб закінчити своє життя. Власне, житієм його навряд чи можна назвати. Я не можновладний церковник і не майбутній святий, щоб писати житія за законами християнських книжників. Я один з багатьох. Народився я в Болгарії, за переконаннями бугр-катар, а бугри-катари це ті самі богомили. Отже, я за переконаннями богомил, хоча так і лишився непосвяченим у цю віру. Я її ревнитель уже багато десятиріч, і ревнитель не менший від будь-якого «досконалого», а не зважився на посвяту тільки через те, що болгарський богомільський єпископ іще на моїй батьківщині поклав на мене обов'язки, яких не повинен виконувати справжній богомил. А бог мені свідок, що я дуже хотів прийняти посвяту. Пізніше, вже тут, у Лангедоку, катарський єпископ також доручив мені охорону катарських «досконалих» від інквізиції та її катів, наказав також служити сеньйорам, які покровительствують катарам і пускають їх під свій дах. Отже, гріхи мої важкі й численні, мабуть, пізно вже приймати посвяту в мої літа. Але єпископи та «досконалі», яких я оберігав, одностайно обіцяли сказати за мене богові слово в день моєї смерті чи в день страшного суду. Вони посвідчать та м, що душа в мене була добра, що я був праведник, істинний богомил, ладен іти у вогонь за віру, й що не доброхить, не просто так, а для охорони катарських пастирів та їхніх покровителів-сеньйорів я виконував обов'язки воїна, проливав кров людську...

Благословіть і помилуйте!

Не знаю я, чи зважить бог на слова праведників, яких ради я кров проливав. Та я не певен, чи будуть вони в ту мить десь поблизу, коли душа моя постане перед всевишнім; надто великий рай: коли на одному його кінці розвидняється, на другому западає ніч. А в день страшного суду там почнеться такий гармидер, що навряд чи зможу вгледіти своїх, а якщо раптом і зможу, то чи згадають вони мене?

Благословіть і помилуйте!

Вірю Есклармонді, лише їй. Я певен, вона єдина мене не забула і розшукає й там, щоб почути з моїх вуст оте потаємне слово, якого я так і не встиг прошепотіти їй, бо вогонь під нами готів і розгорявся.

Це життя — моя остання земна путь. Коли заново перейду всі дороги, якими вже ходив, і коли дійду до самого краю, то неодмінно збагну, куди потраплю після смерті: в пекло чи в рай. Та хоч би куди потрапив, я знімуся над хаосом і полечу, полину шукати свою Есклармонду...

Та повернімося знову в 1209 рік, коли барон Людовік спалив на Салонікському іподромі п'ятьох богомилів, а я викликав на герць графа Гійома де Борна й переміг. За образу своєї доньки барон звелів почастивати мене киями.

Я запам'ятав той день до двадцятого кия, після чого втратив свідомість. Між п'ятнадцятим і шістнадцятим ударами озвався той кат, що бив мене з правого боку:

— Ей, П'єро, ти так замагуєшся, що потрощиш йому й кістки!

— Так йому й треба, паскудникові!

— А чому, П'єро?

— Він убив Гійома, а Гійом перед кожним святвечором велів наливати кожному з нашої сотні по глечичку провансальського вина!

— Таке скажеш...

Це сказав «правий» кат. А після двадцятого удару, якого завдав мені скривджений мною П'єро, я втратив свідомість.

Коли розплющив очі й розглянувся навкруги, був день і я лежав у якійсь хатині на соломі. Ця бідна саманна хатинка дуже нагадувала нашу хату в селі. Навіть хвилин кілька, доки пам'ять усе розставляла на свої місця, мені справді здавалося, наче я серед рідних стін, ось-ось рипнуть двері й увійде мама. Я вже зо два роки не згадував ні батьків, ні рідної хати, а це раптом побачив і згадав.

В очах мені накипали сльози, але пам'ять зрештою розставила все на місця свої. Хатина була не та, я також став іншим. У кімнаті стояв нестерпний цибульний дух, а я не міг ворухнутися, бо від щонайменшого руху всього мене проймав страшний біль. Видно, той П'єро попрацював на славу.

Незабаром я збагнув, чому так смердить цибулею: нею було товсто обкладено

всю мою спину,— від поперека до шл'яч,— а зверху відкрито овечою шкурою, кінці якої в мене зв'язали на грудях та на животі. Мене почало нудити, я встиг відвикнути од таких речей. У замку барона Людовіка годі було побачити свіжу овечу шкуру та стільки дрібно цокрищеної цибулі. Це, певно, бачили та нюхали тільки замкові кухарі, а кухня стояла на протилежному кінці зовнішнього двору. За чотири роки свого життя в замку я туди й ногою не ступав.

Узявши себе в руки, я заходився обережно крутити в'язами то в той, то в той бік. Під протилежною стіною теж лежала купка соломи, прикрита валовим рядном. У кутку горопудились в'язки грубого мотуззя, кілька дерев'яних заплічних нош. Певно, доля звела мене з портовими вантажниками. Така безпросвітна вбогість бентежила, я вже від неї одвик. Я задер голову трохи вгору й при самім узголів'ї побачив скібку чорного хліба та кілька сушених інжирин, розкладених на чистому білому рушнику.

Якими ласощами годували мене в замку, але ніщо не розчулювало мене так, як оцей злидарський сніданок! Горлянку мені раптом перехопило, й очі защеміли від сліз. Хай цій щедрій руці воздасться сторицею! Хай возрадується серце того, хто поділився з ближнім жменюю сушеного інжиру. Я припав щокую до солом'яного узголів'я й дав волю сльозам.

Я змалку не плавав. Отже ж у світі є не тільки такі виродки, як отой П'єро, а й добрі люди. Я крізь сльози дякував богові, що не вбив у мені віру в щирість людську. А коли сльози висохли, в душі моїй зненацька затвердів крижаний клубок: звідки в моєму житті стільки лиха? Які мої гріхи, якими діями своїми я образив святую правду, чим збурих проти себе небеса? Які закони порушив, що бог викинув мене в рідного кубла, винищив моїх батьків і всіх родичів, а тепер і мене піддав такій ганьбі, на яку заслуговують хіба що послідуші гвалтівники та злодії? Адже око всевидючого бачить і в пітьмі, вухо всечуйного вловлює кожен звук і кожне слово, то як же він міг помилитися й прийняти мене за казна-кого?

Але господь не міг помилятися.

Тоді мені майнуло в голові: а може, я грішив несвідомо?

Я почав одну по одній згадувати всі десять божих заповідей і вивіряти себе на них. Нікого не дурив і не обманював. Ні в кого й соломинки не вкрав. Ім'я боже рідко згадував. Убивати, щоправда, вбивав, але коли на нас напали латиняни, та й першим почав не я, а вони. Вони вцепилися мені в горлянку, а я тільки боронив своє життя. Боронити від розбишак себе, своїх рідних та рідну землю — хіба це гріх? Невже, влошківши Голіафа, Давид припустився гріха? Не чинив я й перелюбу. Справді, заглядав до дівчат, але вони були неодружені, і я також самотній. Жодної божої заповіді я не переступив. За що ж мене всевишній карає? За віщо віддячує мені злом?

Тоді я згадав про графа Гійома де Борна. Цього я справді вбив, але ж у чесно-му герці й за правилами: сам латинський єпископ Салонікський благословив цей тур-нір!

14

Читаючи мені вголос Луканове «житіє», Юла насилу трималась, адже вона не спала дві доби. Темні сили цілу ніч гарцювали в моєму серці, і якщо міюкард усе-таки не розірвався на шматки, причиною цього була не моя воляча витривалість, а маленька доброзичлива, милостива рука. Можливо, медикові не личить про таке розводитись, але цієї клятої ночі я збагнув дуже повчальну для себе річ: долонька моєї нянечки, коли нянечка притуляла її до моїх грудей, краще регулювала пульс і забезпечувала живлення, ніж усі взяті разом ліки, рекомендовані вельмишановним професором-кардіологом.

Я глянув на Юлу й сказав:

— Зупинися, дівчинко моя, я, мабуть, трохи подрімаю, бо страшенно хилить на сон...

І тут-таки заплющив очі, а коли за хвилину-другу розплющив їх, моя нянька вже спала. Легенька усмішка притулилася до дівочих вуст, наче крильця прекрасного метелика, який блаженно відпочиває на пелюстках.

Благословіть і помилуйте! Амінь.

Оскільки я так і не зміг уторопати, в чому гріх мій і звідки все оце зло в моєму житті, то нараз відчув себе людиною, яка заблукала в імлі: забула, звідки сходить і де заходить сонце, й куди вона йде — до рідного дому чи геть від нього. Самотня бездомна людина в непроглядній імлі — ось до чого я дожився. Мені стало до болю шкода себе, страх проник у мою душу, я вже не бачив ні сутнього, ні прийдешнього дня.

Я насили підвівся на ноги й наче п'яний поплентав з хати. На осонні під хатою стояв ослін, я потяг ноги до ослону. Кроків за п'ятдесят попереду була вода й вода, мерехтливе срібно-зелене море, а ліворуч і праворуч на піщаному березі тулилися мазані хатки. Заблукані в сизій далині рибальські човники здавалися несправжніми, а в близькій затоці похитувались на хвилях великі й менші кораблі, між якими сновигали зовсім нікчемні суденця, лишаючи по собі слід з барвистих намистин.

Але пристань була досить-таки далеко, бо сюди не долинали людські голоси, навколо мене панувала цілковита тиша, в тісних закапелках шелестів тільки теплий бриз.

Я дослухався тиші й думав про карколомні несподіванки, якими було виповнене все моє життя. На пальці в мене виблискував важезний золотий перстень барона Людовіка, в пазусі шаруділа його грамота й дряпала шкіру баронесина брош, але я був зганьблений і ледве живий після катування. Босого сільського хлопця доля закинула в княжий палац, де він жив у небачених досі статках, небачених уві сні й наяву, досконало вивчив французьку та латинську мови, а тепер змушений був пропадати в цьому злидарському курені. Бог підняв був мене в найвищі високості, а потім турнув звідти в багно, неначе переймаючись до мене то добрістю, то раптом такою люттю, що не знає меж. Адже ж бог уособлював добро, милість і правду й ніколи не помилявся, так я читав у катехізисі та інших книжках. То як же може всевишній безжально карати людину, зовсім безгрішну?

Ополудні прийшли жінка й чоловік. Він був у полотняній сорочці до колін і таких самих штанях, а його широкий ремінний черес пам'ятав і кращі часи. Цей здоровий чолов'яга мав років сорок. Жінка була горбата й крива, але на обличчі в неї лишилися ледь видимі сліди колишньої вроди. Очі мала світлі, а стару одежину свою підперезала мотузочкою. Чоловіка я враз упізнав — це був один з тих трьох моїх одноплемінців, яких я бачив дорогою на іподром. Він повівся тоді зі мною дуже грубо, кинувши мені в обличчя жорстокі слова, котрі, однак, змусили мене замислитись. Інакше, дарма що він мені земляк, я не подарував би йому такого зухвальства — голову б одкрутив. Адже я був уже добровільним рабом барона Людовіка. Коли побачив його тепер, на душі в мене знову стало гірко від сорому. Так або так, я справді виявився негідним сином свого батька: змирився з долею жити під одним дахом із згубником його, навіть став пажем доньки ката.

Тож тепер я тільки кивнув цьому чоловікові й принішк. Може, від збентеження, а може, від ран, в очах мені потемніло й забракло повітря в грудях, я зіпнув, наче та рибина, викинута на пісок. Тоді горбата жінка подибуляла до хати, винесла глечик з водою й заходилася змочувати мені шоки та лоб. Чи то від цього, чи, може, від доброти, що променилася з очей жінки, млість відійшла.

— Тобі треба ще полежати в прохолодній хатині,— сказав чоловік.— Там і рани швидше загоюються, та й не з'являтимешся на очі тим чортам...

— А що мені хто може зробити? Голий берег та купка хатин, і до пристані далеко. Господар дому сказав:

— Латинські попи добре знають, що серед нас є й богомили, часто підсилають донощиків своїх. Ото дивисься — ніби рибалка чи жебрак, так і сунеться до тебе з розпитами, чи не клонеш на його черв'ячка. А як побачать тебе, вбраного по-сеньйорському, відразу згадають, хто ти такий, і донесуть людям барона Людовіка.

— Та ні!..— Мені знову стало неймовірно соромно. — Я не втікач...

— Правда?..— В голосі його чувся відвертий жаль. — Невже це тебе ромеї так обробили?

Ромеї були ворогами латинян, вони й справді мали підстави ненавидіти людей барона.

— Жоден ромей мене й пальцем не зачепив! — покрутив я головою. — Це все барон. Звелів одлупцювати мене й покинути на пристані. Ти ж мені казав того дня, як ми здибалися в завулках, що десь побіля пристані живе якийсь моряк Танас? Отож я й подумав, якщо не вийду од катів живим, то хай свої хоч поховають... Ну, а якщо виживу, тоді не знаю й сам...— Я безпорадно розвів руками.

Поки ми балакали про те та се, горбата розвела вогонь із сухих водоростей і зварила в горщику зелений узвар, а тоді заходилась усміхатися до мене й кивати головою, мовляв, то для тебе, пий. Я висьорбав той трунок, страшенно відразливий на смак, але, ще не досьорбавши, раптом відчув, як жилами моїми розтікається благодатна сила. Й оскільки земляк і досі недовіриливо позирав, я розповів йому про своє тутешнє життя-буття з усіма поневіряннями. Аж до двадцятого удару кием.

Коли я закінчив розповідати, господар дому довго мовчав, а потім почав ділити-ся своїми болями. Його звали Николюю, й він був з мого-таки села, але жив у свого діда за тим пагорбом, на якому ми пасли кіз. Належав до тієї самої віри, що й більшість наших сільчан. Після того побоїща його та ще двох лишили живими — в обоз поганяти воли. За цими словами Никола ніяково посміхнувся. В Салоніках їх перекупив у латинян тутешній купець. Він давав їм на день по паляниці й по в'яленій рибині, а в кінці місяця — срібний гріш. Життя собаче, але праведне, бо не доводиться догоджати тілу — витворові Сатани. Бо догоджати тілові — це втішати диявола й засмучувати свій дух. Оця горбата кульгава жінка була колісь повією. П'яні моряки викинули її колісь із вікна другого поверху блудного дому просто на брук. Никола підібрав нещасну й ледь живу приніс до цього дому. Ледве вилікували гуртом, але вона так і лишилася крива й горбата. Тепер збирала за містом зілля й заробляла якось на хліб. Але не ремствувала на бога, бо вже прозріла й знала правду про грішне та праведне життя.

— А тебе врятував не я, — здвигнув плечима Никола. — Тебе вчора пізно ввечері знайшов моряк Танас, як виходив із корчми з товаришами. Він тебе зразу впізнав, бо був перед тим на іподромі, але так би й проминув, бо яке його діло до колотнечі між латинянами та ромеями. Але ти саме застогнав: «Мамо, мамо, де ти?» Аж тоді Танас лягнув себе по лобі й сказав: «То це ж наш хлопець, по-нашому балакає!..» Вони й доправили тебе сюди. Горбата Варвара сказала: «Я його поверну до життя, дайте мені тільки свіжоздерту овечу шкуру та кошик цибулі!» Хлопці крутнулися й принесли, а вона накришила цибулю й разом з якимось там зіллям обклала тобі нею криваву спину.

Ось як усе відбувалося після того, як П'єро відважив мені двадцятого кия.

Поки я слухав дядька Николу, незважаючи на гидкий Варварин узвар, у голові в мене раз по раз паморочилось. Очі застеляв туман. Дядько Никола помітив це й відвів мене до хати. Він був дужий чоловік. У хаті вони вже вдвох допомогли мені влягтись на моїй ряднині. В очах Варвари було стільки ласки й тепла, як, певно, лише в очах моєї матері. Я заснув.

Прокинувся ж уже надвечір, коли сині сутінки почала поглинати пітьма. Крізь відчинені двері хатини знадвору сотався димок спалюваних водоростей і дух вареної їжі. Я відчув спазми нудоти й вийшов надвір. Дядько Никола сидів на лавці й поволи перебирав рибальську мережу. Він угледів мене й поманив сісти поряд з ним.

Я сказав:

— Дядьку Николю! Ти людина добра, і я тобі вдячний за все. Але щось я надто довго затримався в твоїй хаті, мабуть, я завтра вже піду собі. А тобі та Варварі за вашу турботу я лишу дорогу Аталіну прикрасу. Вона дісталася мені в чесному турнірному бою.

Николу це неприємно здивувало.

— Перестань! — сказав він. — Ти ледве ногами перебираєш, куди тебе понесе!

— Нічого страшного, — відповів я. — До моря якось доберуся.

— А хто тебе на тому морі жде?

— Хіба хтось має неодмінно ждати?

Щиросердий Никола дивився на мене й нічого не розумів, а може, йому просто не хотілось вірити в моє нахваляння. Варвара принесла полумисок і мовчки поставила на осли, тоді принесла ще й по ложці й веліла призволятися юшкою. Дядько Никола підвівся й так, як ото робив колісь мій батько, тричі прочитав «Отче наш». А Варвара

шепотіла слова молитви своєю мовою. Аби не образити добрих людей, я сьорбнув кілька ложок юшки, яка виявилась дуже кисла й надзвичайно гірка, в ній плавали убивчо лютий перець, кропива та всіяке інше зілля. Я поклав ложку й утер піт, аж дядько Никола здивовано вирячився на мене:

— Ото й уже? — Я кивнув головою. — Ти ж не якась дитя, ти оно яке здоровило! Хто ж так їсть!

Мені стало неприємно від його щирих докорів, тож я сидів і мовчав, утупившись у море, яке майже розтануло в згуслій пітьмі.

«Ось хай-но тільки вони завтра кудись підуть!..» — нахвалявся я, сам нечітко усвідомлюючи таке нахвалання, хоча в голові вже снувалися якісь такі думки. Від розпачу я ладен був хоч зараз із мосту та в воду, хай би поглинула мене морська глибінь, щоб я нічого не чув і не бачив. Бридко було дивитися на цей виповнений неправдою світ, бридко було сумніватися в божій істині, бридко було слухати пихаті Інессині слова, гаркіт П'єро та повчання барона Людовіка. Навіщо мені слухати й бачити все оте?

— Щось тобі, хлопче, дуже кепсько... — Дядько Никола зітхнув. — Коли шкодуєш про те, що тебе вирядили з замку, то не шкодуй, бо ті жалощі тобі вкладає в серце диявол, не піддавайся йому!

— Я ні про що не шкодую.

Це було справді так, я ні за які гроші не повернувся б до замку, хоч хай би Людовік пообіцяв мені ще один перстень або брош. І все-таки то була не зовсім правда, я за дечим таки шкодував. Шкодував за своєю чепурною білою світлицею та за тим морем, яке було видно з її вікна, за вкритим білими простиралами м'яким ліжком, та й за Інессою теж, бо вона часом притулялася до мене і обпалювала гарячим віддихом. Шкодував за книжкою трубадурських пісень, чимало яких уже вмів співати, й за своєю гітарою шкодував. Та найбільшим жалем я переймався за своєю зброєю, особливо мечем, із яким розлучався тільки на ніч та перед виходом у місто: я ще не одержав кавалерського звання, через те не мав права носити меча поза мурами замку. Якби довелося пірнути в морську глибочінь, щоб сховатися від світла, від слів, од розхитаної віри в божу ласку та справедливість, я хотів би мати за товариша в тих темних мандрах свій меч.

— Ти посидь отут або відпочинь у хаті, а я скоро прийду... — сказав дядько Никола, якому несподівано спало на думку щось нове. — Піду приведу сюди найбільшого в Салоніках праведника. Він теж болгарин, і ти зможеш вилити перед ним усю муку свою. Щось гризе твою душу, хіба ж я не бачу...

Він подався кудись у ніч, а біля пригаслого вогню лишилась тільки горбата Варвара, нерухома й німа. А море так само гомоніло з рибами та потопельниками, яким дало вічний притулок у неосяжних глибинах своїх.

*Літа 1258-го, кінець вересня,
Монфер'є, в домі Бернара.*

Благословіть і помилуйте! Амінь.

...Єдиним світлом у цей нічний час були зорі небесні, але це світло було надто слабке, щоб розгледіти обличчя гостя. Він здавався тінню в пітьмі, з якої долинув голос Николи:

— Оце той хлопець, Учителю, що я тобі казав.

За цими словами я підвівся, та Вчитель поклав мені руку на плече. Рука була хуленька й легенька, мов птах, а голос переливався теплотою:

— Не вставай, дитино, не вставай. Я нічим не кращий від інших. Сиди собі, сиди.— Він був кощавий і на голову нижчий од мене, але сила з нього променилася така, аж я відчув себе поряд з ним безпорадною малою дитиною.

Коли я нарешті сів, Вчитель склав молитовно руки й схилив голову.

— Благословіть і помилуйте. Амінь! — проказав він пошепки, тоді помовчав і знову прошепотів: — Хай Слово його святиться. Хай дарують нам гріхи наші Отець, Син і Святий Дух. Тричі!..

Він справді тричі вклякав і читав «Отче наш», тоді підійшов до лавки й сів. А я збентежився, бо мені раптом здалося, ніби поряд зі мною сидить не звичайна людина, а якийсь дух, що втілюється в образ людини. Була чорна ніч, яку осявали тільки зорі.

— Я знаю, хто ти такий,— тихо проказав Вчитель, і голос його нагадував спо-

кїйне колахання хвиль, якї одна за одною напочують ся на похилий піщаний берег, щоб так само спокїйно відкотитися назад.— Знаю також і про твою пригоду,— сказав він.— Мене, недостойного, звати Йосифом, я твій одноплемінець і земляк. Болгарин я й щирий християнин, як були й твої батьки, як були майже всі твої сільчани. Я твій друг і брат, скажи, що бентежить твою душу, чадо моє, і я простягну тобі руку свою й введу тебе на світло.

Почувши ці слова, я згадав своє село та односельців: одні шанували попів та боярських слуг, інші ж, як от мої батьки, називали себе богомилами й щирими християнами, а попа та слуг нашого боярина дражили слугами Сатани. А одного сільчанина мали за «пречистого» й «досконалого» й називали Вчителем. Таким самим «пречистим» і «досконалим» був і наш сьогоднішній гість. Таких же людей за наказом барона Людовіка та єпископа Салонїкського спалено вчора й на іподромі. Коли я дивився на той вогонь, у серці моєму озвалися мої батьки та всі їхні приятелі-сільчани, до гурту яких мав би незабаром приєднатись і я, коли б не взяли були мене в полон латиняни. Ось про що я думав, дивлячись на той страшний вогонь, ось чому я гаркнув на Інессу й викликав на герць графа Гїйома. Богомили породили мене, богомильство дісталось мені в спадок, але я його ще не знав. Коли надійшов час посвятити, мої гнобителі заходились напихати в мою голову свої думки. Хоча їхні догми — це вже перевірів час — ніколи не були мені близькими й зрозумілими.

Продершись крізь оці свої думки, як ото колись продирався з козами крізь хаші пагорба, я підвів очі на Вчителя й сказав:

— Я опинився в глухому куті й не можу знайти виходу. Я знаю, бог ласкавий і справедливий до людей, але всім життям і шкірою відчуваю, що до мене він несправедливий і лихий. Отож я й хотів би знати: чим заслужив я нелюбов його? Чим викликав його недовіру? Я одну по одній усі заповіді його перебрав — жодну з них я не переступив і не порушив. Як же це так, чому справедливий господь карає мене безпідставно? Згадуючи життя батьків своїх, я порівнюю їхні вчинки з божими заповідями й бачу, що ні батько, ні мати не порушили жодну з них. Батько давав дорогу мурашці, не говорив поганих слів і не їв м'яса. Він був просто святий чоловік. Мати також нічим не поступалася батькові, мала тільки один гріх: нишком від нього давала мені врядигоди зайвий краєць хліба й кусник м'яса, хоча він це суворо забороняв. Отже, мати порушувала одну божу заповідь: ту, в якій сказано: «не зреши». Вона брехала чоловікові од надмірної любові до мене. Хіба то була брехня? Я й то розумію це своїм людським серцем, то як же цього не зрозумів бог, адже його серце зроблене з самого жалю та ласки? А якщо батьки мої вели праведне життя, точно за божими заповідями, чому ж господь кинув їх під сокири латинян?

— Твоя зневіра в божій ласці та справедливості небезпідставна, синку! — впевнено сказав Учитель, і його певність мене буквально потрясла. — Ти маєш право сумніватись, але тільки за однієї умови...

— Якої? — похопився я, в цю мить нагадуючи людину, яка тоне й ладна захопитися за будь-що.

— Твоя невіра в божу правду й божу ласку має підстави, але тільки за умови, якщо це не справжній бог, бог зла. Він не має нічого спільного з богом справжнім, справедливим і всеблагим богом добра. А ти зневірився в тому богові, якого вигадав диявол і з допомогою свого найпершого слуги Мойсея пустив у серця людей. Оті десять заповідей дані не богом, а Сатаню.

— Як же це так, що ж поганого в тих заповідях? — здивувався я й од подиву аж обмер.

— Вони для людей, як ті вовчі ями, і я тобі поясню чому. Весь видимий світ і всі видимі речі, а разом з ними й тіло людське, — витвір диявола. Його витвором є й усі порядки земні: церковні, царські та боярські закони. Сказано: не перелюбствуй. А як же людині не перелюбствувати, коли диявол начинив її тіло жагучим вогнем? Як же людині не обжиратися, коли її череву ненаситне до ласої їжі та вина? Як же не красти, не брехати й навіть не вбивати, коли світ стоїть на насильстві та брехні? З бідного орача церква здирає десять шкур на податки. З городянина цар та бояри теж луплять по десять шкур. Тож аби не померти з голоду самим і якось вигодувати діток, бідолахи мусять удаватися до злодійства та брехні. Щоб же привчити народ до покорї, церква сама вдається до брехні, мовляв, бідність та багатство дані богом: те саме переказав колись Мойсеєм і Сатана. Церковники дурять, нібито бог створив і царів, а царі карають неволею або смертю кожного, хто не повірить у цю брехню. Ось як

завдяки самому устроєві життя диявол порушувати ним же вигадані «божі» заповіді. Диявольська плоть штовхає людину до гріха, диявольські закони спонукають бідних до вимушених злочинів, а можновладних царів, єпископів та бояр — до розпусти та злочинів через власну зажерливість. Люди стають грішниками й неодмінно потрапляють під владу Сатани.

Вчитель подивився на мене й витлумачив:

— Ось чому Мойсеїв бог, якому вірять деякі люди, — то вигадка Сатани. Він не має нічого спільного із справжнім богом. З богом-Ісусом, з богом добра. Мойсеєву облуду, тобто вигадку Сатани, записано в Старому завіті. В тій книзі бог, вигаданий Сатаною, вихваляє багатство та закон, створений багатими, й погрожує страшною карою тому, хто завагається в істинності цього закону й повстане проти нього. Ти разом з багатьма іншими людьми вважаєш бога добра та бога зла тим самим богом, а тоді дивуєшся й не можеш збагнути просту річ: чому бог добра несправедливий, підступний і жорстокий?

Учитель дав мені обміркувати попереднє й сказав головне:

— Усі знегоди твого життя були підступом диявола. А ти, не вмівши одрізнити бога зла та всього видимого від бога добра та невидимого духу, все зло відносив до бога добра. Ось у чому твоя помилка. З неї й почалися твої сумніви й страждання твої. Я приніс тобі світло й відкрив душу твою для його творця. Відтак тільки од тебе залежатиме, за якими законами підеш у житті.

15

Юла пішла додому, а я побажав їй розвіятися й з кимось покохатися нашвидкуруч, щоб розрядитись після двох проведених біля мого ліжка діб добродійної цнотливості. Юла прикинулася, ніби не почула моїх слів. Але я був цілком певний, що вона все добре почула й лишилася до моїх побажань небайдужою. Зрештою, вона була левиця й не мусила через хворобу такого лева, як я, прирікати себе на піст. Уже запинаючись хусткою, вона підкреслено наставницьким тоном наказала мені: лежати сумирно, не дуріти й не забувати про ліки, які вона поклала в блюдечку в мене біля самої голови.

Ах, спасибі, ах, дякую! Авжеж, левиці, яка вирушила на влови в гріховний видимий світ (за термінологією богомилів), легко давати безсилому хворому левові настанови на праведне життя.

— Якщо трапиться нагода розважитися, — знову нагадав я, — лишайся там і не приходь до мене. Використай ніч за всіма правилами гри!

Поправляючи бант оранжевої блузки, Юла застигла на мить, обличчя її нап'ялося. Дивлячись у дзеркало, вона запитала мене:

— Дружині своїй ти теж давав такі корисні поради?

Так і не поправивши бант, вона мигцем усміхнулася, мовби тих слів і не було, й побігла.

Ніхто не тяг мене за язик, я сам спровокував її нагадати мені про Ану. Запізнілий укол. Чи дав би я власній дружині таку «пораду»? Вчора по телефону я саме це й зробив: порадив дружині цілуватися зі своїм коханцем, бо навіщо їй здався я — я людина хвора.

А ти, спадкоємице Фріни, коників мені не викидай. Я тебе сюди не кликав і не запрошував, та й взагалі, якого тобі дідька треба серед цих стін! Досиділася, поки я до тебе звик, звик бачити тебе й добре почувати себе з тобою. Й коли ти залишаєш мій дім, то мені вже стає незатишно й порожньо, тоді я лежу й дослухаюся до кожного звуку в своєму садку: чи не почую твоїх кроків?

Все це від моїх клятих недуг. Кожному хворому хочеться, щоб хтось вештався поряд. А коли хтось вештається отак день у день, до нього звикаєш і тобі стає прикро й навіть боляче, якщо його раптом не стає. Хоча Юла мене зовсім не образила. Юла все-таки лише левиця — й нічого понад це, а такі мене не ображають. Дивно тільки, чому мені стає в моєму домі порожньо, коли вона ступає за поріг...

Ана ж хай іде к лихому батькові.

Звичайно, жоден справжній чоловік не може байдуже сприйняти.

новину, що його дружина подалася до лихого батька. Тоді в такого чоловіка виникає чимале всіляких питань. Тут мимоволі в голові починають ворухитися звивини.

Я б не сказав, що наше з Аною співжиття було позначене високими температурами. Смішно було б навіть припускати таке, адже я велику частку власної енергії віддавав жонглюванню скальпелем у мозку, а проблемам сім'ї (окрім найінтимніших) лишалися дрібняки. Аним творчим інтересам не надавав особливого значення, і не через те, що був байдужий до Ани, просто моя власна робота поглинала мене всього: я вчився віртуозно орудувати бритвою довкола тієї волосинки, на якій щоразу повисало життя.

Я також не хочу стверджувати, ніби за мої дрібняки Ана віддячувала золотом. Щоправда, протягом перших двох чи трьох років Ана часом розчулювалась і дарувала мені «золотий дукат», але потім перейшла загалом на «срібні гроші». Три чверті Аниного часу займала селекція, всілякі там сорти, і все-таки мушу по щирості визнати, вона була щедріша за мене. Коли перейшла на роботу в Толбухінський інститут, Ана почала міняти «срібні гроші» на «мідяки». Вони не мали великої вартості, але я тішився й ними, та відколи на Аних обріях з'явивсь «котой», я відчув цілком виразно, що вона віддає мені самі крихти.

Яке було моє кохання, я цього не скажу, кохання теж бувають дуже й дуже різні. Але я її все-таки кохав. Яюсь кохала мене й Ана, та поступово золото наших взаємин звелось до мідяків. Як це сталося й хто з нас двох винен?

Хоча це тепер не головне. Головне в тому, що корабель наш почав протікати й може опинитися на дні. Він уже навіть занурюється, про що свідчать тупі болі в грудях моїх. Адже ревматики з великою точністю передчувають негоду. Передчуваю свою лиху годину і я.

Я знайомий з одним славетним філософом. Ось видужаю й неодмінно розпитаю в нього, хто й навіщо насилає негоду на людей.

Цікаво, що відповідь мені уславлений філософ!

Думаю, це запитання й для нього виявиться не таким простим...

Годині о другій, вивільнившись із павутиння напівсну, я не побачив Юлі. Це було перше відчуття. Мені здалося, я стаю надто чутливим.

Біля блюда з ліками стояла чашка молочного крему. Взагалі я цей крем люблю, але цього разу, можливо, через те, що Юлія повіялася геть і тепер десь підмітала тротуари подолом, я не міг дивитися навіть на той її дурний крем.

Не займаючи крем, я чесно поковтав усі залишені на блюдці таблетки, щоб якнайшвидше позбутися своїх недуг. Мені страшенно обридло валятися колодою, явже знудився за своїм скальпелем та операційним столом, за білою шапочкою, що викликала побожний страх у малодушних людей, за стерильним халатом, який на мені щоранку застібали рученята котроїсь медсестри, прикриваючи сніжно-білим полотном мою волячу потилицю. Я вже шосту добу жив в атмосфері загального забуття, неначе опинившись у якомусь іншому світі.

Але найбільше мені бракувало усмішок тих, що одужували після операції, бракувало радості воскресіння й повернення до життя, яка додавала мені рівноваги й робила добрішим. Усмішка воскреслого до життя. Мені здається, навіть найгеніальнішому художникові не пощастило перенести її на полотно. Я був тим факіром, який повертав людей у життя, й мені належали їхні перші усмішки. То було моє багатство й слава моя, я пишався ними й не вважав себе за дурноверхого чванькуватого чоловіка.

А тепер між усім цим і мною піднявся мур. Я стояв під муром, ворухив пальцями й думав, чи зможуть вони й надалі жонглювати скальпелем навколо волосинки людського життя, не зачепивши саму волосинку.

У вікна вкочувався теплий вогкий вітерець. Я згадав про жасмин та бузок і здивувався, чому вони не пахнуть, де подівся той солодка-

вий сентиментальний аромат. Тоді я подумав, що вони вже відцвіли, й сказав собі: «Слава богу!»

Я не знаю, чому я це сказав. Аж згодом мені сяйнуло: нарешті ніщо не нагадуватиме тієї дурненької слинявої пісеньки про ніжні хмаринки білого бузку. Відтепер співатиму лише народну пісню про Донку, яка ткала запаски.

16

В цю мить душевного просвітління хтось прийшов. Дзвінок видався мені надто нерішучим, і я подумки послав гостя під три чорти. Це не могла бути Ана, бо вона мала ключі, дав я ключ і Юлі. А мені зараз не до гостей.

Та двері раптом рипнули, певно, Юлія не замкнула їх. Стало чути досить тихі незнайомі кроки й не дуже сильний стукіт у двері кабінету, де я зараз лежав.

Мене прийшов навідати мій шеф професор Марков. Я ладен був і вдруге послати його під три чорти. Виявляється, йому зателефонував керівник урядової лікарні, а тому в свою чергу зателефонував дуже відповідальний товариш і спитав, чи то правда, нібито мене разбив інфаркт.

— Дурниці!— сказав я Маркову.

— Е, не кажіть,— покрутив головою наш начальник. Дослідження показали саме невеликий інфаркт.— Скажіть спасибі, що невеликий!— доброзичливо покивав головою мій шеф, ошчасливлений незначними масштабами моєї хвороби.— Але чому ви відмовилися лягти в стаціонар? Ви ж медик такої високої культури й мали б усвідомити!.. Хоча, наскільки мені відомо,— ехидно посміхнувся шановний наш керівник,— ви в цьому домі не самотній. Вас є кому доглянути й допомогти.

— Дякувати богові!— відгукнувся я й раптом увесь напружився, наче на мене ось-ось мала стрибнути змія.

— Тільки мені дивно, колего, як ви так швидко знайшли спільну мову з тією людиною. Тобто, як вона так швидко пробачила вам.

— Ви кажете про сестру милосердя Юлію Стоянову?

Марков поважно кивнув.

— То вас обурює, що є на світі незлопам'ятні люди?— Я від обурення не тямив себе.— Вона перебуває в законній відпустці й має право сама розпоряджатися своїм дозвіллям.

— А то ж як!— Марков зміряв мене нищівним поглядом. У щілину між його тонкими губенятами вистрілювався гадючий язичок.— Сестра милосердя Юлія Стоянова не перебуває в законній відпустці, колего. Вона подала заяву й за власним бажанням більше не працює в нас. А коли людина ніде не працює, то справді може на власний розсуд використовувати свій час, як ви зволили дуже слушно зауважити.

От негідник!.. Ну й дурна ж!..

— Я не мав про це уявлення.

— Вона подала заяву того самого дня, як ви захворіли,— докинув керівник.

— Для чого?

Марков пояснив:

— Хотіла була взяти відпустку, але я не дозволив цього, бо ми не мали ким її замінити, не було іншої медсестри. Ну, вона розприндилась і подала заяву. Але хай вам, колего, за неї голова не болить, медсестри вміють заробляти грошики.

Я після паузи сказав:

— Од балачок можна стомитися.

— Авжеж. Я заскочив тільки на хвилинку як друг і колега. Може, вам чимсь допомогти?

— Йдіть собі з богом,— сказався.— Й прийміть дівчину знову на роботу.

— Від щирого серця бажаю вам здоров'я та всіх благ. Коли вас немає за операційним столом, життя під загрозою. А сестру я назад не візьму. Вона свавільно покинула свій пост у дуже скрутну для нас хвилину. Але причина не тільки ця, й ви сам усе добре знаєте: щоб покарати медсестру, я тимчасово перевів її в санітарки. А зараз вакантного місця санітарки вже нема; про що я дуже шкодую, колего!

Негідник здобув перемогу й тепер міг собі йти.

Юла з'явилася, коли надворі вже западала ніч. Побувала в перукарні й одягла світлу сукню, ще й пучечок фіалок принесла.

— Ти знаєш, хто приходив у гості?— спитав я.— Твій колишній начальник професор Марков.

— Мабуть, перевтомив тебе!— зітхнула дівчина, але обличчям її промайнула тінь.— А чому ти не з'їв крем?— спробувала вона вискочити сухою з води.

Дурненька! Думала, все якось обійдеться.

— Для чого ти мені збрехала про відпустку? — спитав я.

— Господи, невже це так важливо?

— Ти пішла з роботи здуру чи щоб доглядати мене?

Крісло, в якому вона сиділа й спала перші дві ночі, було на колішатах. Юла підкотила його ближче до мого узголів'я й незручно примостилася на крайку.

Чи через те, що вона мовчала, нагадуючи винне в чомусь дитя, чи через несподівану скруту, в якій опинилась у цю мить, але чиясь невидима рука втишила бурю в моєму серці й наповнила його теплим леготом, а до горла мені підкотився гіркий і водночас наче солодкий клубок.

— Чому я повинна звітувати про речі, що стосуються тільки мене?— озвалась урешті Юлія.— І які в тебе на це права? Хто ти для мене й хто я для тебе, що ми раптом завели такі балачки? Я просто медсестра, а ти просто хвора людина.

Я мовчав. Юліна рука лежала на бильці крісла, і я накрив її своєю долонею. Так ми й сиділи певний час, аж поки я запропонував Юлі:

— Може, трохи почитаємо, га?

— Коли з'їси крем,— кивнула вона головою.

— Та добре, хай йому чорт!

*Софія, зима 1946 року,
мій лікарський кабінет.*

Вчора мене виключили з партії.

Сьогодні, 13 грудня, мені виповнилось п'ятдесят.

Я дістав з найнижчої шухляди папку зі своїми нотатками. Папка сіра, стомлена й стара, я не витягав її понад шість років.

До Дев'ятого вересня життя моє було бурхливе й складне, мені довелося ще на рік і дев'ять місяців повернутися до Франції. Вести в таких умовах щоденник було важко й небезпечно з багатьох причин. Після Дев'ятого вересня побував на фронті; коли ж повернувся в рідні краї, довго не міг витверезіти від революційного сп'яніння, яке охопило всіх нас. Ну, а потім... потім довелося доводити, як я жив під час війни.

Отож мені було просто не до щоденника.

Мій шуряк, доцент Август Владимиров, перекладав копію рукопису з Монфер'є зі швидкістю черепахи. Після Дев'ятого вересня швидкість не зросла. Тиждень тому Август передав мені ще один розділ з життя Лукана, я вставляю це в свій щоденник.

Земля довго тряслась у мене під ногами, нарешті начебто перестала трястись. Я опинився в глибокій похмурій западині, але з цього похмурого місця також видно сонце та зірки, видно чудове грозове небо,

що породжує вітри нового життя. Відблиски цього неба тішать мою душу. Втихли громи, тепер я життя спокійно дивитися в себе, можу вичати сліди, полишені минулим...

Отже, в кінці 1940 року райком передав мене в розпорядження Військової комісії ЦК, а там мені доручили організувати в третьому батальйоні Шостого полку антивоєнну групу, яка пізніше мала стати резервом для антифашистської діяльності серед армійських частин.

Досі нікому не щастило ввійти в цей батальйон чи налагодити з ним контакти. Я заходився шукати зв'язки, які проклали б мені стежку до цього неприступного батальйону, але робота посувалася дуже поволі, бо була пов'язана зі смертельним ризиком, на шибеницю та під розстріл потрапило вже багато службовців з різних військових частин. Органи безпеки не дрімали, запускаючи щупальця й до ЦК, й до низових організацій, а метод у них був роками випробуваний і простий: засилання провокаторів.

Якось на початку осені мій давній приятель адвокат Минко Ізмирлієв прийшов до мого лікарського кабінету й попросив, щоб я йому закапав чимось очі, мовбито він мій справжній пацієнт. Я виконав його волю, й тоді він, часто кліпаючи та втираючи сльози хусточкою, сказав мені:

— Підійди завтра до кінотеатру «Глорія палас» рівно о шостій. Тоді закінчується другий денний сеанс. Ти скинь капелюха й тримай у зубах розкурену люльку, аж поки підійде чоловік і питає тебе: «Фільм гарний?» Ти відповіси: «Чудовий фільм!» Тоді він кудись поведе тебе й покаже щось дуже для тебе цікаве. Мене той чоловік не знає, і я його теж, не цікавить мене й тема вашої розмови. Але ти повинен довіритись йому, як довірився б мені чи іншому щирому другові... Зрозумів правила гри?

— Звичайно.

— А до тебе я приходив по краплі для очей, ми з тобою розмовляли про погоду: коли випаде перший сніг.

Я кивнув і всміхнувся.

Той, з ким я мав зустрітись перед кінотеатром «Глорія палас», виявився досить вишукано вдягненим високим худорлявим хлопцем. Коли ми проказали один одному обов'язкові слова, він дружньо взяв мене під руку й повів на вулицю Екзарха Йосифа. Біля дверей багатопверхового будинку навпроти лазні він кивнув на білу емальовану табличку й звелів запам'ятати її. То було ім'я й прізвище відомого столичного адвоката фашистських поглядів. Хлопець сказав:

— У конторі цього типа працює секретаркою дівчина Марина. Якщо я буду конче потрібен вам, підіть до неї й запитайте про Сашо. Вона вам скаже все. А я ваші координати знаю.

— Гаразд. Імені дівчини я не забуду.

— Легко запам'ятовується й гарно звучить.

Сашо раптом зовсім безпричинно засміявся.

«Видно, красуня з красунь!» — чомусь подумав я про ту Марину.

— А тепер головне! Завтра після шостої вечора до вашого лікарського кабінету прийдуть на прийом. То буде приблизно моїх років курсант школи фельдфебелів. Він скаже так: «Сашо передає вам вітання!» Ну, а ви можете не боятись його. — Сашо вдруге засміявся без видимої причини. — Він і введе вас у той третій батальйон.

— Чудово! — сказав я. — Але чому ви смієтесь?

— Не сердьтесь, прошу вас! На щастя, маєте вигляд ротмістра гвардійського полку, наче тільки-но перебралися в цивільний костюм. Ви стрункий, дужий і разом з тим якийсь витончений!

Підпільна кличка курсанта була Асєн. Я з ним працював до початку грудня 1942 року. Ми вдвох організували антивоєнний комітет

з дванадцяти цоловік, трьох з цієї дванадцятки було завербовано до оперативної роботи: вони поширювали прокламації та іншу підпільну літературу, добували зброю для того дня, коли доведеться знешкоджувати вороже настроєних проти нас офіцерів, а батальйон вести в бій. Трійка діяла під керівництвом Асена. Від гауптвахти та складу зброї в нас були тепер і свої ключі. Хлопці внесли до казарми піджак і капелюх і сховали їх у надійному місці. Мали в сховку й малярську драбину, якби довелось перелазити через мур. А з казарми до початку грудня винесли два 9-міліметрових маузери, карабін, чотири гранати й добрий десяток запасних обойм для карабіна та пістолетів. Усе це лягало в надійний Сашів тайник, перейшовши через мій підвал з добре замаскованою в комірчині лядою. В цьому ж підвалі ми випускали наші бойові листки, серед вугілля й дров переховували матеріали та інструменти.

Так минув листопад.

На початку грудня 1942 року Військова комісія розпорядилася припинити будь-які зв'язки з казармою й знищити всі компрометуючі матеріали. Підпільною явкою став і мій лікарський кабінет.

А в січні Софія зазнала жорстокого бомбардування.

Якось уночі, незабаром після відбою повітряної тривоги, коли струму не було й дзвоник не працював, хтось постукав у двері мого кабінету. Стукіт був добре знайомий мені, і все-таки я здригнувся, тоді присвітив у передпокої свічкою, підійшов до дверей і відімкнув. У мерехтливому світлі, мов Лазар з-під землі, виринула з темряви постать Асена. Я його, звичайно, впізнав, хоч Асен не був у мене добрий місяць і тепер прийшов у цивільному. На ньому було довге зимове пальто, з-під якого виглядали кальсони, обличчя набрякло й посініло, праве око зовсім запливло, губи побиті.

Я мовчки пропустив його через поріг і замкнув двері на секретний замок.

Коли потім увійшов до кабінету, Асен ледве ворухнув понівеченими вустами й прошелестів:

— Погаси свічку!

Я погасив свічку, взяв його за руку й допоміг сісти на тапчан.

Коли серце моє перестало калатати, я спитав Асена:

— Провал?

— Мене схопили сьогодні вранці.

— А кого ще?

— Поки що нікого.

— Як же тобі пощастило втекти?

— Бо до мене приставили Милана. Якби не він...

Милан входив до Асенової бойової групи.

— Він одімкнув мене й сказав: «Збери, братику, в кулак усю свою силу та бий мене по мармизі, аж поки я знепритомнію і впаду. Намагайся пустити з мене якнайбільше крові, а потім біжи он до тієї стіни, де в нас пальто з шапкою та драбина. А там боже тобі допоможи!..— Я вирячився на нього та тільки очима лупаю, то він і каже мені:— Починай, братику, бо ніколи!» Ото таке... Мене взяли дуже рано, я ще й роту вишикувати не встиг. Забрали в мене ремінь і кобуру з пістолетом, забрали мої чоботи й штани. Було двоє унтерів з комендатури та поручик. Унтери познімали з себе реміні й давай, і давай, а поручик каже: «Це ще тільки та-ак...» Ті молотили мене ремініяччям, поки похляли. Тоді заходились бити моїми чобітьми, гамселили підборами по спині, по голові, по чому попало, били, доки я перестав триматися на ногах... Ну, а тоді ото з Миланом... Я зібрав усі сили, замахнувся й ударив його. Вдарив у зуби, тоді вдарив по носі, бив, поки кров пішла. Милана почало хитати, а я бив та й бив, аж доки він простягся долі... Я собі ніколи цього не прощу. Ні я, ні мої родичі до дев'ятого коліна. Я наче бив батька рідного, та що там батька — наче рідну матір бив. Так гидко!..

Перевіривши кожну згинку плюшевих штор, я знову засвітив свічку й поставив її на підлогу, а сам узявся до Асенових ран. Потім дав йому трохи коньяку й сигарету, яку сам припалив і вставив між побитих його губ.

Асена я поклав спати на тапчанчику, сам же сів у крісло й укрится пальтом. Було страшенно холодно. Я мав дрова, але боявся розводити вогонь, щоб ніхто не побачив дим і не здогадався, що тут хтось є. Адже квартиранти з другого поверху давно втекли від бомбардувань до якихось містечкових родичів.

Я так і прокуняв цілу ніч. Серце моє розривалось. Я не мав права тримати в кабінеті підозрілих людей, бо мій кабінет став явочною квартирою, тут зустрічалися керівні товариші, декого з них поліція ще тільки розшукувала, а дехто був заочно засуджений на смерть. Переховуючи тепер Асена, я страшенно ризикував. Якби поліція дійшла його слідами до мого кабінету, могла б застукати тут давно розшукуваних людей...

Але разом з тим як я міг не дати притулку бідолашному фельдфебелю, за яким поліція гналася буквально по п'ятах? Я не міг би потім глянути людям в очі! Коли б його впіймали, була б йому певна смерть. Переслідуваному ніхто не може відмовити в притулку.

Усе це було так. А проте, ніхто не давав мені права порушувати конспіративну дисципліну. Я добре знав, що такі порушення рано чи пізно призводять до провалу.

Ось чому серце розривалося на шматки. Я шукав і ніяк не міг знайти третього виходу.

Гризли мене й інші неприємні думки. Якщо групу з третього батальйону викрито, смертельна небезпека загрожувала й мені, бо я цю групу організував і керував нею від імені Військової комісії. Бува, хтось не витримає катування й почне називати імена! Тоді я перший опинюся в підвалах отого похмурого будинку біля Левового мосту.

Коли Асен уранці прокинувся, я йому сказав:

— Я тебе не проганяю, але ситуація в мене дуже складна: мій кабінет — конспіративна квартира, тут зустрічаються керівники.

Асен підвівся й сердито глянув на мене:

— Чому ти мені зразу не сказав про це? Вирішив, що я несвідомий і можу образитись?

Я тільки мовчки сопів.

— Ти припустився великої помилки,— сказав Асен.— Дай мені якусь одежину та взуття, і я негайно зникну. Бо якщо агенти розшукують мене, а застукають керівних товаришів з окружкому чи, не доведи боже, й згори... Страшно подумати! Вийде, наче я, рятуючи свою шкуру... А ти, щоб не виставити гостя за поріг... удвох такий провал улаштували!..

— Та ти почекай! — перебив я Асена.— Не треба драматизувати аж так.— У ті часи в нашому середовищі це слово було дуже модне.— Побудь. Куди ти підеш у такому вигляді? Та й поліція досі оточила **весь** наш квартал.

Асен завагався й нерішуче ворухнув плечима. Я його чудово розумів...

— Побудеш тут, а я тим часом пораджуся з товаришами. Я швидко повернусь!

Одягши «для благопристойності» чорний гольфований костюм та модні в ті часи гамаші, я взяв свою лікарську сумку й прихопив слабенькі окуляри, Асенові ж лишив ключ од зовнішніх дверей. А сам подався розшукувати Сашо.

Софія тепер нічим не відрізнялась од прифронтових міст: розвалені будинки та виставлені нутроцями напоказ квартири, кучугури цегли та покручений залізобетон, перемішані з дошками та штукатуркою меблі й інше хатне начиння. Не ходили ні трамваї, ні таксі, а в бік вокза-

лу тяглася нескінченні людські вервечки, перелякані й спантеличені софіяни несли або везли саночками хто що міг.

Сашо я не зміг розшукати. Будинку з емальованою табличкою відомого столичного адвоката більше не було, серед битої цегли та потрошених меблів де-не-де зеленіли тільки адвокатські папки з паперами. Я рушив назад.

Треба було знайти бодай Ізмирлієва. Наші сім'ї евакуювалися й жили в одній хаті приміського села, куди перебазувалася й Сонина лікарня. Неподалік від кооперативного будинку Ізмирлієва бомба влучила в гарний, у стилі барокко, триповерховий дім. З арматури верхньої квартири, мов траурний прапор, звисала чиясь чорна вечірня сукня.

Ізмирлієв наче тільки на мене й чекав. Він здавався втомленим, певно, цієї пекельної ночі також не спав. Ізмирлієв одзначався винятковою гостинністю, але сьогодні навіть сісти не запросив. Я йому розповів про ситуацію в третьому батальйоні, про Асена та про те, що не можу зв'язатися з Сашо.

— Про третій батальйон я ще вчора ввечері почув,— сказав Ізмирлієв, жадібно затягаючись цигаркою.— Я хотів попередити й тебе про це, але за твоїм кабінетом, здається, стежать. Тоді я вирішив проскочити до тебе вночі, аж тут почалося бомбардування — носа не вистромиш надвір... Багато будинків зруйновано?

— Багато,— відповів я.— Населення втікає.

Ізмирлієв погасив недопалок і довго мовчки кивав головою.

— А з тим хлопцем ти накоїв казна-чого. Це може боком вилізти тобі й багатьом іншим разом з тобою. Бо коли в панчосі полізе одна петля, то може розпуститися вся панчоха.

— А що я мусив зробити — вигнати хлопця надвір?

— Бувши тобою, я б його перевдяг і перевзув, забинтував би йому обличчя, дав трохи грошей і порадив бігти на вокзал. Хай би їхав у своє село й там шукав зв'язків з партизанами. Ото я так би зробив. З двох ризиків пішов би на менший.

— Що ж мені тепер робити? — озвався я.

— Дай мені ключ від свого кабінету.

Я дав ключ.

Він одяг пальто й пішов на кухню, взяв там хлібину та дві бляшанки консервів і дав мені, а з кабінету виніс заздалегідь укладену елегантну валізочку.

— Я вирушаю в невідомому напрямку,— невесело посміхнувся він.— А тебе відведу на квартиру до своїх родичів, вони евакуювалися й давно вже там не живуть. Сидітимеш у них, аж поки я прийду по тебе.

— А як же Асен? Що буде з Асеном? — вигукнув я.

Ізмирлієв знову сумно посміхнувся.

— Ти народився бути солдатом звичайної війни, як ото було під Сарагосою та Вальядолідом,— сказав він.— А підпільник з тебе поганий, серце в тебе надто м'яке.

— І все-таки, що буде з тим хлопцем?

— Ти не хвилюйся, я подбаю про нього сам. А ти забудь його ім'я й зовнішній вигляд, щоб навіть коли тебе розпинатимуть на хресті, ти міг би поклястися, що ніколи не бачив його в очі й навіть голосу не чув. І щоб те саме міг сказати й про інших, з ким досі працював, у тому числі й про мене грішного... Ну, а тепер ходім!

— Вдячний за науку! — ображено відповів я, зупинившись на порозі.— А ти не забувай, що я працюю в підпіллі з 1923-го, але відтоді нікого не зрадив і нікого не провалив.

— Та я знаю! — дружньо посміхнувся Ізмирлієв, але я відчував, що він не шкодує за свої слова й не збирається їх зрідкитися.— Мені й на думку не спадало сумніватися в тобі. Ти був і лишився чудовим

плічцем.— Ізмирлієв заспокоїливо поплескав мене по плечі.— Але з роками серце твоє почало розм'якати і в скрутну хвилину підвело тебе. А в нашому становищі навіть один нерозумний крок може підвести під шибеницю масу народу!

Я змовчав, але серце моє сповнилося гіркоти.

Будинок, у якому жили родичі Ізмирлієва, виявився на розі вулиць Царя Симеона й Веслєц. Поблизу не було зруйновано жодного будинку; ми дійшли до цього місця в натовпі сумних людей, завдяки яким лишилися непоміченими.

На прощання Ізмирлієв потиснув мені руку й чи то порадив, чи наказав:

— Сиди в хаті й нікуди ні на крок. Замкнися зсередини й нікому не смій відчиняти. Тільки мені! Та й то коли впізнаєш мій голос.

Я перебув у цій маленькій чепурній квартирці три доби. Спочатку почував себе так кепсько, як, можливо, відчуваються тільки мандрівники, що зазнали корабельної катастрофи й опинилися на безлюдному острові. З усіх боків мене обступили важкі думки. Коли тебе образить близька людина, це стократ болючіше. Серце, бачте, надто м'яке! Таким твердим воно ще не було в мене зроду, а виповнюють його ті самі почуття. Чи, може, такі серця вже вийшли з моди?

Я вже добрий місяць не бачив Сою та малого Луку, особливо скучив за Лукою. Він так кумедно лепетав, користувався вже дуже багатьма словами й міг вести зі мною «чоловічі» розмови. Наші з Сонею стосунки лишилися, як і дотепер. Ми змирилися.

Ізмирлієв прибув аж на четвертий день. Цього разу він здавався цілком виснаженим, про його бурхливу вдачу нагадували тільки знайомі яскринки в очах.

— Наголодувався? — спитав він, та не дочекався відповіді й почав сам розповідати: — Асена схопили того самого дня. Він не пішов одразу на вокзал і не сів на поїзд, а заходився шукати розбомбленими вулицями якихось товаришів. Отак його й спіймали.

В серце мені кольнуло, і я зітхнув.

— Але це ще не все! — невдоволено глянув на мене Ізмирлієв.— Схопили й тих двох, отже, хтось із них провокатор.

— Погані справи! — зціпив я пальці й відчув, як по спині в мене побігли мурахи.

— Але є й гірші! — сказав Ізмирлієв і нараз аж охрип.— Того-таки дня схопили на вокзалі Сашо та Марину.

Цього разу надовго замовк і він. Лише закурив сигарету, а я почав натоптувати люльку.

— Обруч навколо тебе так затягся, друже мій, що я не бачу про духвини, крізь яку можна було б утекти. А якщо ти потрапиш їм у пазурі, вони постараються витягти з тебе все, бо ти справді багато знаєш.

Я хотів був заперечити, та він лише рукою махнув:

— Є тільки один прийнятний для всіх нас вихід. Мусиш зникнути сьогодні ж, цю ж мить!

— Мушу — значить, мушу, — відповів я.— Але куди — до партизанів?

— Не так просто до них дійти! А якщо й дійдеш — то це ще не повне розв'язання проблеми. Я знайшов інший вихід, найзручніший від усіх.

— Цікаво! — сказав я й знову відчув отих мурашок на спині.

— Маю знайомих у відділі паспортів і в консульському відділі міністерства закордонних справ. Мені пощастило взяти для тебе паспорт і візу до окупованої зони Франції. Та це ще не все: вибив для тебе фіктивне командировочне посвідчення від міністерства охорони здоров'я, нібито ти їдеш у справах до Пастерівського інституту в Парижі за власний кошт.

Я сидів і тільки дивився на нього, не вірячи вухам своїм. Думав, може, жартує?

Та ось Ізмирлієв дістав паспорт і простяг його мені. Я розгорнув і побачив командировочне посвідчення, візу й навіть залізничний квиток, поряд з яким лежала квитанція на право користуватися постіллю. Тоді глянув на свій портрет. Цей знімок був лише в моєї дружини.

— Де ти взяв цю фотографію? — спитав я. — В Соні?

— Не вплутуй сюди жінок! — нахмурилась Ізмирлієв. — Будь чоловіком і зайвого не питай.

Мені стало млосно. Я відчув себе так, як відчував одного разу під Вальядолідом, коли за два кроки від окопу розірвався фугасний снаряд.

— У цю гарненьку валізочку я поклав харчу на дорогу. Що пощастило дістати, те й бери. А грошей — жодного франка... Коли прибудеш до Парижа, один наш товариш допоможе тобі. Ось його адреса. — Ізмирлієв подав мені папірець. — Вивчиш адресу напам'ять, а той аркушик знищиш.

Між нами зависла така мовчанка, для якої ще не вигадано слів. І я не знаю, скільки вона тривала.

Потім Ізмирлієв поклав мені руку на коліно й сказав:

— Фаєтон під'їде за чверть до сьомої. Негайно виходь з хати, коли почуєш свист візника під вікном. Візьми мій шарфик! — Ізмирлієв зняв із себе шарф і простяг мені: — Замотаєшся ним до самого носа, а на очі насунеш капелюх. Так сидітимеш і в вагоні, аж поки рушите... Ну, а мені вже час іти.

Ізмирлієв підвівся.

— Соні та малому я передам від тебе привіт. Соня також буде спокійніша, коли ніщо не загрожуватиме твоєму життю. Ну, дай боже побачитися після перемоги!

Ми обнялись. Мимовільний зрадливий спазм стиснув йому горлянку, й Ізмирлієв кілька разів кашлянув. Потім махнув рукою й, не озирючись, вискочив з кімнати.

Так 15 січня 1943 року я знову виїхав за кордон.

*Літа 1258-го, Монфер'є,
в домі Бернара.*

Вже два тижні перекладаю латиною болгарські книжки, які мені лишив Учитель Йосиф. Перекладаю з самого ранку до кінця дня, а з настанням ночі запалюю каганець і знову перекладаю, аж поки очі починають пекти.

Горбата Варвара відпоєє мене зіллям. Дядько Никола теж домішує зілля в товчену цибулю та оливу й прикладає мені до ран. Рани швидко гояться, й чи то від зілля, чи від слів Учителя та мудрості книг, в душі моїй теж день у день розвидняється. Вона вже не хилиться під кожним вітерцем, не шарпається сліпо на всі боки. Душа моя тепер міцно стоїть на ногах, і якщо я знову впадаю в слабкість, якщо мене навідує спокуси мого дотеперішнього життя — Інесса, до якої я торкався руками, баранина, яку жер, зброя, що беззастережно мені підкорялася, — я виставляв поперед себе нову віру свою, й спокуси падали мені до ніг птахами, що розбилися на льоту об скелю.

Тепер мене аж диво бере, як я міг стільки років жити незрячим. Як не збагнув природу найпростіших речей, приступних навіть зовсім темним людям, свинопасам і вівчарям, хоч я читав Арістотеля й вивчав Птолемея?

Якщо бог, всеблагий і всемилостивий, створив оцей видимий світ, то навіщо він виповнив його недосконалістю? Як він міг створити такі жахи: землетруси, війни, посуху, повінь, морські бурі, лісові пожежі, виверження вулканів? Він же вселаскав і всеблаг? А хіба ж може вселаскаве та всеблаге боже серце терпіти безжальні до людини стихії?

Зло та стихії — то теж видимий світ. Він недосконалий, інакше в ньому не було б усього того лиха. Всемогутній не міг створити недосконалий світ, а недосконалий світ разом з нами не може бути витвором господнім. Видимий світ — це породження лихої волі, зла, сили, яка зреклася бога й протиставила своє зло його доброві.

Ці думки, в яких точно й правдиво відбилось творення, істина про творення, викладено в «Бесідах Іоанна з Христом». Вони майже цілком відкидають Старий завіт і по-своєму тлумачать євангеліє. Ось чому ця книга заборонена й чому кожного з тих, хто читав цю книгу, спалюють живцем, розкладаючи під ним величезне багаття...

Тим часом я швидко видужував і рани мої закривались, натомість жадоба до їжі зростала день у день, я дедалі частіше згадував і свою зброю, навіть Інесса раз чи двічі з'явилася мені вві сні. Танас також навідувався, й доволі часто, приносячи з собою запахи солоного вітру та корчми. Я дивився на свого рятівника й думав, що цей могутній чолов'яга здатний убити будь-кого, але здатний також кинутись у розбурхане море, щоб, ризикуючи життям, урятувати будь-кого від смерті. Танас народився в селі неподалік Терновграда й дуже реготав, коли я похвастився, що народився й виріс в очеретах. Один його дід був боярським сокольніком, а другий пустив у боярина стрілу, тож усьому родові довелося втікати з села куди очі світять. Танас уже служив у війську болгарського царя Калояна й разом з ним гуляв аж на егейських берегах. Почувши про своїх родичів, Танас однієї дощовитої ночі накивав п'ятами зі стану в приморські степи, бо Калоян за вбивство боярина рубав голови.

Щоб утекти від Калоянових людей і замести по собі слід, він мусив продатися в рабство власникові галери, який прикував Танаса до весла. Але хазяїнова донька закохалася в молодого раба й присяглася, що збавить собі життя, коли батько не звільнить Танаса й не віддасть її за нього. Зелені дівчата здатні на таке. Приневолений хазяїн мусив погодитись, та спересердя серце його луснуло, й він помер. Танас у гармидері вкрав хазяйське золото й опинився з ним аж у Салоніках. Тут купив удвічі більшу галеру й гуляв нею на всіх чотирьох вітрах. Ці «гулі» не завжди були безневинні, але салонікські власті не дуже дошукувалися кінців, бо Танас перед кожним різдвом та великоднем кидав їм, наче псам, по золотій кістці.

Танас дуже сумував за рідним селом, ладен би був кинути тут усе й повернутися додому, але не пускав дідів гріх. Танасове серце двічі на рік болісно стискалося, коли починалися жнива й коли збирали виноград, а листя дерев укривалось першим золотом. Такої днини Танас не вилазив з корчми, якщо ж і доводилося вискочити «на роботу», як він це називав, то Танас лише загадково посміхався, бо йому було все одно, кого мусив цього разу полоскотати ножиком: ромейського чи латинського купця.

— Не доведи боже тільки зіткнутися з братом-болгариним!—аж хрестився Танас.

А я його заспокоював:

— Господь не поставить на твою душу такий капкан. Таке здатний зробити тільки диявол.

Він похитував головою й мовчав.

— Ти диявола не дуже часто згадуєш,— сказав згодом Танас.— Бо назвуть еретиком і сплять колись на вогнищі посеред іподрому. Хай його згадують рибалки та носії.

Мені не хотілося з ним сперечатись, бо він, як казали стародавні греки, був гедоніст, який ніколи не зміг би зрозуміти богомила. Та в мене й справді не виникало бажання сперечатися з ним, бо від духу солоного моря, корчми й дівчат голова йшла обертом, у душу закрадалася журба, наче легенька імлиця. Серце розм'якло; коли б Танас у таку хвилину раптом сказав: «Ходімо зі мною!» — я б, не вагаючись, рушив, навіть не спитавши куди.

Але це, звичайно, були хвилинні настрої; я в один день перестрибнув із баронського замку в хатину посеред рибальського кутка, від Старого до Нового завіту, та будь я псом — і то голова пішла б обертом.

І все-таки я мав чітке ставлення до свого рятівника. Танас був рідний тій частині душі моєї, якої я лаштувався зректись в ім'я праведного життя. Бентежила мене тільки поведінка Вчителя Йосифа. Він дав мені перекладати болгарські богомільські книжки, тепер зі щирою втіхою стежив за зміною моїх думок і за твердою прихильністю до богомільської віри. Він радів за моє рішення почати чисте святе життя, коли ж я відмовлявся їсти м'ясо та інші ласощі, які приносив Танас, Учитель сердився й змушував усе з'їдати. Іноді заохочував навіть ковтнути трохи вина.

Одного тихого надвечір'я я не витримав і вибухнув:

— Слухай, Учителю! Ти знущаєшся з мене чи що? Ти бачиш у мені тільки тлумача, а людини не бачиш! Душа моя відвернулася од колишнього життя, од старої

віри й хибних ув'ялень. Тепер я хочу вийти на той шлях, який утворювали мені батько з матір'ю, а ти штовхаєш мене на гріх, заохочуєш догоджати череву й нагулювати тіло — витвір Сатани. Якщо досі я продавав йому свою душу, то робив це тільки через те, що був незрячий до істини. Чому ж ти штовхаєш мене до гріха тепер, коли я на решті прокляпався? Або будь зі мною відвертим до кінця, або ж... Злий Мойсеїв бог укладає мені в руку головешку й велить палити... Перед очима в мене знову червоний туман, як того дня, коли я порішив графа Гійома!..

Слова мої свідчили про те, що я ще не доріс до нової віри. Але тоді я цілком щиро вважав: правда на моєму боці, а Вчитель мені не довіряє. А в замку Людовіка недовіру вважали найприкришою з-поміж образ. Якщо хтось, не дай боже, не погодиться з тобою в чомусь або не повірить якомусь твоєму слову, тут повинен сказати своє слово меч. Звичайно, я ніколи не підняв би руку на Вчителя, й не тільки через те, що він вів мене на путь істинну, а й через те, що був старий і схожий на живі моці.

Побачивши стільки злості та образи в моїх очах, Учитель мало не заплакав од жалю до мене. Він сів на лавку, задивився на море й довго мовчав.

— Ти хочеш перейти в нашу віру?— спитав урешті він.— Хочеш стати щирим християнином?

— А ти якщо не довіряєш мені,— не переставав я кипіти,— то навіщо даєш перетлумачувати таємні богомільські книжки? Я ж можу тебе виказати, й згориш на тутешньому іподромі!

— Ти на це не здатний, синку,— заперечив він.

Голос у нього був такий переконаний, що мені стало трохи ніяково. Я засорився самого себе.

— Та я жартую!— сказав я.— Хотілося пожартувати, даруй мені, Вчителю!..

— А для хрещення тобі, синку, ще рано, тож не поспішай. Ти за небагато років багато нагрішив і мусиш спокутувати свої гріхи довгорічним праведним життям і самовідданим служінням істинній вірі Христовій.

Мене знову повело:

— Як же я служитиму істинній вірі, коли ти змушуєш їсти скромне й навіть пити вино!

— Ми не забороняємо й хрещеним їсти скромне. Тільки ми, обрані, даємо обітницю говіти до кінця днів своїх. Але ти не журися. Я на себе візьму твій гріх, а в день твоєї смерті засвідчу перед богом, що сам штовхав тебе на таке.

— Все одно не розумію,— сказав я,— для чого мушу грішити.

— Бо мені, синку, потрібна міцна рука, на яку я міг би невдовзі спертися в далекій дорозі.

Й він розповів мені притчу про вівчаря.

Пас вівчар велику отару. Ввечері дорогою додому знялась хурделиця, й на отару напали вовки. Вони вирізали б усю отару, але вівчар підігнав до них одну лише вівцю. Поки вовки гризлися між собою й шарпали тушу на всі боки, вівчар загнав овець до кошари й зачинився там. Наступного дня господар отари сказав тому вівчареві: «За те, що ти вихопив з моєї стоголової отари одну овечку, аби кинути її на розтерзання вовкам, я стягну з тебе драхму грошей. А за те, що задуриш зграю однією овечкою, а інших дев'яносто дев'ять зберіг, я винагороджу тебе дев'яносто дев'ятьма драхмами!» І господар з радістю винагородив свого вівчаря. А вівчаря втішали не драхми, а отара, яку він зумів урятувати від вовків.

Я довго сидів і думав.

Потім Учитель запитав:

— Збагнув притчу, синку?

— Вівчар, Учителю, це ти. А я — ота овечка. Вовки ж — дияволи, які занапащають душі людські. Одного тільки не можу збагнути, Вчителю: навіщо треба віддавати мою душу чортам. Ти ж допоміг мені вздріти істину, і я хочу жити праведним життям і достойними бога вчинками спокутувати гріхи, які вчинив досі. Я вже почекаю з хрещенням і чекатиму терпляче, скільки звелиш. Але чому хочеш віддати мене вовкам, ще не прилучивши до отари?

— Маєш право питати, синку, і я розумію твій страх.

Почувши з вуст Учителя оте слово, я мало не очманів; коли б не повага до його

літ і не влячність завелику допомогою,— адже він простяг мені руку й вивів на видноту,— хтозна-якими словами я його вишпетив би! Але я йому сказав:

— Учителю! За свої довгі роки ти напевно довідався, що є страх. Можливо, навіть одчув його своїм серцем чи спиною. Бо я не раз чув од людей, що коли комусь робиться страшно, то на спині в нього виступає мороз. А я мало прожив і ще не мав змоги цього перевірити. І все-таки я тобі твердо скажу: хоч хай би я прожив сто років — страху б однаково не зазнав! Якби зараз отут-о зяйнула прірва, як море завглибшки, а на самому її споді було видно пекельні вогні, і якби ти промовив: «Лукане, чи не злазив би ти в пекло й чи не видер би для мене в тому скопищі дияволів кілька жарин?» — присягаюся тобі, Вчителю, пам'яттю моїх батьків, що, не змигнувши оком, поліз би в пекло! Можеш казати мені все, тільки не лякай мене страхами.

Вчитель бачив, що я киплю, й дав мені охолонути, а вже потім сказав:

— Істину найперше осягнули в нашій країні Болгарії. Й мужа того, що відкрив істину, нарекли «богомил». Він був нашим Першим пастирем.

І як ото Христос колись, так і цей мав своїх учнів.

Його учні, за прикладом Христових апостолів, пішли в чужі землі навчати людей духом святим. Вони пішли в близькі й далекі краї — в Сербію й Хорватію, в Італію та в землю франків.

Зараз у Болгарії царює Борил — убивця Калояна, людина норову звірячого. Борил жорстоко переслідує наших братів. Але папа римський утричі його перевершив: у землі франків ніч перетворено на день, бо ночами там палять наших братів на вогнищах. Сотні гинуть у полум'ї. В ці страшні для них часи тамтешні брати наші потребують справжнього слова, щоб зміцнити духом і не злякатися пекельних мук.

У скруту пастир мусить бути при своїй отарі. А який пастир потрібен отарі тих земель? Йй потрібен пастир із того краю, де народилося справжнє Слово.

В ті землі маю йти я. Але я старий і німецький, тож, аби дійти туди, мушу спиратися на міцну руку. Ця рука потрібна буде мені й там — вона проторюватиме для мене дорогу.

Але щоб твоя рука змогла відродитися й стати ще дужчою, ти повинен харчуватися так, як харчуються заможні люди. Коли ми рушимо й зі мною підеш і ти, тобі доведеться багато грішити. Дорогу до отари диявол уставив безліччю перешкод, а щоб ти зміг провести мене через ті перешкоди, тобі доведеться порушувати деякі настанови.

Учитель збирався в дорогу до богомилів Італії й Франції. Та дорога далека й іде через краї, ворожі до Вчителя й усього болгарського, бо там, наскільки я знав од придворних барона Людовіка, й досі не могли забути поразки латинського імператора Балдуїна від болгарського царя. Щоб уберегти Вчителя Йосифа в тому ворожому жорстокому світі, не дати впасти волосинці з голови його, мабуть, доведеться відмовитись од заклику любити свого ворога, а керуватись Мойсеєвим «око за око, зуб за зуб!» Бо якщо я злу не противитимуся, то, поки дійдемо до бажаної землі, від Учителя лишиться саме слово, та й воно не вештатиметься серед бідолашних людей, а витатиме в царстві небесному.

Ну, а хто шанує Мойсеїв закон, той добровільно прирікає себе на муки вічного вогню в юдолі диявола.

— Якщо не можеш одразу вирішити, то не поспішай,— сказав Учитель і поклав мені на плече свою сухеньку ручку.— Заспокойся, подумай і все добре зваж. Я завтра ще прийду й побалакаємо.— Він підняв правицю й проказав: — Благословіть і помилуйте...

Вечір був тихий, і постать Учителя поволі розтанула в лагідній пітьмі.

Наступного ранку, коли я перекладав розділ про видіння Ісаї й дійшов до тих рядків, де ангел показує йому страхіття Армагеддону, мене охопив якийсь дивний стан. Я став неспокійний і не міг зосередитись на роботі, тож вийшов розвіятися.

Лише коли відчинив двері й глянув на шлях, що вів до міста, то раптом збагнув усе. До мене наближалися ромей Ісак та Інесса. На голові в баронової доньки була довга біла вуаль, якою тепер бавився вітер, odkриваючи сонцю дівоче лице. Ісак же вдягся в сутану латинського ченця й ховав обличчя під відлогою, тож Ісака міг, мабуть, упізнати тільки я, бо знав його дуже добре.

Коли я побачив Інессу, дві сили осідлали мене. Одна сила гнала назад до хатини, де можна було зачинитися й сховатись серед мотуззя та нош. Друга сила тягла на

дорогу назустріч Інессі, щоб упасти перед нею навколішки й притиснутись обличчям до її ніг, а тоді хай на мене впадуть хоч усі сили небесні.

Але жодна сила не перемогла, і я сів на лавку під хатою, нещасніший від побитого пса, який заблукав і не може розшукати господаря.

Вже за кільканадцять кроків од хижі Інесса сама гукнула мені:

— Люкане, ти що — не бачиш?

Я не відгукувався, тоді вона підійшла зовсім близько. Я перепинив її розчепіреною долонею й голосно сказав:

— Геть, нечиста сило!

Інесса якийсь час оторопіло дивилася на мене й запитала несправжнього ченця:

— Чи він не втратив розум?

— Можливо,— відповів «чернець».— Тридцять п'ять київ — то не мало! Та ще в такій собачій буді живе! Нічого дивного...— Ісак виступив поперед Інесси й спитав мене: — Люкане, хлопчику варварський, невже не впізнав свого вчителя?

Я вдарив кулаком по лавці й гаркнув:

— Иди ти під три чорти!

— Ходімо додому! — сказав Ісак до Інесси й важко зітхнув. — Він і справді несповна розуму.

Інесса ж промовила:

— Він просто ненавидить нас! І, мабуть, слушно... Люкане, ми незабаром від'їжджаємо з цих країв,— сказала вона з сумом у голосі. — В замку справжній Содом, бо генуезці ось-ось можуть перекрити нам дорогу морем. У цьому гармидері я згадала про тебе, дурненький ти мій...— Вона дістала з пазухи пергаменний згорток і кинула мені під ноги.— Я його написала сама й нишком скріпила батьковою печаткою, батька саме не було, він цілими днями тепер товчеться на пристані. Ця грамота дає тобі титул кавалера й право носити меч.

Ісак дістав з-під сутани меч і теж кинув мені під ноги. Руків'я було позолочене й мало вигляд хреста.

— Інессо!.. — Я мало не кинувся її обнімати, але взяв себе в руки й знову сів. Це її засмутило.

— Поводиш себе, як останній йолоп,— сказала вона. Й оскільки я не збирався відповідати, докинула:— Чекай на тебе в Нормандії з вибаченням за твій сьогоднішній тон!

— Барон Людовік має в Нормандії землі,— пояснив Ісак.— З цією грамотою ти можеш їздити по всій Франції аз до Нормандії. Барон узе забув минуле й дуже радітиме тобі.

— Особливо, якщо встигнеш на моє весілля!— докинула Інесса.

Очевидно, вона розраховувала на те, що її слова вжальть мене в саме серце, але я сидів і байдуже мовчав, мені не доводилось навіть прикидатися. Інесса не знала, що колишнього Люкана вже нема, що перед нею зовсім інша людина з тим самим обличчям. Та й набридла мені її постійна гра.

— Барон зрадіє, як тебе побачить,— повторив Ісак.

— Щоб здерти ще тридцять п'ять ременів з моєї спини? Я вже ситий баронами!— сердито відказав я.— А вам уже час вертатись.

Інесса нахмурилася, закрила обличчя вуаллю й вийшла на шлях.

— Ти варварський хлопець, варварський!— насварився на мене пальцем Ісак, витяг з пазухи оксамитовий капшук і знову кинув мені під ноги, тоді повагався й пояснив:— Це Інесса дає тобі на дорогу до Нормандії, хоч ти того й не вартий, бо ти варварське хлоп'я!

Й теж мовчки повернувся й пішов услід за донькою Людовіка.

Я сидів і дивився їм услід, а коли отямився, то схопив оксамитовий капшук і кинув по них.

Вони лише зиркнули на капшук і пішли далі, тільки прискорили крок, наче хтось гнався за ними.

Й тут назустріч їм вийшов Танас. Мені здалося, що вони презирнулися й мовчки привітались. Хоча це могло мені тільки привидітись.

Танас нахилився й підбрав капшук, обтрусив його й прийшов до мене.

— Все що завгодно можна послати на чотири вітри, тільки двох речей не можна,— сказав Танас і пояснив:— матір своїх дітей і подарованого тобі золота. То святі речі й жартувати з ними зась!

— Наздожени їх і віддай торбинку!— вишкірився я.— Ато пошкодуеш. Уб'ю, дарма що ти врятував мені життя!

— Я йолопів не слухаю,— відповів Танас.— А якщо ти вирішив зняти руку на свого рятівника — спробуй.— Він закасав рукави аж по лікті.

Танас усміхався, дивлячись на мене зблизька. Якби я взявся до цього чоловіка, то з нього б тільки пух полетів, але мені раптом стало до болю соромно.

— На дідька мені їхне золото!— крикнув я.— Не хочу я й у руки брати баронські гроші. Наздожени їх і віддай!

Щось підкотилося мені до горла, й в очах закипіли сльози. Я сів на землю, схопивсь обіруч за голову й застиг.

— Здоровий вимахав!— поляскав мене Танас по потилиці й сів поряд на піску.— Й сила в тебе бичача, тільки серце м'яке. Ну, а розум, вибачай, хлопче, просто ще зелений. Може, це золото барон знайшов у землі?— Танас брязнув оксамитовою калиткою.— Це податки, вдовині сльози, людський піт і людська кров. Барон повертається до своєї Нормандії й накупляє за наше золото нової землі й нових замків... А тобі ці гроші потрібні на святе діло! — сказав Танас.— Через тиждень я виведу свою галеру й повезу тебе й того святого старця Йосифа в далекі чужі землі. Як же ви там без грошей житимете вдвох? Там не так, як у нас, милостини не випросиш.

Я слухав Танаса й не вірив вухам своїм. Я ще ж не дав Учителеві згоди!

Але якийсь незнаний голос промовив у мені: «Не прикидайся, Лукане, ти ще вчора ввечері згодився, ще Вчитель не встиг договорити всього до кінця!»

Я випростався на піску й заплющив очі від сонця, а тоді обернув голову до Танаса й запитав:

— То коли ж ми рушаємо?

*Зима 1946 року, Софія,
мій лікарський кабінет.*

...До Парижа я прибув 20 січня 1943-го.

Поїзд наш затримався в Югославії — через партизанів сплутався розклад усіх поїздів. Продукти, які Ізмирлієв дав мені на дорогу, скінчилися враз, я був голодний, як собака, та ще дві доби вагони взагалі не опалювали, бо не мали чим, а хто подорожував узимку холодним поїздом, той знає, що воно таке.

У Північній Італії шаліли завірюхи, вікно мого купе геть обмерзло. Прощкрібши нігтем у кризі п'ятачок, я дивився на майже безлюдні перони, де можна було побачити лише згорблених під речовими сумками солдатів або заклопотаних простих людей, які давно розучилися всміхатись.

Небо над окупованою Францією було мокре й важке. Чарівно-інтимний і величаво-прекрасний колись Париж зустрів мене мокрим снігом, такий нерухомо-німий, яким він не буває навіть у найспекотніші дні серпня. Не стало нескінченних потоків автомашин, погасли безумно-щедрі вогні Єлісейських Полів та карколомна вавілонія реклами. За великими вікнами фешенебельних кафе в районі Опери, Пале-Руаяля та Біржі сидів той самий грошовитий люд, якому завжди було байдуже, чи сидітиме в паризькій мерії француз, а чи там битиме кулаком по столі німецький гауляйтер. У кафе на Буль-Муші, в Сен-Жермен-де-Пре та на Монмартрі не стало колишньої артистично-веселої, своєрідної паризької публіки, серед якої колись була й Альфонсіна Плессі, що чекала на свого Дюма... Тепер за цими столиками сиділи посірілі пригнічені люди й дивилися на життя за вікнами, теж гнітючо-сіре й нудне, усмішки давно погасли на обличчях цих людей, а якщо в очах часом і спалахували іскри, то тільки тоді, коли за вікнами мелькали мишасті кітелі «бошів» або проносились криті зелені фургончики гестапо.

В тиші, безлюдді, навіть у зсутулених плечах нацистських офіцерів, які так згорда поглядали на людей, відчувалося, що війна затяглася й усе пішло не зовсім так, як було заплановано. Катастрофа, почавшись у надволзьких степах, поволі наближалася до Альп апокаліптичним циклоном.

Я не мав у кишені гнutoго мідяка, з фальшивим паспортом і фальшивим командировочним посвідченням у руках опинився в колі гриша, де закладалися на життя й смерть. У найкращому разі мені могли дати тумака під зад і по етапу вирядити на батьківщину. Тож, тримаючи в одній руці елегантну валізочку, скинувши рукавицю з другої руки, я подався до знайомого ще з-перед війни окуліста.

Вітрини фешенебельних кондитерських нагадували забуті футбольні поля. Серед величезних дзеркал і кристалю сиротливо шулились то злиденне тістечко, то пиріжок, то порцелянова вазочка з якимось підфарбованим крохмалевим кремом. Невже це ті самі кондитерські, фантазія чиїх майстрів могла запаморочити й найтверезішу голову?.. Отака була нині славетна рю де-ла-Пе.

Ця вулиця багато чого мені нагадувала, але в цю хвилину я думав тільки про те, застану чи не застану вдома мого окуліста, в клініці якого трохи працював, а якщо застану, то чи візьме він мене й тепер.

Була десята година ранку. Я натиснув кнопку дзвоника й затамував дух. Тривала окупація, й десятки клінік не працювали, багато лікарів перебралось до неокупованих міст. Може, й доктор Бруйя накивав п'ятами в неокуповану зону Франції?

Двері мені відчинила прегарна дівчина з платиновим волоссям і очима кольору недостиглих фіг. Її сестринський халат був такий сліпучо-білий, що я з несподіванки навіть закліпав очима.

— Мені потрібен доктор Бруйя.

— Доктор Бруйя приймає по понеділках, середах та п'ятницях з одинадцятої години.— Я скинув капелюха й так і стояв, аж поки вона посміхнулася поблажливо й мовила: — А який же сьогодні день, мосьє?

— Пробачте! — посміхнувся і я, але досить збентежено — сам не знаю чому.— Я прийшов не лікуватися. Прийшов побачити свого приятеля доктора Бруйя!

— Ви з ним домовлялися? — запитала медсестра.

Я дістав з гаманця стару візитну картку.

— Ми з ним давні приятелі, мадемуазель!

Дівчина безцеремонно оглянула мене з голови до п'ят і чи то через мою елегантну валізочку та жовті шкіряні рукавиці, чи завдяки моїм блискучим очам, які блищали від голоду, вона нахилила свою лялькову голівку до лівого плеча, подивилася на мене ще раз і великодушно прощебетала:

— Ну, заходьте, прошу вас!

Я роздягся й увійшов до приймальні. За ці роки тут не сталося жодних змін. Тільки речі здавалися якимись потомленими, хоча навряд чи це хтось, окрім мене, відчував.

Нарешті двері кабінету розчинились і на порозі став одягнений у білий халат мій колишній роботодавець. Він погладшав і постарів, скроні та мопассанівські вуса стали сиві. Його енергійне обличчя прибрало якогось лукавого виразу, крізь який, наче крізь тонкий серпанок, проступав сум.

— Ви завжди з'являєтеся зненацька й ще несподіваніше зникаєте! — Він люб'язно запропонував мені сісти в найглибше крісло й спитав: — Цього разу вас теж привела до мене сентиментальна історія? — Він прискалився й недовіркою похитав головою, але закінчив сам собі наперекір: — Мого часу чоловік заради жінки міг перепливти Атлантику.

— *Amor omnia vincit* ¹! — відповів я.

— Сподіватимемось! — промовив доктор Бруйя, але хитрувато-недовірливий вираз не зник з його обличчя.

¹ Кохання все здолає (лат.).

— Мене наше міністерство відкомандирувало постажувати в Пастерівському інституті, але своїм коштом,— сказав я.

— Невдалий час ви обрали, любий друже! — Бруйя важко зітхнув.— Бачите, що впало на мій рідний Париж і на Францію? Бідний Париж... Мене запрошували в Монпельє, але я відмовився їхати. Що Парижу, те й мені. Я тут народився, на цих вулицях минула молодість моя, я без них не зможу жити. Не можу без мого кафе, без Сени та Булонського лісу, куди я замолоду водив стількох дівчат! Сподіваюсь, усе це колись та скінчиться й боші зникнуть звідси.

— Неодмінно зникнуть! — ствердив я.

Бруйя насторожено подивився, але нічого не сказав, сказав про інше:

— Не працює зараз Пастерівський інститут! Стажування доведеться відкласти. Але якщо вам потрібна робота, я вам її дам. Я досі згадую ваші чудові операції. Ви, слово честі, факір! Як тоді жилося... Я мав, якщо ви не забули, трьох помічників, тепер лишився один-єдиний. А роботи не поменшало, навпаки!

— Вважатиму за честь працювати у вашій клініці.

— Ваші документи в порядку? — поцікавився Бруйя.

— В повному порядку!

Бруйя викликав дівчину з платиновим волоссям і звелів принести по чарці коньяку. Коли та виконала його волю, він посварився пальцем:

— Будь обережною, Нанá! Ці південці,— він кивнув у мій бік,— дуже небезпечні! Пильнуй!

— Не турбуйтеся,— відповіла дівчина.

— Два роки тому померла моя дружина,— сказав Бруйя.— Лишився я сумним парубком.

У касі мені видали п'ятсот франків: аванс. Купивши в найближчій кондитерській дві булочки, я жадібно проковтнув їх і подався на вулицю Рап. В одному з тамтешніх бістро я мусив знайти рекомендованого Ізмирлієвим товариша.

Хоч вулиця Рап і сполучалася мостом з Єлісейськими Полями та вулицею Монтенє, але виявилася досить тиха й малолюдна. Чоловік, якому мене рекомендував Ізмирлієв, був мого віку й носив поверх білого саморобного светра заширокий у плечах сірий піджак. Коли ми обмінялись паролями, я сказав, що тільки сьогодні приїхав, але вже знайшов собі роботу в клініці доктора Бруйя. Запропонувавши називати його Люсьєном, а мене — Мішелем, земляк запитав, де міститься та клініка, коли ж я назвав йому відтинок рю де-ла-Пе між вулицями Ріволі та Рішельє, він був страшенно радий.

— Ти навіть не уявляєш собі, яка це буде приємна несподіванка для наших французьких друзів! У цьому районі — штаб окупаційних військ, головне інтендантство й гестапо. Ясно тобі? Клініка буде явкою, а ти — «поштарем». Тебе ніхто не запідозрить, бо ти приїхав у відрядження від союзницької країни.

Я розчаровано сказав:

— Сподівався потрапити до бойової групи болгарських емігрантів. Адже я в Інтербригаді був підривником!

Люсьєн здивувався:

— Хто ж міняє коня на віслюка! — Але він теж збагнув мій настрій і почав пояснювати: — В нашому ділі не можна зважати на сентиментальні почуття, дорогий мій докторе! Кожен повинен працювати там, де він принесе найбільше користі.

Ми випили кави з коньяком, після чого Люсьєн приступив до найголовнішого:

— Завтра до тебе в клініку прийде такий собі Марсель Арно́. Добре запам'ятай ім'я й прізвище. Довіряй йому повністю й виконуй усі

його накази. А мене,— Люсьєн усміхнувся,— наче тут і не було. До побачення після перемоги!

Ми міцно потиснули один одному руки й розійшлись.

Так я став господарем явочної квартири й кур'єром групи Опору в першому районі Парижа. Точнісінько такі самі функції були в мене останнім часом і на рідній землі...

17

«Прокляття! — в думці вигукнув я й заходився підсвідомо налаштовувати на звичному місці люльку та тютюн.— Хтось марновірніший міг би подумати, що це доля, а не звичайний збіг обставин і подій! І в Болгарії фашизм та гітлерівські війська, і в Франції майже те саме. Опір фашизмові й тут, і там. І нічого дивного, що в однакових обставинах народилась однакова форма!» — переконував я сам себе й не переставав шукати люльку й тютюн. Мене завжди бентежили всілякі збіги, бо не щоразу щастило втиснути їх у логічні рамки мудрості, завжди лишалися якісь ріжки та хвости.

— Прокляття! — роздратовано вигукнув я.— Де ти сховала тютюн та люльку?

— Ніякого тютюну! — сказала Юла й нахабно посварилася на мене пальцем.— Після такої серцевої кризи ти ще довго не повинен і згадувати про тютюн!

Дівчатко явно перебирало міру.

— Чуєш? — сказав я.— Добром віддай люльку та тютюн і годі грати в наставницю!

— Ні в кого я не граю,— відповіла вона.

— Граєш, граєш! Але я не такий делікатний, як мій тато, зваж!

— Якби ти був таким, як він, був би найкращою в світі людиною.

Тепер я вже знав, що вона не дасть мені покурити, й вирішив бодай наступити їй на мозоль.

— То дуже добре,— сказав я.— Інакше ти неодмінно б у мене закохалась.

— Ну, й що було б? — нібито спокійно запитала Юла, але щоки її таки взялися вогнем.— Пропав би ні за цапову душу?

— Хтозна,— скривив я губи й стенив плечем.

— Може, думаєш, я намагатимуся розлучити тебе з дружиною?

— Не думаю, що ти аж така дурепа! — засміявся я.

— Боже милий! — страдницьки зітхнула вона, її щоки зблідли, й в очах проступили сльози.

Я сказав:

— Та ти не ображайся. Хіба ж один лікар покинув дружину через медсестру? Ви, сестрички, взагалі дуже звабливі й вам нічого не варто довести чоловіка до шалу!

Юла відвернулася од мене й кілька секунд безпорадно ховала очі по кутках, нарешті вгледіла лікарський припис і заходилась пильно вивчати його, хоча давно знала напам'ять кожне написане там слово.

— Зараз я вам дам випити ізокет і ланітоп,— сказала Юла, не підводячи очей.

— Ви вважаєте це необхідним?

Вона повагом кивнула й поклала дві таблетки на блюдечко, яке потім чемно простягла мені:

— Будь ласка!

Я взяв таблетки в жменю, підкинув кілька разів на долоні й сказав:

— Якщо ти й далі мені викатимеш, то не полінуйся встати й захаю таблетки в пазуху тобі.

— Я знаю, що ви грубий і невитриманий, але дуже прошу вас не бути таким. Не будьте таким хоч до самого себе.— Юла випросталась

І стала схожа на статую, біле обличчя її також стало кам'яним. А лагідний і трохи сумний голос наче належав іншій людині.

Я відштовхнув склянку, яку вона мені простягала, й ковтнув таблетки без води.

— Дуже вам дякую! — сказав я з підкресленою чемністю.

— Будь ласка! — відповіла дівчина й запитала мене, дивлячись десь понад моєю головою: — Вам за півгодини треба прийняти таблетку валіуму; ви самі згадаєте про це?

— Обійдуся без няньки!

Коли я це сказав, мені раптом стало так прикро, що я мало не схопився за серце й не вигукнув «ох!», як робить у таких випадках жіноцтво. Я відкинувся на подушку, заплющив очі й удав, ніби мені все на світі обридло.

Не підводячи на мене очей, Юла попідтикала мені ковдру й засвітила настільну лампу, тоді погасила люстру й не сіла в найближче до мого узголів'я крісло, а подалася до спальні моєї дружини.

«Який же я осел! — вилаяв я себе мовчки. — Та й не тільки осел: мене вбити мало!» — бив я руками й ногами й намагався виринути з води, яка невідомо звідки взялася й залила мене з головою.

Я то виборсувався на поверхню, то знову тонув. Спливаючи, я вдихав на повні груди й казав собі: «Ну, добре, якщо події й далі розвиватимуться отак, то ми незабаром і спатимемо в одному ліжку. Непогана перспектива; ну, а тоді? Чи є в мене до неї інші почуття, крім тілесного потягу? Якщо глибших почуттів нема, через кілька днів уся пригода закінчиться. Таких, як ти, моя люба, мандрівна душа Танас бачив у кожному порту й кожному місті...»

Подумавши отак, я знову поринав з головою у вир самокатування, тоді знову сам собі казав: «Який же це, в дідька, тілесний потяг! Я так прив'язався до неї, що коли її немає поряд, наче немає якоїсь частини самого мене. Коли вона йде на кухню заварити мені чаю, ці хвилини здаються мені годинами. Коли ж виходить на вулицю, то я весь перетворююся на слух: чи не почую її кроків... Перетворююся на зір: коли нарешті відчиняться двері й побачу її сяючі очі, які промовляють — а ось і ми, як ти тут себе поводиш?»

Хай мене чорти візьмуть, якщо це тільки хіть! Тут є й щось інше. І цього іншого, здається, більше, й воно відтручує хіть, як тепер кажуть, на задній план.

Я знову борсаюся у вирі самотерзання й думаю собі: «То що ж воно насправді таке, оте кохання?.. Та ні, ні! Не посміхайтесь отак, панове! Ви також не маєте уявлення про це почуття!»

Це нездійсненна мрія мого батька про ту «неперспективну» Снежану.

Це наш перший з нинішнім заступником міністра поцілунок на березі Озера з золотими рибками в Борисовому саду.

Можливо, це перша усмішка Ани до мене...

Я вихоплююся на поверхню, вдихаю на повні груди й кажу: «Кохана Юло, я страждаю, коли тебе немає тут, але чи досить цього для справжнього кохання? Ти не Снежанка й не та дівчина над озером у Борисовому саду; ти й не Ана, яку я очікував під корпусом агробіологічного факультету й раз у раз нетерпляче позирав на годинник. А хто ж така ти? В мене серце крається, що повівся з тобою так нечемно. Мене знову затягає в той клятий болісний вир, а я хочу сказати тобі ніжне слово. Я неодмінно тобі його скажу!»

Я обережно підвівся й тихенько підійшов до дверей спальні, мов злодій, що заліз у чужий дім. Серце в грудях калатало так шалено, коли я натиснув на ручку.

Але двері не відчинилися, Юла замкнулась ізсередини на ключ.

Мені раптом стало млосно, а груди наче стягло обручами. Серце заболіло, і я від слабості ледве втримався на ногах. І все-таки зумів

доплентатися й не без відчуття злорадства впав на ліжку, ага, мовляв, я вже можу й сам!

Але це відчуття дуже швидко розтануло.

Муки самотерзання знову потягли мене в каламутний вир, тож, аби не потонути в ньому з головою, я зумисне зачепився за ті давно минулі дні, коли я з переповненим радістю серцем кружляв навколо Озера з золотими рибками й виглядав свою кохану. Якби я тоді знав, самозабутньо виціловуючи її руку, що ця рука колись категоричним розчерком підпише зеленим чорнилом мій вирок — «Схвалюю!»... Та чи знав і дід мій Танас із села Арбанасів, що доведеться скласти голову під скелями неприступних Анд?

Уже десь опівночі обережно рипнули двері, й Юла босоніж підійшла до мого ліжка. Я заплющив очі й почав удавано глибоко сопти. Вона спинилася в ногах і певний час дослухалася до мого дихання, потім нечутно, ледь помітними рухами поправила на мені ковдру, яка була сповзла, й так само нечутно, наче безтілесна тінь, повернулася до спальні й зачинила двері. А потім у дверях обережно клацнув ключ.

Ранок був похмурий і дощовитий.

Ми привіталися зовсім буденно й пили чай, тоді Юла зробила мені черговий укол, і я вперше в житті засоромивсь, оголивши стегно. Що зі мною робиться, став наче дитина!

Юла попробирирала в хаті й нерішуче спинилася біля вікна. Ми глянули одне на одного й наче взаємно запитали себе з тривогою: «А що далі?»

Я кивнув на рукопис і сказав:

— Отам позначено, до якого місця ми дійшли вчора ввечері. Я навіть останнє речення запам'ятав: що в Парижі й Софії в батька були однакові функції.

— А я сказала вам, що якби ви були схожі на батька, то вам не було б ціни!

— Не треба починати все заново,— сказав я.— Це не має сенсу.

...Наступного дня до мене в клініку справді прийшов схожий на комівояжера чоловік: у штанях типу гольф, у картатому кашкеті й з перев'язаним лівим оком. Він чемно скинув кашкета й запитав: «Це я потрапив до доктора Мішеля? — Я кивнув, і він докинув: — А я Марсель Арно».

Отак почалися мої паризькі будні.

Записочки, які приносив до клініки Марсель Арно, я передавав іншим людям, знаючи місце зустрічі, прикмети та пароль. За десять чи дванадцять днів, коли «хворе» око Марселя Арно «загоїлося», з'явився якийсь Альбер. Він почав передавати мною записки або усні факти, які доводилося запам'ятовувати. Найчастіше наші зустрічі відбувалися на Єлісейських Полях чи на площі перед собором Паризької богоматері, звідки ми звертали в безлюдну бічну вуличку й там перевіряли, чи не вчепився за нами хвіст.

До початку весни я «вилікував» кількох таких «недужих».

Іноді доводилось обійти кілька адрес, перш ніж моя «пошта» потрапляла за призначенням. Я снував Парижем, як та більярдна куля зеленим сукном, та й «пошта» моя теж урізноманітнілась. Часом то був папірець, добре замаскований у сигаретній коробці, часом же траплялася досить велика та важенька річ, яку я ледве впихав у свою елегантну валізочку. При цьому пацієнт обов'язково застерігав, що та штука вельми делікатна й боїться струсу. Напевно не скажу, що саме містилося в моїй «пошті», але одного ранку Нана мені доповіла, що в самісінькому центрі Парижа, на вокзалі Сен-Лазар, вибухнула «пекельна машина».

— Боже милий! — безмежно здивувався я.

Лялечка Нана чудово знала німецьку мову й завжди розмовляла з пацієнтами-німцями. То були комерсанти й підприємці, серед яких вряди-годи траплявся й офіцер, що носив високослобій кашкет і окуляри в золотій оправі. Нана жваво щebetала й була однаково привітною з усіма. Можливо, від цих пацієнтів вона й дізнавалася про жахливі новини, які потім шептала на вухо мені, допомагаючи застібнути гудзики халата. Гестапівського полковника застрелено на бульварі Лафайет, вантажний поїзд пущено під укіс на підході до товарної станції...

Якось уранці на початку травня Нана, допомагаючи мені застібнути гудзики лікарського халата, несподівано схопила мене за шию й міцно поцілувала в уста. Я відповів на поцілунок і дуже обережно вивільнився з обіймів, щоб не образити її нерозділених почуттів, оскільки жінки в таких випадках дуже вразливі, погладив дівчину по голові й сказав:

— Якщо це замість банального «доброго ранку», то я згоден повторювати його перед початком кожного робочого дня. Просто чудово. Але далі не треба заходити, я дуже прошу тебе. Мені дуже б не хотілося, щоб шеф, розумієш?.. Хай-но спершу закінчиться війна, а вона начебто має швидко закінчитись, маю таке передчуття...

— Коли б вона закінчилася завтра!

— А як закінчиться війна, я відкрию власну клініку й візьму тебе до себе.

— Спасибі вам! — сказала Нана, але без надмірного ентузіазму. Потім переливчасто засміялася на весь кабінет: — Господи, які ж бо ви, люди зі сходу, дивні!

Відтепер ми замість «доброго ранку» завжди цілувались, і я щоразу чув од неї якусь новину.

— Під Орлом німцям добре всипали, мосьє Луко, тепер вони не швидко оговтаються!

— Мосьє Луко! Це жахливо... Знову катастрофа на підході до станції Сен-Лазар!

Небо стало блакитним і глибоким, тюльпани жаріли в парку Тюльрі, в моді серед парижанок були кольори національного французького прапора. Боші були безсилі проти такої маси молодих жінок, лише хапали ту або ту й везли в невідомому напрямку. Нана вранці прошепотіла мені:

— Вчора на вулиці Вожірап одного боша вдарили по голові залізкою!

Я іноді заходив у те бістро на вулиці Рап, вряди-годи заставав там і мого земляка «Люсьєна». «Все гаразд?» — питав він мене французькою мовою, я відповідав так само: «Все гаразд!» Зрідка ми сідали за один столик випити кухоль пива, але розмовляли тільки про погоду, жінок та ціни на сир. Якось увечері, було це в середині червня, він дав мені листа. Я, звичайно, не розпитував, звідки він його взяв, хоча на конверті не було ніякого штемпеля.

Лист був написаний 20 травня й дуже сумний. Соня писала, що мій кабінет іще тоді обшукали, такий самий трус робили й у нашому домі. Ізмирлієв двічі нишком приїздив у те їхнє село Курило й за другим разом сказав, що в кінці травня до Соні зайде якийсь торговець, який має їхати в Париж, тож хай вона й передасть ним листа для мене. Доручив Ізмирлієв передати мені дуже сумну новину: фельдфебеля Асена повішено, а Сашо загинув на вокзалі в перестрілці з поліцією. Дружина Ізмирлієва розповіла, що 7 травня заарештовано її чоловіка. Вона не знає, ні де він, ні що з ним. Соня в лікарні вже не працює, її звільнили через місяць після мого від'їзду, але я не повинен турбуватися про неї та малого Луку, бо вона потроху заробляє приватною практикою. Вона вважає великим щастям для себе, що мені поталанило втекти. Соня певна, я й тут без підпільної роботи не си-

джу, але в Парижі, мабуть же, не таке пекло, як у них. Соня закликала мене берегтися. Я мусив знати про те, що вони з Лукою кожного вечора кажуть: «На добраніч, тату!»

Я живу в готелі на проспекті Боске. Купивши в бістро пляшку коньяку, я замкнувся в кімнаті й уперше після приїзду до Парижа напився.

Перед початком робочого дня наступного ранку Нана після поцілунку запитала мене:

— Мосье Луко, у вас дуже втомлений вигляд, чи не жінка тут завинила?

— Люба Нана!— всміхнувся я до неї. — Я ж тобі обіцяв дочекатися кінця війни? А до того часу я тебе не зраджу!

Останнього у вересні четверга мені доручили передати чергову пидулку дамі, яка мала чекати на мене о шостій вечора на Вандомській площі, вбрана в чорний костюм, а на моє запитання, чи не бажає мадам прогулятися до бульвару Капуцинів, одказати: «Охочіше пройшлася б до вулиці Руаяль!»

Найчарівніша пора доби в Парижі — надвечір'я, а найкращі вони в вересні, коли місто понад Сеною та на Монмартрі нагадує полотно Ренуара та Моне, нічого дивного не було б навіть у тому, якби назустріч тобі впливла карета, а з неї зійшла в довгій мусліновій сукні Альфонсіна Плессі. Паризькі надвечір'я, особливо ранньої осені, неначе повертають тебе в минуле, а разом з ним — до тих картинок в альбомах, які ти бачив десятки разів, і до тих літературних образів, які запам'яталися тобі на все життя.

Отже, рівно о шостій я прибув на Вандомську площу без жодних романтичних почуттів у серці. Я не помічав краси вересневого надвечір'я, Наполеонової колони й навіть того місця, де народився Корнель. Окупація, боші, кров, яку гестапо щодня проливало на вулицях Парижа,— все це, та ще відчуття непевності, яке не полишало мене ні на мить, забарвлювало й надвечір'я, й площу, й небо над нею в важкий сірий колір, що дуже нагадував свинець.

Я побачив жінку, витончений чорний силует, який рухався попід Вандомською колоною, й негайно подався туди.

Й нараз паризьке надвечір'я обтрусило з себе всю свинцеву сірість, майже згасле небо нагадало замріяну усмішку Альфонсіни Плессі, герой Корнеля Сід наче вийшов на площу, а до нього зі своєї висі всміхнувся Наполеон. Світ став невпізнаним.

Переді мною стояла Марі. Марі з вулиці Ріволі та площі Згоди, Марі з мансарди шестиповерхового будинку біля вокзалу Сен-Лазар, Марі, яка не полишала мене всі ці чотири роки, Марі, про яку я так часто згадував і до якої не зважувався піти.

Ми обнялися, наче цілих чотири роки чекали на цю мить, вуста наші злилися в нескінченному поцілунку. Повз нас проходив дебелий німецький офіцер, він побачив цю сцену й сказав повчальним тоном:

— Це краще, ніж бум-бум!

Ледве Юлія встигла прочитати цей рядок рукопису, як у двері хтось нервово постукав і на порозі виросла Ана, моя дружина Ана, одягнена в голубино-сірий костюм.

У цю мить вона нагадувала статую, а її очі — міг би присягтися пам'яттю батька свого — тільки мить затримались на моєму обличчі, а тоді з підкресленою настирливістю спинилися на медсестрі.

Юла підвелася дуже спокійно, так само неквапом обминула крісло й скромненько, але не без гідності, стала за ним.

— Доброго ранку, Ано!— сказав я й досить по-дурному засміявся, бо саме згадав про вітання з «добрим ранком» мого батька та

паризької медсестри Нані.— Чого ж ти стала на порозі? Заходь. Я не заразний. І навіть ти стукала в двері, хай йому чорт!

— Бо бачила на вішалці в передпокої дамське пальто!— відповіла Ана.

Вона придіботіла до мого ліжка, нахилилася й ледь торкнулась губами мого чола. Потім сіла на табуретці в мене в ногах, не випускаючи з рук сумочку, наче збиралася незабаром іти геть.

— Пальто, що ви бачили на вішалці, моє,— озвалася Юла. Голос у неї був тихий і чіткий, вона й досі стояла за спинкою крісла.

— А, так,— покивала Ана, знову змірявши її з голови до п'ят.— Може, то я з вами розмовляла якось по телефону?

— Десять днів тому,— уточнив я.

— Я впізнала ваш голос,— мовила Ана.

— Так, то була я. Тоді прийшла подивитися, як себе почуває ваш чоловік.

— У мене таке враження, що ви відтоді сидите коло мого чоловіка.

— Хтось же повинен був доглянути його.

— Так, справді,— неувважливо кивнула Ана.

Юла рушила йти, але від порога обернулася до мене:

— Ополудні прийду зробити лідокаїновий укол. І дуже вас прошу, товаришу професор, не вставати з ліжка!

— Будь спокійна, Юло,— відповів я.— В тому не буде ніякої потреби.

— До побачення!— сказала вона нам обом.

— Будь здорова, Юло!

Ана лише мовчки здвигнула плечима, хтосьна про що вона думала в цю мить, а мене раптом охопив дивний спокій чи навіть, як хтось казав колись, «душевне заціпеніння», і все-таки я запитав:

— Чому ти й досі тримаєш сумку в руках— ти кудись поспішаєш?

— Мабуть, нема чого тут робити мені,— відповіла Ана.— Тут повний порядок і все гаразд. Ти доглянутий і маєш із ким перемовитися дружнім словом. А кому потрібна така зрадлива дружина, як я?

— Твоя правда...

Ана підсунулася ближче й потяглась до моєї руки.

— Твої підозри так мене ображають,— промовила вона,— що тільки через них варто подати на розлучення. До того чоловіка я не маю ніяких почуттів. Він мій колега по роботі, і я шаную його просто як колегу, та й годі. Ніяких поцілунків чи чогось такого між нами не було й нема. Коли хочеш знати, він незабаром одружується з нашою лаборанткою.

— Нічого я не хочу знати,— відповів я.— Шануй його, як тобі заманеться, й вирощуй свою пшеницю.

— Про пшеницю ти добре сказав. Я себе не уявляю без неї. Але поводишся так, що я починаю боятися за свою улюблену роботу й навіть за саму себе, бо поза роботою я ніщо. Я не вмію роздвоюватися, Луко, я не належу до тих жінок, яких природа обдарувала здібністю роздвоюватися, віддавати половину себе роботі й половину сім'ї. Мое життя зайшло в критичний період, і я збагнула, не без болю в серці, що люблю свою роботу трохи більше, ніж тебе. Може, це звучить брутально, або штучно, або самозакохано, але це правда й від неї не втечеш. Я шукаю і в тому пошукові відчуваю більше щастя, ніж коли я поряд з тобою й живу тільки для сім'ї. Я тебе люблю й шаную, хоч ти мене зраджував і зраджуєш тепер, через те й кажу тобі від щирого серця, що я не розірвусь.

— Ну, добре,— сказав я їй,— не розривайся.

— Але я не належу й до тих жінок, які можуть терпіти образу. А ти не належиш до тих чоловіків, котрі все зважують без квапливості

й гарячування, ти в усе вкладаєш занадто багато честолюбства та почуття.

— Такий удався!— відповів я.— Перероблятися вже пізно. Та й який сенс!

Вона погладила мою руку, торкнулася до неї губами, притисла до щоки, й в очах її виступили сльози.

— Ми з тобою працюємо в різних місцях: ти — в місті, а я — в полі. В нас майже не лишається часу бути лише вдвох. А коли ми не разом, то я працюю з іншими чоловіками, а ти ревнуєш мене до них, а потім сходишся з іншими жінками, хоча ти й не надаєш цьому якоїсь особливої ваги. Це не життя, любий!

Ана впала мені в ноги й залилася гіркими слізьми.

«Ой жінко, жінко, не по тобі хрест отакий!»— подумав я з болем, але не озвався.

Виплакавшись, Ана підвелась, дістала зі своєї сумочки срібного кишенькового годинника й простягла мені:

— Відкрий верхню кришку...

Я намацав кнопку й відкрив. На внутрішньому боці кришки була майстерно виконана гравюра: схвильований пшеничний океан, а на передньому плані усміхнена Ана з розмаяним од вітру волоссям.

— Дякую,— сказав я.— Завжди носитиму з собою. Він нагадуватиме мені про те, що ми десять років прожили в мирі й любові.

— Якщо матимеш з іншою жінкою сина, подаруй годинника йому,— сором'язливо всміхнулась Ана.

— Неодмінно!— запевнив я її.

Ми трохи помовчали.

— Я не претендуватиму на дім,— згодом озвалась Ана.— А всілякий мій дріб'язок можеш лишити собі, якщо це не викликатиме в тебе неприємних спогадів.

— Так і зроблю.

— Ой Луко, Луко!— зітхнула Ана, тоді нахилилася й поцілувала мені руки та уста.

Потім знову надовго запала мовчанка, я далі не міг витримати й сказав:

— Я засинаю, Ано. Йди з богом, а решту зробить адвокат.— І заплющив очі.

Коли ж Ана пішла, в очах мені запекли розжарені вуглини, я розізлився й послав усе під три чорти. «Дурню божий, бери приклад зі свого діда Танаса,— сказав я сам собі.— З волоцюги Танаса. В нього було по любасці в кожному порту!»

Якась імла насунула мені на очі, а з імли вплив Учитель Йосиф і привітав мене: «Благословіть і помилуйте!» А тоді поклав пастирську руку мені на плече: «Домагайся — й здобудеш!» «Чорта лисого здобудеш,— відповів я йому.— Людині досить просто шукати. Бо знайти можна й ось такого дурного дзигаря!»

Вчитель Йосиф схилив голову. Імла знову впала й накрила його, і я так і не второпав, згодився він зі мною чи ні.

А потім я сам себе загубив у тумані. Останнє, що запам'ятав, були нескінченні хвилі пшениці й Ана на тих хвилях. Вона зухвало сміялась і плакала водночас, я так остаточно й не міг збагнути, чого там більше,— сміху чи сліз.

Дощ ішов дедалі сильніший. Вітер повернув у протилежний бік, тепер краплі тарабанили просто в мене над головою, а водяний порох заносило вітром у відчинене вікно; в кабінеті стало холодно й вогко.

Я згадав недавню сцену й сказав собі: «Дурню божий! У неї змогли під дощем ноги мало не до колін, а ти навіть не здогадався сказати, мовляв, скинь мокрі черевики й перевзуйся в сухе, в спальні маєш чимало панчіх і теплі пантофлі». Я міг сказати й так: «Ано, скинь мокрі

черевички й нагрій ноги під мою ковдру». Або ще простіше, скажім, отак: «Простягни мені свої ноги, я їх нагрію в теплих долонях».

На Аниному волоссі теж блищали крапельки дрібного дощу, міг же я їй сказати: «Притулися мокрим волоссям до моєї щоки, я його висушу!» Міг нагадати їй давно забутий осінній день: «Пам'ятаєш, якось ми з тобою поверталися додому, я брав твоє обличчя в долоні й дмухав на волосся, щоб висушити його?»

Остільки всіляких дрібничок пригадалося мені тепер, коли Ана завжди пішла з цього дому. Потім я сказав собі: «Все це витребеньки! Хай дубає на всі вітри! Те, що сталося, мусило статись, і не було сенсу зволікати з цим. Наші взаємини останнім часом трималися на таких благоденських місточках, які рано чи пізно завалилися б. Ми будували й міцні мости, але вони не з'єднували, а швидше розводили нас. Інакше бути не могло, й ніхто в тому не винен. Щасливої дороги, люба моя, підіймай усі вітрила й шукай своє Ельдорадо! Так шукав його й мій арбанаський дід Танас-блукач.

Юла прийшла точно опівдні. Від дощового порошу та вітру в кабінеті була холоднеча й моква, Юла обурилась і впала в розпач, кинулася зачиняти вікно й витирати ганчіркою підвіконня, не думаючи про те, вдома моя дружина чи її немає.

«До всього ще й зухвала!»— подумав я.

Потім вона десь набачила електроплитку, й за кілька хвилин у кабінеті стало тепло й затишно.

Потім сіла в мене в ноги.

— Це могла б зробити й ваша дружина,— сказала вона.— Даруйте, але вона не повинна була лишати вас при відчинених вікнах! Застуда в такому стані може приїсти вам великі неприємності, хіба ні?

— Згода. Але ти мені більше нічого не скажеш?— Вона здвигнула плечима, й тоді я додав:— Щойно мене покинула дружина.

Юла дивилася на мене переляканими очима й не вірила вухам своїм.

— Лишила мені на згадку ось цю штуку,— кивнув я на стілець, де серед пляшечок та пілюль зовсім недоречним здавався великий чоловічий годинник.— Чудова річ, якщо хочеш, можеш подивитися!— сказав я.

Юла в той бік навіть не глянула.

— Ви серйозно говорите?— тихим голосом запитала вона, заглядаючи мені в очі, намагаючись уторопати, жартую я чи ні.

— Невже ти думаєш, дорогесенька моя, що це тема для жартів?— Я мимоволі нахмурився й, певно, видавався страшним, бо Юла аж трохи відсунулась од мене. Бідолашне дурне дівча. І все-таки вона мала підстави остерігатись.— Отакі-то справи!— сказав я за якусь мить.— І закликаю тебе сприймати їх цілком серйозно.— Я, звичайно, не ягня, але ж і не тупа худобина, щоб дурити тебе таким.

Юла то шарілася, то блідла, неначе її кидало то в жар, то в мороз.

— Вибачте,— сказала вона.— Не маю права втручатись у ваші взаємини. Ви самі знаєте, що та як. І все-таки ваша дружина мала б затриматися на якихось десять днів, поки триває хвороба...

— Можливо, вона для цього й приїхала сюди...— сказав я й затнувся, бо далі мав би сказати: «...але побачила тебе на моєму ліжку, й ті її добрі наміри розвіялися, як дим!»— Давай говорити на веселіші теми. Тепер уже можеш не каратися тим, що спокушаєш чужого чоловіка! Так чи ні?

Юла була твердої вдачі, не так легко піддавалася на вмовляння.

— Могла ж бодай зачинити вікна, щоб у хату не віяло холодом і дощем!

Я тільки зціпив зуби. Ана справді покинула мене напризволяще, але це зрештою стосувалося тільки її та мене. Та й хто, крім мене, міг збагнути, чому вона це зробила? Лише я знав, що вона пішла звідси

збентежена й вибита з рівноваги, хіба людина в такому стані може пам'ятати про вікна та дощі?..

Щоками Юли потекли сльози, мені все це так набридло, що я спересердя сказав:

— Якщо тебе так дуже зачепило — лягай поряд, і я втішу тебе!

Вона рвучко звелась, і губи її затремтіли.

— Ви справді не безневинне ягня, але не перетворюйтеся ж і на худобину!

Мені було зовсім не до сміху, але такий вибух мене страшенно втішив, і я посміхнувся їй. Порода проявилася не тільки в досконалій фігурі, а й у духовному складі.

Юла витягла зі своєї скромної зеленої сумочки хустину й утерла очі, потім обробила руки спиртом і взяла шприц. А я знову відчув напад недоречного сорому, неначе був дівчам, яке змусили прилюдно роздягтися.

Коли ми пообідали хлібом, маслом і варенням, Юла витерла зі столу, дала мені ліки й хотіла вже йти.

— Мабуть, на побачення поспішаєш?— Мене лякала перспектива лишитися в хаті самому.

— Таке скажете! Які можуть бути побачення серед білого дня?

— Ну, піди прогуляйся. Коло старого хворого грубіяна важко висидіти цілий день. Погуляй, подихай свіжим повітрям! Ну, а я думати-му про торішній сніг, і час якось мине.

— Я хочу, щоб ви поспали!— вигукнула Юла.— Вам сьогодні сон потрібний як ніколи!

— Коли-коли, а сьогодні я сну не дїждуся!— відповів я. Оскільки ж вона нерішуче тупцювала на місці, я крикнув:— Чого тупцюєш, хай йому чорт! Може, уявила собі, що я тут без тебе загнуся?

А Юла раптом ласкаво посміхнулась, неначе до якихось цілком нових думок:

— А ви не хотіли б послухати один розділ з рукопису?

— Кращого я й сам би не вигадав!— усміхнувся і я.— Тільки побожися, що робиш це не від жалоців! Коли мене жаліють, мені стає не по собі.

— Слово честі!— охоче відгукнулась Юла й на знак солідарності простягла руку.

Я торкнувся до її руки губами й відчув, що Юла не поспішає забирати руку, тоді я притулився до руки щокою й так застиг, мов нещасний вигнаний з дому собака, якого перехожий погладив по голові.

Тоді я схаменувся, зумисне недбало відштовхнув її руку й спитав єхидним голосом:

— Чи відомо вам, вельмишановна пані, що від руки до ліжка один крок? І що я запропонував би вам його зробити, якби такі емоції були дозволені в стані інфаркту?

— А чи знаєте ви, шановний професоре, що коли б не цей ваш стан, я не зробила б того малесенького кроку, а показала б вам ось такий «ніс»?

Я заглянув їй у вічі — й хай мене бог поб'є, як кажуть люди, — але не побачив там ніякого бажання показувати мені отой «ніс». В очах світилися дві ласкаві зелені яскринки в ореолі живих золотавих мушок.

— Благословіть і помилуйте!— сказав я.

Юла стримано засміялася, знайшла потрібну сторінку й почала читати.

*Літа 1258-го, серед осені,
Монфер'є, в домі Бернара.*

Благословіть і помилуйте. Амінь!

Отже, Танас повідомив мене, що за тиждень рушаємо. Вчитель ще вчора ввечері щось таке натякнув, але ж я побоювся за свою душу й не сказав йому нічого певного. Коли Танас пішов собі, я подався в берег і звернувся до бога: «Хай мине мене ця чаша гірка, але тільки якщо це буде не з моєї, а з твоєї волі!» Бо охоронцеві до-

ведеться жати за законом Мойсея, а не Христа. А куди веде закон Мойсея, те я вже знав: просто в пекло. Тож мені було страшно продавати душу дияволі на вічні часи. Тепер я поклався на волю божу, хай бог вирішує, пити мені чи минути чашу гірку.

Оксамитова калитка з бароновим золотом ображала мене, але ще пекучішим був страх потрапити до пекла, я від болю та прикрості мало не ревів, але перед Танасом показував себе хоробрим і рішучим.

При наступній зустрічі я йому сказав:

— Брате Танасе, якщо те золото потрібне нам, щоб довести Вчителя до його пастви, то вже хай. Але щоб мені було все ясно, ти мені розкажи, хто такий Учитель. Він праведний чоловік, у цьому я не сумніваюсь, інакше я не згодився б його стерегти. Але хотілося б знати про нього більше!

— Слухай,— озвався Танас.— Я в божі справи не втручаюся й не хочу знати, хто краший: чи богомил, а чи той, хто хреститься й цілує попові руку. Я грішник, і мене чорти в пеклі підсмажуватимуть на найбільшій сковороді. Але на цьому світі я не хочу мати зайвого клопоту, тут я хочу пожити так, як мені до вподоби. Через те й про Вчителя мене не питай. Та й що я про нього знаю? Ну, десь краєм вуха чув, що старий був у Болгарії богомільським єпископом, але новий цар Борил звелів спіймати й уколошкати його, тож дідусь мусив утікати аж сюди, в Латинську імперію. Від інших же людей я чув, ніби він не збирався рятувати свою шкуру, богомили ж своїх шкур не бережуть, а для того придбав сюди з Болгарії, щоб податися звідси на богомільський собор, а собор нібито має бути у Франкській країні. Ну, а так це чи не так... Він мені дав дві таких, як у тебе, калитки золота, а я поклявся доправити його в ті краї, бо я ж теж болгарин і хочу зробити для земляка щось добре, хай мені сто болячок у живіт! Висаджу вас у Венеції, а далі ви вже якось і самі впораєтесь, хай вам біс. Оце я знав, оце тобі розповідаю. А ти, хлопче, тримай язик за зубами і про таке нічирк, бо бачив же те вогнище на Салоніському іподромі?..

— Мене тим вогнищем не злякаєш,— відповів я йому.— Якщо ти тоді був на іподромі, то мав же бачити, що я не страхопуд.

— Ну, добре, добре,— лагідно поляскав мене Танас по потилиці.— Ти тільки на вогнище даремно не потрап. Я довше пожив і більше набачився, а тебе застерігаю за-для твого ж добра... Дистань один золотий з калитки, я тобі куплю за нього таке вбрання, яке належить носити благородному хлопцеві. Бо це, що на тобі, геть подерте й завожене, жоден стражник на пристані тебе не мине. Тож ми тебе вберемо під молодого сеньйора, а старий хай буде твоїм одпущеним рабом, нібито іде з тобою до Франкської країни побачитися зі своїм родичем, що перебуває там у полоні. Це одне. А друге — доведеться нам швидше рушати, щоб устигнути поперед латинян. Вони залишають Салоніки, бо ромей притисли. А я не хотів би, щоб мене наздогнали в морі латинські кораблі, з такої зустрічі, це я тобі кажу, ніякого добра не сподівайся. Давай, хлопче, свій золотий, а сам помолися болгарському богові, щоб дав нам попутного вітерцю.

У тиші було чути тільки дрібний стукіт крапель по шибках. Надворі западали сутінки, і Юла засвітила настільну лампу. Повітря в кімнаті стало синяво-руде.

Юла поволі вивільнила свою руку з моєї й сказала:

— Вашій хворобі кінець, товаришу професор, сьогодні я зробила вам останній укол. Я вам уже більше не потрібна. Ліки можете приймати й самі — лікарський припис на столі.

— Справді,— сказав я.— Час уже й тобі зайнятися власними проблемами. А в тебе їх наплуталося цілий клубок!

— Якось розплутаю,— відповіла Юла.

— Виходь заміж,— підкинув я.— Це краще для здоров'я, ніж тинятися хтозна-де.

Юла не відгукнулася. Я хотів знову торкнутися до її руки, але руки вже лежали в пелені. Юла зіщулилася, наче раптом опинилась під дощем.

— Ех, Юло, Юло!— вихопилося в мене.— Нащо тобі такий тягар? Життя не варто ускладнювати ще більше. Час добрих самаритянок минув, тепер державні лікарні, в яких служить багато медсестер.

— Це я добре знаю, товаришу професор,— відповіла Юла.

— Ти наче відбувала коло мене покуту!— сказав я.— Чи то гріхи спокутувала, чи очищала душу милосердям... Але час епітимії минув, ти вже відговіла й заспокоїлася. Що тобі ще? Я тобі вдячний, коли б ти не сахалася, мов дика коза, я побожно перецілував би всі пальчики твоїх ручок; поцілував би й ніжки, не торкаючись до них, щоб мій поцілунок був гідний твоєї добродієності.

Коли я це сказав, плечі Юли здригнулись, вона затулила очі й тихо схлипнула. Хай йому чорт! Адже я не сказав їй нічого поганого!

— Чи не здається вам, що ви приділяєте мені надто багато уваги?— спитала вона, витираючи очі долонями.— Те, що я зробила для вас, я зробила б і для будь-кого іншого у вашому стані.

— Ну, що ж, дякую,— сказав я.— Тепер мені все стало зрозуміло. Ще раз дякую тобі за співчуття.

— Не варто подяки,— відповіла Юла.

— Можна тебе запитати про щось?

— Звичайно.

— Ми почали були звертатись одне до одного на «ти». Як це сталося?— спитав я.

— Не знаю,— тихо відгукнулась Юла.

Тиша в кабінеті затяглась. Проклятий дощ так затарабанив у вікна, неначе нагадував комусь про щось, чого ні в якому разі не можна було забувати.

— Мені шкода отого твого «ти»,— нарешті зважився я порушити тягучу тишу.— Я до нього так звик...

— Не знаю,— відповіла Юла.

— Добре, що не знаєш!— засміявся я, але сміх мій був зовсім невеселий.

Ми знову потонули в мовчанні, тоді Юла підвелась:

— Маю вже йти додому.

— Під отакою зливою? Посидь!

— Час пізній,— повторила вона, мовби розмовляючи сама з собою, а до мене всміхнулася ласкаво й трохи сумно,— так вона ще не всміхалася мені.— А вам ще бодай кілька днів не можна виходити на вулицю! В мене є сусідка, літня жінка, я присилатиму її до вас, вона схопить у магазин чи ще куди доведеться. Я знаю, ви людина невитримана, але дуже прошу вас не виходити за поріг! Якби я не медсестра, а ви не професор, я неодмінно запитала б: обіцяєте?

— Не обіцяю!— відповів я.— А та баба, замість іти сюди, хай краще піде к бісовому батькові!

— Прощайте!— махнула мені Юлія вже від дверей.

— Хіба ми не можемо попрощатись по-людському?— Я підвівся на лікоть і простяг до неї руку.

— Не треба,— сказала вона.

Мені здалось, ніби Юла ось-ось розплачеться.

А я від болю та прикрості мало не ревів, хоча зовні намагався вдавати мужнього, як отой мій далекий побратим Лукан.

Я з чорною зненавистю глянув на двері — сьогодні вони вже вдруге забирали від мене дорогих моему серцю людей.

І знову я взявся до рукопису. Може, я в ньому розшукаю відповідь на запитання запитань, з яким збирався піти до свого друга-філософа: чому в житті людини, навіть праведної, з'являються чорні дні?..

*Літа 1258-го, середина осені,
Монфер'є, в домі Бернара.*

Благословіть і помилуйте! Амінь.

Після довгого виснажливого плавання, яке Вчитель насилу переніс, ми прибули до Венеції. Проти Салонік з їхнім іподромом та палацами, громадам мурів та башт, мереживом вулиць і площ Венеція — безладне накопичення будинків на кількох островах. Побачили ми ще на тих островах канали, кілька церков та будинків з білого

мармуру, а решта було — тиснява, моква, вузькі довгі човни та струнки жінки в яскравих сукнях і з вуалями на обличчях. Ночували ми в заїжджому дворі, протхнутому вином і пліснявою. Вікна кімнати нашої дивилися на досить просторий майдан, у протилежному кінці якого зводили собор святого Марка. Великі будинки навколо кишіли якимись убраними в чорне заклопотаними людьми.

У цьому заїзді зупинялися переважно чужинці, Танас почувався серед цього багатомовного мурашника як серед своїх, він швидко знайшов потрібного нам чоловіка, котрий міг доправити нас у Мілан. Ця подорож мала коштувати нам третину золота Інесси, дай боже їй довгих років і спокутування гріхів! Ми поміняли наші золотники на тутешні гроші й попрощалися з Танасом.

— Якби нам зустрітися тепер у Болгарії, я пригостив би тебе таким арбанаським вином! — обняв мене Танас і вмився скупими чоловічими сльозами.

Розпрощалися ми з Танасом і лишилися з тим, потім з'ясувалося, лукавим підступним чоловічком, що любив добре випити. Обличчя його було темне й зморшкувате й нагадувало висхлий на весняному сонці бурячок.

Тільки-но ми рушили через майдан до нашого заїзду, як із найближчого двоповерхового будинку з важкими колонами вийшла жінка, вона плакала й рвала на собі волосся, а слідом ішов чолові'яга в довгому сірому плащі, йшов і шмагав жінку бато-гом по спині, примовляючи ламаною франко-італійською мовою: «Йди, суко, йди!»

Перехожих на майдані було багато, але ніхто не втручався. В очах у мене по-темніло, я підійшов до того здоровила й запитав:

— Сеньйоре, навіщо ти б'єш жінку бато-гом та ще й називаєш «сукою»?

Той глянув на мене спідлоба й нічого не відповів, а жінка, ще майже дівчинка, впала навколішки й почала благати:

— Рятуйте, сеньйоре, рятуйте!

Здоровило стьобнув її бато-гом межі плечі, а до мене загарчав:

— Чого ви втручаєтеся в наші справи, сеньйоре! Батько ця дівчина винен мені десять золотих дукат. Сенат постановляв: узяти його доньку за це в тюрму на два роки. Тоді я кажу Сенатові так: нащо дівчина в тюрмі без роботи? Я візьму дівчина працювати в мій заїзд: годувати дівчину, одягати. А ще платити два дукати на рік. За п'ять років дівчина відробить батьків борг і не буде тягарем для Республіки. Сенат каже: бери, бери! Тепер я веду дівчину додому, а дівчина пручатися! А я батіжком, батіжком!

— Сеньйоре! — ще розпачливіше заплакала дівчина й простягла до мене руки.— У його заїзді тримають жінок для чужинців та моряків! Він хоче мене занапастити. Врятуйте мене, добрий сеньйоре, врятуйте мене.

Навколо зібралося багато народу, дехто із знанням справи казав, що дівчина годиться для того діла, хтось вихваляв Сенат за мудре рішення й говорив, що саме так і належить керувати Республікою, яка вирішила перебрати всю світову торгівлю до своїх рук.

Один з ревних прихильників Республіки вигукнув:

— Генуї треба прикрутити хвоста!

— Треба!..— підтримав його натовп.

— Ходімо до Сенату вдвох! — запропонував я йолопові, що хотів оддати дівчину на розвагу морякам.— Я сплачу тобі твої десять дукатів, а ти віддаси дівчину назад батькам.

— Іди своя дорога, сеньйоре! — Здоровило аж побагровів. — І не стромляйте свого носа в чужа справа. Сенат не буде займатися цією дурепою по сто разів, якщо сто таких дурнів, як ти, сеньйоре, втручатиметься до чужий справ. До того ж у неї нема мати, а батько любить пити вино й ставати бідним. Вигнати дівчину надвір?

— Якщо ти не хочеш узяти від мене ці гроші, — сказав я йому, — то я сам унесу їх до Сенату. А ти вже коли хочеш, тоді й забереш. Устань, дівчино! — сказав знову я й подав нещасній руку.

Тоді той гевал замахнувся й стьобнув мене по руці бато-гом. Було дуже боляче. Ну, тоді мене вже розібрали чорти, майдан святого Марка закрутився переді мною дзигою. Я схопив того йолопа, важкого, як віл, підняв над головою й гепнув ним об землю, вимощену настилом з білих кам'яних плит. Розбишак не ворухнувся й навіть не пікнув.

А я взяв дівчину за руку, повів до Сенату й сплатив їхній борг.

Та не встиг я вийти з Сенату, як прийшла сторожа і їхній начальник мене запи-

тав, хто я такий і з якого права вдарив об землю відомим венеційським комерсантом; а ще — звідки в мене такий перстень на руці. Поки я сплатив гроші й довів начальника-ві сторожі своє «сеньйорське» походження, дівчина стояла поряд і тремтіла, наче осиковий листок.

Коли ми з нею вийшли з Сенату, надворі був чудовий сонячний день, і я раптом помітив, яка то красива дівчина: біле обличчя, глибокі чорні очі, а химерно вигнуті губки мали колір отих троянд, які я бачив колись у садках під Філіппополем.

Я запитав, як її звати, й вона відповіла:

— Марія.

Потім знову впала навколішки й заходилася цілувати мені руки, я так засоромився, що мене кинуло в піт, і, щоб не виказати своєї розгубленості, зумисне грубо сказав:

— Дай мені спокій, бо на мене чекає довга дорога!

— Візьміть і мене з собою, сеньйоре мій! — заголосила дівчина. — Мій батько винний тому Савелі ще десять дукатів, і строк сплати надходить за два чи три дні. Він знову прийде по мене. Ви не знаєте, який то страшний чоловік! Згляньтесь на мене, сеньйоре, візьміть і мене з собою! Викинете потім серед дороги або в якомусь місті, тільки не лишайте тут!

Я послав її з нашим новим візником Маріо забрати вдома Маріїні речі, й за годину ми всі вчотирьох посідали на віз: Учитель та Маріо мостилися на козлах, а ми з Марією їхали ззаду. За Марію Маріо почав вимагати ще один дукат, і я охоче згодився. Мав таке відчуття, ніби зробив справді добре діло й догодив господові.

Було 20 квітня й минав 1209 рік. Воза тяг четверик добрих коней, речей у нас, окрім книжок Учителя, майже не було, хіба по клуночку білизни, тож до Мілана ми могли приїхати днів за два. Та й дорога була добряча — римська бруківка з великих кам'яних плит, я вперше в житті бачив таку рівну дорогу.

І все-таки ми не вклалися в два дні, бо Маріо двічі напивався, тож ми мусили заночувати у Вероні та Брешиа й згаяли зайвий день. Учитель сердився, мовляв, роботи в нього багато, а днів попереду мало, можна докинути грудкою до краю життя. Я казав Учителеві, що коли добре замахнуся та кину оттакеного голяка, то йому, Вчителеві, доведеться додго чимчикувати, щоб знайти голяка мого! У відповідь на мої слова старий тільки лагідно посміхався й ще глибше поринав у думки. А сил після таких мандрів у нього лишилося зовсім трішечки. Коли ми спинялися на ніч або в обід, я знімав його з козел, і мені здавалося, що важить він як семи-восьмирічне хлоп'я. Аж моторошно ставало!

Ну, а мені хай господь дарує, пияцтво Маріо не здавалось ні недоречним, ні бридким. Поряд променіла сонячними усмішками вродлива дівчина, й світ видавався також осаяним, у возі мені було дуже добре й не хотілося нікуди поспішати. Найприємніше було тоді, коли віз раптом западав одним боком у несподівану вибоїну, а Марія хилилася на мене. Вона ніяково посміхалась мені, а я наче ж допомагав їй потім звестися й сісти рівно, та не надто при цьому поспішав. Ми їхали ввесь час розлогою долиною, скрізь було зелено й цвіли садки, й ці безкраї овиди викликали в уяві спогад про рідну землю. Приємний вітерець хвилю за хвилею переносив пахощі теплої орниці та вже забуялих лук, Марія довірливо тулилася до мого плеча й грудним голосом співала грайливу венеціанську пісню, а серце хмеліло від усього того, і я сам собі раз у раз казав: «Який же чудовий світ, господи!»

До Верони ми приїхали десь в обід — Маріо не жалів коней. Верона здавалася клаптиком райської землі: скрізь пишно й зелено, скрізь усе цвіте, будиночки ховаються в деревах, де-не-де біліють руїни палаців ще римської доби; й над усім тим мирним світом панувала така неосаяжна тиша, що хотілось пригорнути Марію за плечі й сказати їй: «Давай отут жити!»

Ми зупинилися в трактирі за містом і замовили обід. Я був голодний, як вовк, та й Марія добряче виголодалась, тож ми накинулися на курятину, зелену ніжну цибульку та свіжий сир, а запили торішнім веронським, трохи кисленьким на смак. Очі Марії спалахнули чорним жаром. Візник Маріо їв лише цибулю та сир, а запивав з чималого глечика; Вчитель же жував ізюм, який стояв перед ним у блюдечку, брав по зернині й довго замислено жував.

Коли ми пообіділи й відпочили, сонце ще не встигло зайти, й ми з Марією пішли погуляти містом. Не знаю, про що вона згадала в цю мить, але раптом зажурилася, згасли й оті чорні жаринки в її очах, але вона покірливо пішла слідом за мною.

Коли ми ввійшли в міську браму й проминули перший дім, Марія задріботіла й незабаром зовсім спинилася, неначе ноги перестали її нести. Обличчя дівчини зблідло, чорні очі набрякли слізьми, а губи здригалися.

Вона проникливо глянула й запитала мене:

— Це ви тут вирішили мене залишити, сеньйоре?

Я з несподіванки розгубився — мене просто приголомшили її слова. Здавалося таким природним, що ми гуляємо й безтурботно базікаємо, як гуляли й базікали з Інессою, але я нараз мовби прокинувся зі сну. Майбутнє цієї дівчини губилося в непроглядному тумані. Хіба ж міг би я покинути її напризволяще, геть саму в чужому місті й серед чужих людей?.. Але й везти її за собою не випадало. Я був тут заради Вчителя, а він Марію просто не помічав. Мені ж вона не доводилась ні дружиною, ні сестрою, то якого дідька я за неї вчепився? Марія не належала навіть до наших, бо я кілька разів бачив, як вона хрестить лоб, Але я був наче п'яний і ні на що не звертав уваги.

— Ви тут хочете мене покинути? — ще тихіше проказала вона.

— Ні в якому разі! — відповів я. — Як могло таке спасти тобі на думку!

— Ну, десь же та мусите покинути мене? Я для вас ніхто й тільки принижую вашу гідність. Якби була повією, вам би й слова ніхто не сказав, бо кожен сеньйор має право розважатися з повіями, а мене жінки можуть побити камінням, та й вам за мене перепаде. О, пресвята Богородице, якби в мене була бодай мати!..

Марія гірко заплакала, а я мов опинився босоніж на жару.

— Не треба зараз про це думати! — сказав я їй. — Попереду ще далека дорога, щось та придумаємо.

Марія втерла сльози, посміхнулась і відповіла:

— Тоді хоч не беріть мене з собою в місто...

— Маріє! — сказав я. — Хай-но тільки хто спробує кинути в тебе лхним словом — я йому враз пельку заткну!

На міському майдані була одна-єдина крамничка, і в ній ще торгували. Чого там тільки не було! Борошно, дьоготь, полотно, сушені фіги, жіночі оздоби... Я побачив яскраво-червоне намисто й купив один разок. Ця диявольська низка страшенно личила Марії й мовби перетворювала її на поважну молоду жінку. Я дивився на неї й, не кричучись, радів.

Немолодий привітний торговець захоплено мовив:

— Сеньйоре, ваша дружина така вродлива й така молода! Старій відьмі хоч гриву з діамантами почепи на ший, то вона все одно лишиться старою відьмою. А молоденькій і скляне намисто до лица. Дай боже здоров'я й довгого віку вашій сеньйорі, краще, ніж ока в лобі, її, сеньйоре, бережіть!

Коли ми вийшли брамою за місто, Марія сказала сором'язливо й сумно:

— Вашою сеньйорою мене назвав...

— Скільки тобі років, Маріє?

— Два місяці тому пішов сімнадцятий, — відповіла вона.

Я лишився спати на возі, Вчитель і Марію, обидва дрібнотілі, вместилися на лаві під вікном, а Марію, корчмар пустив у комірчину.

Я випростався на сіні, але сон мене не брав. Де залишити цю нещасну сиротину й що з нею потім буде? Над головою в мене мерехтіли зірки, цілу хуру яких поволі зачерпувала Велика Ведмедиця. З заходу блимав багатолікий Волосожар. Озвалися цикади, й мені раптом здалось, ніби я вдома, в рідному селі, й ліг спати на нарубаному для кіз листі, ось-ось рипнуть двері й мати вийде за поріг, вона двічі на ніч виходила глянути, чи я не стяг із себе рядно.

Я справді почув рипіння, але то рипнули двері заїзду й на возі коло мене раптом опинилася Марія, вона тремтіла, мов осиковий листок, схлипувала й затиналась од хвилювання. Виявляється, Марію, напившись, удерся до комірчини, й Марія ледве від нього втекла.

Убити його не випадало: хто нас доведе до Мілана? Та й галасу знімати я також не міг — Учитель одразу сказав би: бачиш, Лукане, що з того виходить, коли людина піддається нашіптуванням Сатани? Бо ти не порадився зі мною й узяв дівчину з нами на власний розсуд!

— Не бійся, Маріє, — сказав я. — Той кабан більше до тебе не припарить. А якщо спробує — я зв'яжу його й кину в болото до жаб. Не бійся!

Але Марія не могла заспокоїтися, тремтіла, хлипала й горнулася до грудей моїх, наче кошенятко до мамки. Я накинув їй своїм плащем і теж пригорнув.

Так ми тієї ночі одружилися. Вінчальними свічками нам були зорі, а весільних пісень співали солов'ї.

Вдосвіта я відвів її до комірчини. Вчитель спав сном праведника, Марію ж хропив на підлозі, наче недорізаний кабан.

Потім, уже запрягаючи віз, Марію по-змовницькому підморгнув до мене:

— Якщо даси ще півдуката, то нікому не скажу...

Я замахнувся, щоб розквасити його п'яну мармизу, та в цей час із дверей вишов Учитель і рушив у наш бік.

— Добре, — відповів я візникові. — Як довезеш до Мілана, тоді й дам.

Я дочекав Учителя й звернувся до нього:

— Ти, мабуть, серднися на мене за Марію, а я ж її тоді захистив!

— Не серджуся я, — відповів Учитель. — Не дозволивши тому чоловікові зробити з неї повію, ти добре вчинив. Але вдався до гріха, побивши чоловіка. Право карати має тільки бог.

— Ну, добре, я візьму й цей гріх на свою душу. Якщо я згодився взяти меч і оберігати тебе, аж поки дійдеш до своєї отари, то я вже пішов на ще страшніший гріх: продав душу дияволу. То чи має значення, скільки гріхів я вчиню відтепер?

— Я попрошу бога перекинути цей твій головний гріх на мене. Хай бог карає за нього не тебе, а мене. А решту гріхів маєш сам спокутувати, сину мій. Бог тобі їх вибачить, якщо покаєшся серцем і душею й почнеш праведне життя. А поки не вчинив ще одного гріха, ти повинен розлучитися з цією дівчиною. Ти порятував її від великого лиха, тому не маєш права торкатися до неї сам. Хто роздає благо, не повинен брати за нього винагороди. Так сказав Ісус Христос.

Що я міг тепер відповісти Вчителю?

Дорогою я сахався від Марії й майже весь час мовчав, а вона здивовано позірала на мене й то шарілася, то блідла.

В місті Брешія я знову запросив Марію погуляти й подивитися на тамтешніх людей, і коло міської брами вона знову мене спитала: «Лукане, ти вирішив покинути мене тут?» Я повів її до яток на майдані й купив оздобу, що складалася з п'яти разків, але не червоного, а жовтого намиста. Торговець сказав: «Дружина ваша така гарна, сеньйоре, що їй усе личить!» А Маріїні шокі при цьому взялися вогнем.

Цієї ночі вона знову прийшла до мене, а коли на світанку шаснула з воза до дверей, її знову вгледів Марію, який досі пиячив у корчмі. Цього разу він теж заходився видурювати в мене півдуката за мовчання.

Я знову пообіцяв.

До Мілана ми прибули пополудні й теж улаштувалися в заїзді, але вже не за містом, а неподалік міського торжка. Вчитель звелів послати слугу до свого знайомого, а тоді розтлумачив мені:

— Той Марко — наш земляк з-під Велбеджа, але вже років п'ятнадцять живе тут, у Ломбардії. А привів його сюди Назарій, також болгарин, наш земляк, він був богомильським єпископом усєї Ломбардії. Назарій був родом з Терновграда й п'ять років тому помер. Помер нагло й не встиг висвятити Марка своїм наступником — пастирем ломбардської отари. Тепер це маю зробити я.

Вчитель говорив пошепки, хоча болгарської мови ніхто тут не знав, тим більше — Марія, що сиділа за нашим столом.

— Невже тут нема кому цього зробити! — здивовано вигукнув я. — Пускатися в таку дорогу тільки задля такої дрібнички?

— Вчення отця Богомила про створення світу та про істину Христову принесли в Ломбардію наші земляки. Єпископ Назарій зібрав усю отару божу в містечку Конкореццо під Міланом. Він привіз сюди й переказав мовою латинів наші священні книжки. Він був святим чоловіком і переконав багатьох ломбардців. Серед переконаних е вельможі й навіть князі, через те в Ломбардії не так переслідують справжню Христову віру, як у наших, болгарських, краях... Коли я висвячу Марка пастирем ломбардської отари, ми з тобою подамося далі на захід, в оксітанську землю Лангедок. Там наших братів піддають величезним випробуванням, бо несправжня Христова церква та володарі з півночі жорстоко переслідують їх. Набагато жорстокіше, ніж у нас, в Бол-

гарії... Я мушу бути з ними й зміцнювати їхній дух, а для цього моє немічне тіло потребує підтримки твоєї дужої десниці...

Марія слухала, поки й заснула, я підвівся й укryw її своїм плащем. Усі раптом заоберталися, бо я був у сеньйорському строї і мав меча при боці.

Нарешті привели того Марка, й Учитель підвівся, щоб показати йому місце за нашим столом. Це був невисокий рухливий п'ятдесятирічний чоловік у сірій волосяниці. Він шанобливо поцілував руку Вчителеві, а Вчитель поцілував його в чоло. Марко сів і доти не промовив жодного слова, аж поки Вчитель пояснив йому, хто я і чому маю бути при їхній розмові. Вчитель сказав, що я вивчав латинську й французьку мови, переклав ними обома Священну книгу та «Видіння Ісаеєв» й привіз їх сюди. Коли Марко почув про мене таке, його досі непривітне обличчя проясніло й він мовив:

— Уже цього досить, синку, щоб господь поблажливо глянув на твої дотеперішні й майбутні гріхи.

Потім Учитель розповів йому про Марію, яка й досі безжурно спала, поклавши голову на стіл. Марко відгукнувся:

— Я знаю в Конкореццо гарних людей. Сеньйора візьме цю дівчину до себе. — Марко помовчав, далі дістав з волосяниці жменю сушених слив і поклав по кілька перед кожним з нас. Аж тоді знов озвався: — Ви приїхали в невеселі дні. Папа Інокентій видобув з піхов меч і простяг смолоскип над Ломбардією. Герцог Міланський упирається йому в міру сил своїх, але той бісів син має багато грошей і довгі руки, тож наш герцог потроху поступається, щоб виграти час.

— А хіба герцог Міланський — богомил? — перепитав я, бо ця звістка мене приголомшила.

— Не можна сказати, що він богомил. Але ж наша церква не така, як католицька. За нашим законом він не підлягає папі, а сам собі пан, отже, не мусить віддавати йому десятину й присилати ратників на першу вимогу папи. Та й із сусідами може жити, як хоче сам. Богомільська церква для нього зручніша. Завдяки старанням нашого Назарія, чия душа зараз блаженствує біля божих ніг, нашу віру перейняло багато сеньйорів, хоча й не всі вони перехрестилися духом святим. Як маркіз містечка Конкореццо — Лоренцо Маццоні. Зате сеньйора маркіза, в якій я хочу влаштувати, вашу дівчину, ще два роки тому перехрестилася духом святим. Вона наша старанна сестра й живе за нашим законом. Більшість населення Конкореццо — наші брати. Католиків — одна жменька, та й ті живуть з нами в злагоді. Але тут, у Мілані, починаються чорні дні.

Марко підвів очі й зашепотів молитву, а коли проказав її до кінця, всім нам уклонився, навіть Марії, яка й досі спала. Аж тоді сказав:

— Вряди-годи герцог Міланський підкидає папі Інокентію Третьому по жертві, аби показати, що підтримує нас не аж хтозна-як. Скажу тобі, брате Йосифе, й тобі, брате Лукане, бо й ти сприйняв душею істинного Христа: дух мій нині вельми засмучений, од скорботи все в мені тремтить. Сьогодні ввечері на міському ринку буде спалено нашого досконалого брата... Хай прийме господь його душу й винагородить за страшні муки, яким його піддадуть!

Я був уражений. Вчитель підвів очі й також прочитав «Отче наш».

— До Конкореццо поїдемо на ніч, бо ввечері я мушу бути там, де катуватимуть нашого брата. Стоятиму поряд, аж поки він згорить у вогні.

— Вона не повинна цього бачити! — зашепотів я, киваючи на Марію, яка заворушилася під моїм плащем.

Марко мовив:

— Одна наша сестра відведе вас обох до добрих людей.

— Мені належить бути там, де й Учитель! — відповів я. — А вона хай піде до тих добрих людей і там на мене почекає.

— Тебе змушують покинути мене тут? — здогадалась Марія, вдивляючись у мої очі.

— Не бійся! — відказав я їй. — До вечора перебудеш в одних приятелів, а як добре смеркне й настане ніч, Учитель Марко поведе нас у недалеке містечко Конкореццо.

Щоб не викликати підозри в людей, що сиділи разом з нами в корчмі заїзду, я гукнув до корчмаря:

— Гей, шановний! Принеси нам глек вина та свіжого сиру, а всіх цих поважних сеньйорів пригости від мого імені найвитриманішим вином!

Міський ринок почорнів од народу, але з'явилися воїни й відігнали всіх далі від купи дров. Посеред купи височів стовп із залізними ланцюгами. Я разом з учителями підійшов до начальника воїнів і сказав йому, що бажаю дивитися спалення з близької відстані, бо мені в моїй країні незабаром теж доведеться спалювати еретиків, а ці двоє, — я кивнув на старих, — благочестиві ченці, й вони хочуть утішити свої душі, дивлячись на муки еретика.

— А з якої ви країни, сеньйоре? — запитав начальник.

— З Нормандії! — відповів я.

— Веселого в тому видовищі мало, — сказав начальник. — Та як вам так кортить...

І він дозволив нам стояти біля самого вогнища.

Незабаром кати привели засудженого до спалення, затягли на купу й прив'язали ланцюгами до стовпа. То був чоловік середнього віку в чорному подертому підряснику, худий і довгий, наче кілох, а на пожовклому обличчі його стомлено блимали змучені очі. Коли ще його проводили повз нас, він помітив Марка, й мені здалось, що зупиниться біля нього. Але це мені справді-таки здалось, бо нещасний спокійно пішов далі своєю дорогою, неначе жодного знайомого тут не було.

Прив'язавши його до стовпа ланцюгами, кати почали кидати на дрова тріски та дрібний хмиз, потім двоє з них у супроводі ченця в лискучій сутані й з іконкою богородиці в руках запалили смолоскипи й підійшли до купи. Чернець підняв іконку якнайближче до засудженого й спитав:

— Шануєш святу богородицю?

— Ніяких богородиць на світі немає й ніколи не було! — хрипким голосом відповів приречений, але голос виявився дужий і його почули в найдалших закутках міського торжка.

— Зрікаєшся своєї пекельної ересі, блюзніре?

— Моя віра справжня християнська! — крикнув приречений до страти еретик. — Ересь — це ваша віра!

Хтось крикнув з юрби:

— Будь мужнім, Луцію! Покажи тим невірним, як треба помирати за істинного Христа!

Воїни кинулися шукати крамольника, а кати піднесли смолоскипи до купи дров. Вогню за димом не було видно, та поступово язики полум'я почали пробиватися між полін і підійматися все вище й вище.

Коли вони досягли стовпа, я заплющив очі. Вчитель німичним голосом проказував «Отче наш», він то квапливо накидав слова одне на одне, то раптом наче забував їх і починав болісно пригадувати. А Марко завів «Veni, creator spiritus», викрикуючи кожне слово, намагаючись передужити сичання та тріск вогню.

За півгодини люди порозходились. Насувалася ніч. Над купою жару стриміла високо вгору страшна мара й зрідка порскала на всі боки останніми іскрами.

До Конкореццо ми прибилися вночі. На прощання Марія так розревлась, що в серце мені наче стрілу вгородили.

— Не плач, Маріє, — сказав я. — Завтра я тебе звідти заберу, й усі наступні дні будемо разом.

Коли прислана по неї жінка повела Марію в ніч, я сказав Учителеві та Маркові:

— Благочестиві пастирі отари Христової, я вчинив гріх. Ця дівчина стала моєю жінкою, і я відповім за це перед богом. Але якщо я після всього її покину, бог покарає мене за два гріхи. Я вже раз послухав диявола, то невже маю слухати його ще раз і вдатися до ще дурнішого вчинку? Її всі зневажатимуть, як матір незаконнонародженої дитини, а то буде моя дитина й гріх мій буде страшний.

Десь отак я їм сказав, і вони довго мовчали. Потім проказали «Отче наш» на два голоси, й нарешті Марко відповів за двох:

— Брат Йосиф старший за мене чином і сам винесе тобі пржсуд: що робити тобі і їй. А я скажу свою думку. А думаю я, недостойний, так: дитина, що народиться з вашого гріха, має носити в цьому жорстокому світі ім'я свого батька. Диявол ще дужче зрадіє, коли ти позбавиш своє чадо імені свого.

— Ой Лукане, Лукане, сину мій! — зітхнув Учитель Йосиф. — Ти согрішив, але винуватцем твого гріха з тією дівчиною був я, бо повів тебе за собою слизькими стезями сього диявольського світу! Цієї ночі я не спатиму, бо молитиму бога покарати мене за твій гріх. Але ти теж молися й читай «Отче наш» кожних півгодини. Завтра я переберу

в бога ваш гріх на себе й поблагословлю вас. А ви обвічайтеся з дівчиною в тутешній дявольській церкві, щоб власті вважали вашу сім'ю законною й вашу дитину — також законною. Й щоб не було дівчині перетято шлях до істини божої, адже в неї ще багато днів життя попереду й вона може спокутувати свій гріх!

Я звечора проказав «Отче наш», а тоді заснув і прокинувся від чийогось торсання. Схилене наді мною обличчя Вчителя було змарніле, а втомлені очі ледве бачили світ.

— Ой дитино моя, дитино! — зітхнув Учитель. — Я заради тебе розпинаю свою душу, а ти спиш собі!

Марко повів нас до будинку, де зібралось багато людей, і я відразу побачив серед натовпу гарну сеньйору. Хоч вона була вдягнена в скромну сукню, але вирізнялася серед бідно вбраних жінок. Вона просто вразила мене своєю вродою.

— Це сеньйора Беатріче, дружина маркіза Лоренцо Маццоні, наша сестра во Христі, — сказав, підвівши мене до неї, Марко. — Твою Марію я довірив їй.

Я поцілував руку маркізі, й це її збентежило.

— Тут я тільки сестра своїх братів, сеньйоре, — проказала маркіза. — Не прийнято, щоб брат цілував руку сестрі.

Я вклонився маркізі й за звичкою знову потягся до її ручки:

— Даруйте гріх...

Але вона делікатно забрала руку, й цього разу обличчя її справді порожевіло.

Потім Учитель Йосиф висвятив Учителя Марка на єпископа всієї Ломбардської землі.

Марко заслав стіл білою скатертиною й поклав на неї хлібину. Потім тричі вклонивсь Учителеві Йосифу, а той сказав: «Благословіть і помилуйте». Після чого тричі прочитав «Отче наш». Усі присутні повторювали за ним слово в слово.

Вчитель Йосиф сказав:

— Болгарська богомільська церква є матір'ю Ломбардської богомільської церкви. Болгарин Назарій був першим єпископом її. Ім'ям церкви-матері висвячую отця Марка в сан єпископа. — Отець Марко схилив голову, Вчитель Йосиф простяг над ним руки й знову проказав «Отче наш». Усі присутні на обряді повторили молитву хором, і лише я мовчав, бо ще не був хрещеним.

Потім він розламав хлібину на шматки:

— Як хліб дає життя тілу, так і твої слова, в яких чутиметься Христове слово, хай дають життя душі. Навчай своїм словом людей жити за законом Христовим, а не Мойсеєвим. Хай люди знають, що земні порядки — це порядки Сатани... Благословіть і помилуйте!

— Благословіть і помилуйте! — відгукнувся люд.

На цьому обряд висвячення скінчився. Я скосував на маркізу Беатріче — щоки її зблідли, а в очах було повно сліз.

Ідучи додому, кожен ущипнув по крихті хліба, лише я цього не зробив. Маркіза помітила це й шепнула, проходячи повз мене:

— Сеньйоре, ви почуваетесь непричетним до нас... Але сьогодні я пригощу вас хлібом, білишим від шийки вашої юної нареченої!

Маркіза дала нам свій візок, аби ми могли оглянути маєтності їхньої общини. Ми побачили богомільські ниви, виноградники та садки, а новий єпископ Ломбардський захоплено нам пояснював, які врожаї вони збирають і чого по скільки отримує кожна сім'я.

— Розподіляємо за кількістю їдців, — сказав отець Марко. — Догоджати череву ніхто не має змоги, але голодний також ніхто не сидить!

Учитель Йосиф слухав і хмурився.

— Здається мені, брате Марку, — нарешті озвався він, — що ви все одно занадто дбаєте про тіло. А на ваших вулицях бігає забагато дітей.

— Я їх закликаю бути стриманими, брате Йосифе, але що робити, коли тутешні люди так люблять дітей!..

Оглянули ми й володіння маркіза Маццоні. В його багатих маєтках панував повний лад, кожна латочка землі була старанно оброблена.

— Невже все це зроблено руками його слуг? — удавано щиро дивувався Вчитель.

Отець Марко зітхнув:

— Ми також допомагаємо, брате Йосифе...

— Але, діючи так, чи не стверджуєте ви запроваджені дияволом порядки? — запитав той.

— Ох, брате Йосифе... Ми йому допомаємо, зате він оберігає нас од папських слуг, не стягає з нас церковної десятини, створює нам умови для молитви та життя. Якби ми йому не допомагали, з нами також чинили б так, як ото вчора на ринку в Мілані....

— А чого ви аж так чіпляєтеся за це кляте земне життя! — обурився Вчитель. — Земне існування — одна мить, а життя в царстві небесному вічне!

Ця думка була мені не чужа, я цілком погоджувався з Учителем. Але мое серце — адже я був молодий! — підштовхнуло мене торкнути отця Марка ліктем і нишком підморгнути до нього, мовляв, мовчи, бо Вчитель ще передумає й забере від тебе сая єпископа!

Але отець Марко й без мого підморгування нічого більше не сказав.

Отак мовчки ми й доїхали до замку маркіза Лоренцо Маццоні. В дворі нас зустріли слуги та челядники й кинулися цілувати руки вчителям, а на мене вирячували очі. Маркіза вийшла на поріг. Тепер вона була в трохи ошатнішій сукні й здавалася ще вродливішою. Я поцілував їй ручку, й цього разу маркіза не присоромила мене. Вона повела мене сходами вгору, і я від подиву мало не впав: нагорі стояла багато вбрана Марія. Вона аж променіла щастям і весь час намагалася взяти мене під руку, та я не хотів, бо за нами йшли вчителі Марко та Йосиф, а моему вчителеві не подобалося таке.

Маркіз Лоренцо чекав на нас у великому залі. Це був дебелий чоловік з розумними очима, які всміхалися лукаво й зверхньо водночас. Челядин підніс усім по скляночці вина, й маркіз випив за отця Марка, втішений тим, що на високий чин ломбардського єпископа висвячено таку розумну людину. Навіть не пригубивши чарку, Марко відповів, що єпископом його наставив представник болгарської богомільської церкви єпископ Йосиф. А він, Марко, пастиме отару свою, як і досі, й молитиме бога, щоб у домі сеньйора маркіза панував мир.

В цей час прибігла донечка маркіза й ухопила Марію за руку.

Католицька церква була на містечковому торжку. Церемонія вінчання мала справити на когось там враження: запалили сотні свічок і привели хор, а, крім нас двох, прийшов тільки управитель замку та його дружина. Священик довго крутився навколо нас, лепетав щось там латиною, співав і часто підказував нам хреститись, але хрестилась тільки Марія, а я й рукою не поворухнув.

Обід у замку був урочистий: кури, дичина, ягнята, сир, медовики, вина яскріли, а меди були густі, наче бурштин. Обидва вчителі забились у найтемніший куток і розкошували сушеними сливами, ізюмом та вареною цибулею. Маркіз проголосив тост за молодят, потім підійшов до Марії, поцілував у лоб і подарував гарненький браслетик. Я підняв чару за процвітання родини Маццоні, дістав з пазухи коштовну баронесину брош і, поспитавши дозволу в маркіза, подарував його дружині. Мій подарунок викликав загальне захоплення, й коли я розповів, що він дістався мені в чесному герці з графом Гійомом де Борном, загальній радості не було меж.

Найдужче це втішило маркіза.

— Гійом де Борн був собака! — сказав він. — Фаворит папи Інокентія Третього. Похвально, Лучіано, що ти звільнив світ од цього пса, але стережися помсти. Папа й так лютий на болгар.

Коли весілля дійшло до співів, я попросив у когось гітару й заспівав одну з трубадурських пісень, якої вивчився в замку барона Людовіка. Був пир, на пирі були син і донька двох баронів — двох смертельних ворогів. Коли всі гості вже добре випились, молоді люди вийшли до парку, обнялися й поцілувались. Проти цього повстало все живе: сова закричала, пугач запугував, вовки задерли морди й почали вити. Тільки місяць радів — виглянув з-за хмари й усміхнувся.

Пісня страшенно втішила гостей. Та коли вони перестали плескати в долоні, Вчитель Йосиф сказав:

— Те саме розповідається й у непристойній біблійній притчі про Єноха. Цей Єнох нібито потім мандрував небесами, бачив бога й переписав божі книжки, аж потім знову повернувся на землю. Деякі богомільські єпископи вірять у цю притчу, а я вважаю її брехливою від початку до кінця, як і всю біблію!

Ох же і Вчитель! Коли б йому довелося закінчити життя на багатті, він би й звідти картав Мойсея та його завіт!

Так воно й вийшло, але про це я розповім згодом.

Після весілля мене та Марію поселили в кімнаті, де ми провели сім щасливих днів. Тим часом отець Йосиф з отцем Марком ходили по селах навколо Конкореццо, хрести-

ля людей і відправляля інші священні обряди. Так минув сьомий день.

Уранці наступного дня ми з Учителем мусили рушати далі.

Марія від переживання знепритомніла, я теж, дивлячись на неї, мало не ревів, а маркіза Беатріче мене втішала:

— Хоч би куди закинула тебе доля, Лучіано, я берегтиму твою дружину як свою доньку, а вашу дитину — як рідне онуча.

Я схвильовано розцілував їй руки.

Від Конкоресцо до Генуї ми їхали без особливих пригод. Перепусткою нам правила грамота герцога Міланського, видана нам герцогом на прохання маркіза Лоренцо Маццоні, якого зі свого боку вблагала його дружина Беатріче. Візники до самої Тортони змагались між собою, хто нас повезе. Та що далі ми їхали на південь і що палкішим ставало сонце над головою, то холоднішало ставлення до нас. Тут грамота герцога Міланського вже була не перепусткою, а перепоною й гальмом на нашому возі. Ми дуже швидко збагнули причину цього: папа Інокентій Третій пригрозив герцогу Міланському відлучити його від церкви й наслати на нього військо, якщо той і надалі сприятиме еретикам, тобто богомилам, яких тут називали п а т р е н а м и.

За півдня дороги до Генуї, в'їхавши до якогось села, ми побачили три шибениці з повішеними. З моря дмухав солоний вітер, і тіла погойдувалися, наче живі. Далі стояло кілька спалених дощенту хатів. Селом наче пройшлася холера, ніде не видно було ні душі, тільки вряди-годи, підібгавши хвіст, вулицю пробігав собака. Нарешті ми зустріли рудоволосого священника, від якого на десять кроків тхнуло вином.

— Що тут сталося? — запитав я в цього п'яного священнослужителя.

— Кара божа! — гикнув він. — Мої парафіяни послушали тих боговідступників, що тепер он там висять, і відмовилися сплатити генуезькому єпископові десятину настриженої цієї весни з овець вовни. Отож господь їх і покарав!

Священик був такий брудний і занехаяний, що я від огиди крикнув до візника:

— Поганяй, поки в мене в очах не почервоніло!

— Сеньйоре, — відгукнувся візник, — якщо хочете доїхати до Генуї живим-здоровим, то не дуже кричіть. Удавайте, ніби нічого не бачите.

Вже під самою Генуєю нас перепинили воїни, й начальник їхній запитав, хто ми й що нам потрібно в Генуї. Я вже не згадував про грамоту герцога Міланського, видобув грамоту барона Людовіка й простяг йому:

— Мені доручено передати його світлості дещо від барона!

Я сказав це навмання, навіть не знаючи, так чи не так величають найголовнішого зверхника Генуезької республіки, але, здається, вгадав, бо начальник ласкаво кивнув і звелів пропустити мене до міста.

Вчитель усю дорогу мовчав, очі його дивились неухважно, обличчя стало таке землісто-сіре, мов у людини, котра зібралась у далекі мандри на той світ.

Уже в місті я сказав нашому візникові:

— Зупинишся на пристані, там я тобі й заплачу.

Ми рушили вулицею, яка була вдсятеро краща від найкращих вулиць у Салоніках, будинки наче сягали димарями хмар. А на пристані стояло стільки суден, скільки в Салоніках навряд чи буває за цілий рік. Можливо, у Венеції їх бувало не менше, але тут вони стояли купно в одній затоці й вражали людське око.

Я сховав Учителя серед старих ящиків і подався розпитувати в моряків, як можна дістатись морем до Лангедоку. Мені розповіли, що лангедокський берег великий, лише до Марселя пливти діб шість, та й то якщо бог зласкавиться й пошле ходовий вітер. Але на узбережжі є й ближчі лангедокські міста, звідки дороги ведуть у глиб Лангедоку.

Я повернувся до Вчителя й розпитав, куди саме хотів би він потрапити в Лангедоку.

— Маю відвідати багато тамтешніх міст, — відповів він. — Але насамперед — Нім.

Ми сіли на двоцголове судно, навантажене бочками та ящиками олив і сушеної риби. На палубі лежали стосами паки закуплених у Візантії тканин. Ми влаштувалися між тими стосами, й подорож до Марселя минула вельми вдало, якщо не зважати на те, що ми подовгу затримувалися, вивантажуючи й довантажуючи товари в проміжних містах, завдяки чому мандри наші розтяглися ще днів на десять. Мав я невелику неприємність і через одного моряка, який намагався силоміць нагодувати Вчителя салом. Я розсердився й кинув того нечому за борт, а тоді довелося й самому стрибати, щоб той не втонув, бо він, виявилось, не вмів плавати. А поза тим усе минуло гаразд.

Ми припливли до Марселя 1-червня 1209 року. Я купив для Вчителя мула, а для

себе — коня, хоча він і на мулі ледве тримався від слабості, покладаючись більше на силу духу свого.

Річка Рона вийшла з берегів і залила всі низовини, якими тяглася дорога на Арль, тож часто доводилося місити багно та долати розливи. З моря дмухав вологий вітер, женучи на північ клуб'я хмар, а в прогалини між хмарами прозирило таке синє небо, якого я не бачив за все своє життя. Вранці синява здавалася незглибимо прозорою, й коли я вдивлявся в її глибочінь, то мене мовби починало підіймати вгору. Опівдні небо ставало голубим, але в тій голубизні було стільки сонця, як на усміхнених жіночих вустах. Ось яким виявилось полудневе небо Лангедоку.

Говорячи про красу цього краю, я, звичайно, не забув і про людей. Нас тут ніде не розпитували, хто ми, звідки та яка наша віра. Лангедокці привітно нам посміхались і пригощали свіжим сиром, рвали нам ранні яблука та інжир, а коли я давав гроші — сердито відмовлялись од них. Отакі там були гарні люди!

Пізніше я прожив тут довгі роки й уздовж та впоперек виміряв увесь Лангедок, тож добре вивчив і природу, й людей цієї країни. Що далі на захід та на південь і тутешня земля, й тутешня тридцятирічна красуня, яку шойно збудили після короткого пообіднього сну, стають все пишніші й радісніші. Міста Альбі й Каркассонн тонуть у виноградниках і садках, а понад морем духмяніють апельсинові гаї та білоквіті смокви, які поволі наливаються сонячним янтарем.

У Німі ми заночували всього двічі. Тут я вперше почув гомін далекої грози, що насувалася з півночі...

*Зима 1946 року, Софія,
мій лікарський кабінет.*

...Отже, восени сорок третього я знову зустрів у Парижі Марі. Це сталося під колоною Наполеона посеред Вандомської площі, неподалік того місця, де народився Корнель... Куди нас тільки не кидала доля, а ми знайшли одне одного тут, і цілком несподівано.

Ми взялися за руки й подались до парку Тюїльрі. Сіли на лавці відразу за брамою й глянули вздовж порожньої безлюдної алеї. Ніде ані душі. Тоді я дав їй доручену мені цидулочку. Марі нашвидку прочитала її й порвала на дрібненькі шматочки, які потім поскочувала кульками й кинула між опале листя в рівчаку. Якийсь час Марі сиділа мовчки, тоді наче прокинулася й узяла мене за руку:

— Відколи ж ти знову тут?

— Від січня... Вісім місяців ми з тобою під дахами Парижа.

— Та-ак...— зітхнула Марі.— Ходили одними вулицями, не дивно, якщо й розминалися на тротуарах...

«Що зводить людей?» — раптом виникла в мене думка. Що їх розлучає, те я вже трохи знав, а що зводить до купи, лишилося загадкою.

— Ти одружена, Марі?

— Коли ми з тобою познайомилися тоді, я вже була півроку розлучена. Тепер мені тридцять чотири, й час кохання не минув, але мені про це не хочеться думати. Тепер у мене інше коло проблем.

— У мене ті самі проблеми,— відповів я,— але іноді все-таки згадую наше знайомство на площі після мітингу. На цій самій площі, Марі. Чи не диво, що через чотири роки ми зустрілися знову тут? Яка сила штовхнула нас одне до одного?

— Та сама, що й тоді!

— Тоді на площі було повно народу...

— Так,— відповіла Марі.— Але ми все-таки зустрілися.— Вона поклала свою руку на мою й надовго замовкла, потім запитала мене сама:— Як твоя дружина, ти ж не розлучений?

— Ні.

— Тоді ти мене запевняв, ніби я схожа на неї. Тепер уже не схожа, стара?

— Ти відтоді зовсім не змінилася.

— Спасибі,— кивнула Марі.— Ти дуже добрий. Ти був занадто добрим до мене й тоді.

— Не перебільшуй!— похитав я головою.— Нічого особливого я тоді для тебе не зробив. Усе сталося між іншим.

— Дорожня пригода?— перебила Марі.

— Але пригода, яка не забувається, люба! Пригода, яка лишається в душі маленьким сонечком, що ніколи не згаса!

— А коли разом з цим «сонцем» зйдуть ще й інші, то на душі стає зовсім ясно, як колись на Єлісейських Полях?

— Можливо,— здвигнув я плечем.

— Але зараз на Єлісейських Полях сутінки!— зітхнула Марі.—
Таке тобі не спадало на думку?

— Хай будуть сутінки! Зате в мене на душі ясно, бо я знову знайшов тебе.— Я нахилився й поцілував Марі в губи, але вона не відповіла на поцілунок.— Ви-бач!..— здивовано протяг я.

— Боже мій!— тихенько застогнала Марі.— Чи не краще буде, друже мій, коли ми про це взагалі не говоритимемо?

— Про що саме, Марі?

— Ну, що ми колись були знайомі й...

— Як скажеш!— відповів я.

— Так усе ж буде краще,— твердо проказала Марі.

Сутеніло. Заворушилося й сухо зашаруділо листя в рівчаку. Ліхтарі спалахнули через п'яте в десяте, неначе тут був Булонський ліс, а не центр Парижа.

— Треба йти додому,— озвалась Марі.— Маю й інші справи

— Ти й досі мешкаєш біля вокзалу Сен-Лазар?

— Я рідко там буваю. А що?

— Нічого.

— Рідко там буваю!— підкреслила Марі.

— До якого місця можна тебе провести?— спитав я по хвилі.

— До брами парку. Звідти я піду до Сени, а ти звернеш на вулицю Ріволі.

Ми зійшли сходами вниз і простягли одне одному руки. Навіть поцілувалися, здається, з ініціативи Марі. Але то вже не був отой наш перший сьогодні щирий поцілунок під Вандомською колоною, це було швидше побажання доброї ночі між друзів-товаришів.

На рю де-ла-Пе я зустрів групу трохи підпилих німецьких солдатів, які замріяно й тупо співали свою улюблену «Лілі Марлен».

До готелю на вулиці Боске я прибився в препаскудному настрої, пішов до чергового на поверсі й попросив принести мені пляшку коньяку. Вирішив так нацмулитися, щоб не пам'ятати ні місяця, ні дня, ні сьогоднішнього числа. Й ніхто не міг мене побачити. Але я випив тільки одненький келих і відсунув пляшку геть. На столі лежав конверт листа від Соні. Лист я ще тоді спалив.

Випроставшись на ліжку, я знову подумав: «Що зводить і що розлучає людей?» Від Вандомської площі до парку Тюільрі півгодини ходу. Що відбулося за ці півгодини в серці Марі?

Події знову ввійшли в звичне річище. Я й далі передавав з рук у руки пакети та листи, впізнаючи адресатів за паролями. Іноді адресати самі відвідували мій кабінет, найчастіше з перев'язаним оком, і після пароля забирали від мене або давали мені лист. А Нана щоранку вітала мене поцілунком.

— Сегі, ви чули?— якимось прошепотіла вона мені.— Червона Армія визволила ввесь Крим разом з Керчу й Севастополем!

Того ранку я від широкого серця її поцілував.

Над Парижем найчастіше падав дощ із снігом. Але вряди-годи починав падати сухий сніг, й оскільки машин у Парижі тепер поменшало й рух на вулицях став не такий інтенсивний, сніг укривав усе. Для тутешніх місць вельми дивно видовище!

І коли починав сипати сніг, мене охоплювало болісне відчуття ностальгії. Перед очима воскресали картини далеких рідних країв — рідного села Арбанасів, накритого білим сніжним ковпаком, алей Борисового саду. Я мовби наяву чув звуки «Вальсу ковзанярів», що линули

з озера Аріани, й з нетерпінням чекав, коли моя Снежана скине ковзану й вийде на берег...

У кінці грудня я двічі бачив «даму в чорному костюмі й з чорною вуалеткою на очах». Я ще перед явкою здогадувався, що то за «дама». Ми зустрілись на Йенському мосту, привіталися тільки за руку, можливо, через те, що Марі була в вуалетці.

Від Сени тягло холодом, падав сухий сніжок. Ми взялися попідруки, міцно притиснулись одне до одного, щоб тепліше було, й пішли далі від Сени.

— В конспірації часом теж бувають приємні хвилини!— прошепотів я на вухо Марі.— Інакше де б же це я побачив свою колишню приятельку з площі Згоди!

— Чому «колишню»?— здивувалася Марі.

— Бо вона не хоче бути «теперішньою»! — засміявся я й ще дужче притиснув її до себе.

— Ой, друже, друже!— зітхнула Марі.— Ми ж домовилися про це більше не говорити.

— А, так, так!— сказав я.— Щось наче пригадую.

Коли ми дійшли до парку і я пересвідчився, що поблизу нікого немає, нарешті передав їй листа. Марі вивчила його уважно й запитала:

— Сірники є?

Я дістав запальничку, й попіл пішов за вітром.

— Тут поблизу повно забігайлівочок,— сказав я.— Давай заглянемо?

Марі довго вагалася й нерішуче переступала з ноги на ногу, нарешті відповіла:

— О боже милий!..— і з розпачливою рішучістю махнула рукою.

Тепер сніг сипав нам просто в обличчя й засліплював нас. Ми ввійшли до першої-ліпшої забігайлівки, що здавалась недорогою й до того ж мала невеличкий другий поверх. Лампа там ледве блимала й нікого не було. Ми сіли за столик у найтемнішому кутку, й лише тоді Марі підняла свою вуалетку. Сині очі дивилися на мене сумно й ласкаво, як того прощального ранку чотири роки тому.

— Як думаєш зустріти Новий рік?— запитав я несподівано.— Може, підемо до того бару на вокзалі Трініте, куди ми з тобою ходили після кумедної пригоди в ювелірному магазині? Можливо, там і досі грають отой «Вальс ковзанярів»? Там завжди грали виключно класичні вальси.

— Не знаю,— відгукнулася Марі.— Я після того жодного разу там не бувала.

— Я замовив собі чарку інжирової, а тобі — віскі, так?

— Точно,— кивнула Марі головою.— А ще тоді був козячий сир з чорним перцем, я покуштувала його вперше в житті.

Коли Марі згадала про козячий сир, я за законами якихось таємничих асоціацій згадав про Едмона. Одразу після прибуття до Парижа я спробував його знайти, але жалюзі їхньої майстерні було спущене й замкнуте. Хтозна-куди він повіявся, можливо, до Монфер'є? Згадка про Монфер'є викликала в пам'яті клуню Бернарів і Луїзу в білій сорочці та синій спідниці в червону квіточку.

— Про що замислився?— спитала Марі. Синяву її очей затінила тривожна хмарина, й десь глибоко-глибоко в них замерхтіли далекі зірочки.

— Думаю, як гарно було б, коли б ми зустріли Новий рік у тому барі. Потанцювали б там і помріяли про безліч приємних речей!

Нам принесли коньяк і каву, Марі випила каву, до коньяку ж і не торкнулась.

— Про такі речі треба не мріяти, а працювати задля них,— сказала вона.— Ти здогадуєшся, що я маю на оці?

Марі говорила про перемогу над фашизмом, про визволення від коричневої чуми.

— А я мав наоці значно буденніші речі,— засміявся я.— Щоб ти зустріла цей Новий рік чаркою віскі, а я — чаркою інжирової, й щоб на столі в нас був притрушений чорним перцем козячий сир. І щоб ми з тобою танцювали танго. Й щоб я опівночі побажав тобі щастя й поцілував тебе в уста... Все це можна було б назвати навіть не «речами», а «дрібничками».

— Ну, а потім?— запитала Марі.

— Про «потім» не хочу думати. Хай воно само постукає в наші серця.

— Любий мій, ми ж домовлялися про таке не говорити!

Я відчув роздратування й сказав:

— Невже ти серйозно вирішила послати під три чорти все, що було між нами?

— Хотілося б тебе переконати, що між нами нічого не було,— сказала вона твердо.— Невже ти не можеш повірити в це й сам?

Я здвигнув плечима. А помовчавши, запитав, узявши себе в руки:

— Як ти думаєш, на Новий рік випаде сніг?

Марі відповіла:

— Не знаю.

— Я теж.

Уже за дверима кав'ярні я простяг Марі руку:

— Ну, бувай!— І над силу засміявся.— Я вже про все забув!

Уранці 30 грудня, ледве я поголився, як у двері мої постукали. Нічого компрометуючого я в кімнаті своїй не тримав, і все-таки серце болісно стислося, це відчуття навідувало мене в Софії — й не раз. Я відімкнув двері й мало не остовпів з несподіванки. За порогом стояла Нана!

— Що це тобі стукнуло в голову, крихітко? — Я дав дівчині пройти. Намагався жартувати, але в голосі моєму вчувалися суворі нотки. Було б дурістю злигатися з цією експансивною лепетушкою, тож я навіть не запропонував їй роздягтися й кивнув на єдиний у кімнаті незахарашений стілець.— Що тобі, справді, стукнуло в голову — прийти до мене?— знову сказав я.— Ми ж з тобою домовилися не квапитися!

На мій превеликий подив, дівчина й не глянула на запропонований їй стілець.

— О, мосьє!— вигукнула вона схвильовано.— Вам більше не можна з'являтися в клініці мосьє Бруйя! — Вперше за весь час нашого знайомства в її очах промайнув страх.

— Що трапилось, Нана?

Вона озирнулася на двері, підійшла до мене й прошепотіла:

— Коли ви вчора вже пішли, до мосьє Бруйя завітало двоє офіцерів гестапо. Я вважала своїм обов'язком послухати й тихенько підійшла до дверей. Вони розмовляли з нашим шефом дуже тихо, мосьє, але я двічі почула ваше прізвище. Мосьє, коли гестапівцям западе в пам'ять чиясь прізвище, це ні до чого доброго не призведе. Якщо б ви спитали моєї поради, я сказала б вам, що не треба більше з'являтися в клініці. Може, це видасться вам смішним, що я втручаюсь у ваші особисті справи, але я порадила б вам негайно змінити готель!

Оце тобі Нана, оце тобі лепетуха!.. Та я й сам відчув останні два-три дні присутність якоїсь невидимої ворожої сили, яка підстерігала мене. Так я відчував гадюк на бескидах під Гранадюю, коли мене посилали в розвідку у ворожі тили: я не бачив гадюку і все-таки відчував її присутність. Потім вона справді виповзала з тріщини чи з-під валуна.

— Ти чудова дівчина,— сказав я.— Після перемоги неодмінно одружуся з тобою.

— Залиште, мосьє, ці жарти на після перемоги,— відказала медсестра.

Ми глянули одне одному в очі так пильно, як ніколи досі, й зрозуміли навіть ті невимовлені слова, які було небезпечно вимовляти.

На збирання мені вистачило п'яти хвилин. Зібравши в елегантну валізочку найнеобхідніше, я сказав:

— Вислизну звідси вантажним ліфтом, а ти хвилин п'ять побудь іще тут, а потім вийди, щоб тебе всі бачили. В найгіршому випадку кажи, нібито ми з тобою кохалися.

Я поцілував Нану в щоки й ще безлюдним службовим коридором подався до вантажних ліфтів, яких тут було два.

Покатавшись донесчочу метрополітенем, щоб збити зі сліду можливих шпиків, я вирішив заскочити в знайоме бістро на вулиці Рап і побачитися з Люсьєном, який досить часто бував там саме в цей ранковий час. Мені пощастило. Я підсів до його столика й коротко переказав новину.

— Дуже можливо, що вони тебе винюшили,— відповів мій болгарський побратим.— Ти зустрічаєшся з багатьма, а за деким із них, можливо, стежать... Ну, в клініку та до готелю більше не ходи. Сюди теж не треба приходити, бо можеш мимоволі й на мене навести когось... Працюй надалі тільки з французами, з нашими земляками не зв'яжуйся. Запам'ятай ось таку адресу: шинок «Пероке» на вулиці Вільє. Розшукаєш там Пера Гоше й перекажеш привіт од Люсьєна. Й розповіси йому все, що розповів мені. Та не забувай однієї дрібнички: ти тепер «доктор Мішель».

Перейшовши мостом на той бік Сени, я десь ополудні знайшов шинок «Пероке». Сіявся ледь видимий дрібний дощ, і було сиро й холодно.

Старий шинок мав десяток столиків, усередині тхнуло кислими винами та дешевим тютюном «Жітан». Усе це справляло досить похмуре враження. За оббитим бляхою шинквасом стояв середніх років чоловік, рожевощокий і повненький, з веселими світлими очима. Я скинув капелюха й запитав, де можна побачити мосьє Пера Гоше. Добродушний шинкар аж рота з подиву роззявив, неначе я впав з Марса.

— А хто ви такий?

— Я доктор Мішель і прийшов до вас із рекомендацією мосьє Люсьєна.

— Ти бач!— Шинкар і досі не міг угамувати свого подиву.— Кажете, доктор Мішель? І з чією рекомендацією, кажете?

— Люсьєна!— повторив я.

— А-а, від Люсьєна — це добре!.. Гм!.. Проходьте ось туди!

Він кивнув на двері за шинквасом. Ми пірнули в темний коридор, а звідти спустились у підвали з барилами, де запаморочливо тхнуло винами та коньяком. Затуленими порожньою діжкою дверцятами ввійшли ми в простору кімнату, затишну й гарно прибрану. На підлозі лежали провансальські верети, в кутку стояв круглий столик з великим букетом хризантем, два ліжка були покриті чистими бежевими ковдрами. Зі стелі звисала засвічена лампа під зеленим абажуром, а вгорі видніло низеньке підвальне вікно, з якого цідилося тьмаве світло грудневого полудня. Біля високої шафи з патинованими різьбленими дверцятами стояв молодший од мене стрункий чоловік, одягнений у вельетові штани та шкіряну куртку; в нього були чорні очі та буйне кучеряве, так само чорне, волосся,— справжній провансальський тип!

Пухкенький шинкар звернувся до нього:

— Мосьє Пер Гоше, цей доктор Мішель прийшов до вас із рекомендацією мосьє Люсьєна.

Пер Гоше роздивлявся так пильно, що в мене з'явилося відчуття, ніби мене з голови до ніг обпікають чорним полум'ям. Потім він простяг мені руку, й стримана, але привітна посмішка з'явилася на його устах.

— Роздягайтеся й сідайте, докторе!— Пер Гоше дістав із шафи плічка й дав мені:— Ваше пальто повісимо до шафи!

— Дякую,— всміхнувся і я, хоч і не мав особливого на те настрою, а потім не без подиву спостеріг, що в шафі є й жіночий одяг. Я спитав: — Може, заважатиму тій дамі?

— Та ні, докторе,— махнув рукою Пер Гоше.— Не переживайте! Зараз у світі стільки незручностей, що вони поширюються й на дам. Отож не треба через це переживати!

Поки він отак жартував, очі його уважно мене вивчали, неначе Пер Гоше намагався на око визначити мою вагу. Це зрештою почало потроху дратувати. Він здавався молодшим, і його біографія навряд чи була багатша за мою. Та й ота провансальська набундюченість не дуже мені подобалась, я не був прихильником тореадорської краси.

Я сів до столика з хризантемами й дістав тютюн та люльку, а він уместився край ліжка під низьким вікном, щоб добре бачити моє обличчя.

— Як підпільному сховку не притаманні хризантеми, так вашій зовнішності не пасує ваше ім'я¹,— захотілося мені пожартувати.

— Чоловіки в наших краях — а я сам з Півдня — красені! — засміявся Пер Гоше.— Хоча серед наших південних жінок ми не користуємось особливим попитом. Нашим жінкам більше до вподоби чоловіки з північних областей. Ну, а свою кличку я не сам собі вигадав. Під моїм керівництвом тимчасово виявилися старші товариші, вони й вигадали мені цю кличку. А про хризантеми ви, напевно, й самі здогадалися, звідки вони тут, побачивши в шафі жіночий одяг. Справжня парижанка навіть у підпіллі не може жити без отого бур'яну. Як ми, південці, без оцієї штуки!..— Він дістав з-під подушки штофик і побовтав ним.— Інжирівка!— Тоді ласкаво глянув на неї й знову сховавав.— Але ви повинні знати, докторе!.. До цього еліксиру я не дам торкнутися ні іншим, ні собі, аж поки настане день Перемоги. Коли над Паризькою ратушею знову залопоче французький прапор, я до краплі виллю собі в горлянку оту рідину!.. А між іншим, докторе, ми з вами знайомі, хоча й заочно. Ось як іноді перехрещуються людські шляхи! Ми з вами листуємося вже кілька місяців. Через третіх осіб. Отже, шановний докторе, доля піднесла вам сьогодні вранці сюрприз? Але погані новини все-таки приємніше почути з гарненького ротика! Найгірше було б, якби вам довелось почути їх із вуст гестапівського слідчого.

— Я й не знав, що Нана — ваша людина! — вигукнув я.

— Хочете сказати «наша»?

— Хай буде так.

— Я про Нана сам нічого не знаю,— визнав Пер Гоше.— Що менше знаєш на цьому світі, то ліпше.

— Але про мене ви знаєте багато дечого!— нагадав я.

— Ну, знаю.

— А що саме знаєте ви?

— Все, що потрібно!— Пер Гоше по хвилі мовчання всміхнувся.— Знаю про вас, і з таких джерел, які вам і не снились. Так, так, так! Сьогоднішній день стане для вас днем сюрпризів!..

— Не люблю загадок,— сказав я.— Віддаю перевагу діловій розмові.

— Від надмірної діловитості часом болить голова. Ситуація зрозуміла: ви перебуваєте в Пера Гоше й лишатиметесь у нього невідомо скільки. Будьте лише ласкаві не виходити нікуди на вулицю з відомих вам причин.

— Я не звик сидіти згорнувши руки.

— Якщо потрібно буде послати когось на ризик, ми пошлемо вас. Тільки, звичайно ж, не в тому вашому елегантному пальті і ще елегантнішому капелюсі, відомих у гестапо. Знайдемо для вас простіший костюм.

— А шинкаря як звати?

¹ Пер — тут, дядько (фр.).

— Називайте його просто «кузен Моріс».

— Хай купить мені в лахмітника старого теплого піджака та якогось кашкета.

— Докторе, для цього ще є час. Дам вам свого лижного пуловера,— сказав Пер Гоше.— В такому пуловері можете виходити нагору до кузена Моріса. Тільки негайно скиньте свій модний костюм, бо до цього шинку приходять переважно стрілочники з Ліонського вокзалу та портові вантажники.

Описую докладно своє знайомство з Пером Гоше не через те, що маю схильність до подробиць. Просто цей балакучий, як усі південці, чоловік вимовив слова, які запали глибоко в мою душу: «Ось як іноді перехрещуються людські шляхи». Наші шляхи схрестились, і це зіткнення лишило в моєму серці глибокий слід. Принаймні в моєму.

Ввечері з'явилась і та, чий одяг висів у шафі. З'явилась Марі. Побачивши мене за столиком з її хризантемами, вона пополотніла, та так, що мало не знепритомніла. В бідолашної ледве стачило сил прошепотіти: «О, це ви!..» Я підхопився, щоб усадовити її на своє місце, а Пер Гоше зареготав:

— Я ж вам, докторе, обіцяв день сюрпризів?

У його сміхові мені вчувся злорадий тон, хоча, можливо, я й помилявся, бо був уражений не менше від Марі. А вражена людина все сприймає спотворено.

— Ваша правда, Пер Гоше!— сказав я.— Не сподівався зустріти Марі в шинку кузена Моріса! Та й ти, Марі, не сподівалася побачити мене тут, еге ж?

— Сьогодні тут відбудеться невелика розмова,— обминула моє запитання Марі, щоки якої знову порожевіли.— Ось тільки прийдуть товариші...

— Я відразу здогадався, що тут мешкаєш ти,— сказав я небалим тоном, натоптуючи люльку тютюном.— Твоє чорне демісезонне пальто висить у шафі. Восени на Вандомській площі ти ж була в цьому пальті?

— В цьому...— відповіла Марі глухо.

— Вона теж давненько не живе в своїй квартирі,— сказав Пер Гоше.— З тих самих причин, що пригнали й вас до шинку кузена Моріса, докторе.

— Нічого не вдієш,— зітхнув я.

Марі дедалі дужче шарілася, безтямно втупившись у хризантеми. Мені стало шкода Марі, але я не міг збагнути: себе я шкодував чи так її.

Прийшло ще двоє портових вантажників. Вони були докерами з голови до п'ят: низькі, кремезні, з крутими в'язами. Один здавався добродушним синьоокиим хлопчаком, у другого очі були жовтаві, мов у kota, й він справляв враження людини, що бачить і в п'їтмі.

Марі глянула на годинник, потім на Пера Гоше й сказала:

— Мабуть, уже час?— Пер Гоше схвально кивнув головою, й вона звернулася до жовтоокого:— Ну, то що, Луї, які новини? Підтвердилися чутки про «Жантійом»?

— Підтверджуються, мадам!— відповів жовтоокий докер.

— Яка я вам «мадам»!— обурилася Марі на докера.— Називайте мене хоч товаришкою, хоч сестрою, тільки не мадам!

— Підтвердилися, товаришко!— знову сказав той.— Чутки виявилися правильними. Он хай скаже Гастон, що балакають його сусіди.

— Які сусіди?— наче прокинувся синьоокий Гастон.

— Та наші ж докери, що працюють на пристані Берсі!

— А, оті сусіди!..— заспокоївся Гастон.— Усі сусіди кажуть, мовляв, «Жантійом» найняли троє високих гестапівських начальники на новорічну ніч. Двоє вирушать десь в одинадцять тридцять з пристані Берсі й лаберуть жратви та випивону, а під опівніч на Луврській набереж-

ній до них підсяде й той третій офіцер, з ним буде ціла скриня фейерверків. «Жантійомом» управлятиме якийсь обер-лейтенант.

— З Берліна до них приїхали дамочки! — докинув жовтоокий Луї. — Відколи одна наша отруїла коменданта, наших купованих дівчаточок німці вже не беруть. Виписують своїх, з Берліна.

— Моторний човен буде! — сказала Марі. — Коли «Жантійом» пристане до Луврської набережної, один з нас повинен підпливти до нього моторним човном і кинути на палубу новорічний подарунок. Хто вміє водити моторні човни?

Ми з Пером Гоше підняли руки.

Марі вперше глянула на мене, не відвівши очей. І мені здалося, ніби в її очах розхлюпуються хвилями два болісні почуття — безмежного збентеження й уклінного прохання.

— Навіщо такі жертви, Пер Гоше? — спитала вона з докором. А потім промовисто замовкла й демонстративно втупилась у куток. Отим своїм мовчанням вона мовби промовляла: «Ти, друже, представляєш Центр, то невже ж тобі не відомо, що не маєш права брати безпосередньої участі в акціях бойових груп?» — Ну, а ви — іноземець! — сказала вона мені.

— Йому дозволено! — заперечив Пер Гоше. — Його занесено до списку наших.

— І все-таки він іноземець! — наполягала Марі.

— Він у списку наших!

— Тоді я піду з ним! — твердо мовила Марі.

Пера Гоше ця заява страшенно здивувала, він не міг повірити вухам своїм. Потім з очей його сипонули нищівні іскри — в ньому на хвилю прокинувся тореадор. Але, здається, тільки на хвилю, бо потім він усвідомив, що він — Пер Гоше, й узяв себе в руки.

— Дивися сама, діло хазяйське! — промовив він.

На цьому розмова скінчилась. Пізнього вечора Пер Гоше сказав, що Марі спатиме на ліжку біля дверцяток.

— А ми з вами — ось тут! — і він підійшов до свого ліжка.

Ми з ним були чималі хлопці, а ліжко здавалося зовсім вузьким, двоє аж ніяк не могли на ньому вмотитись. Уторопавши це, Пер Гоше запально вигукнув: «Хай йому чорт! Ви спить тут, а я подамся на мансарду!» — Й зник.

Марі сиділа на своєму ліжку, взявши обличчя в долоні.

А я стояв і мовчав. Що я міг їй сказати! Потім, узявши пальто, подався нагору до кузена Моріса. За столиками в нього лишилося двоє чи троє, а незабаром і вони пішли. Кузен Моріс позачинявся, виставив на шинквас дві пляшки й підморгнув мені. Ми пробалакали з ним до пізньої ночі, а тоді зсунули по два столики, й кожен укrywся своїм пальтом. Кузен Моріс заснув майже одразу, а я мало не до ранку лупав очима в чорну стелю й думав про казна-що.

31 грудня 1943 року.

Десята година вечора.

Над Сеною повисла млиця, й почався негустий сніжок. Із жовтооким Луї ми зустрілися біля мосту. Я був в іспанській кепочці, а з лівого боку хутряної шоферської куртки приємно муляв браунінг, якого мені дав Пер Гоше.

— І так непогано, — сказав Луї. — Але якби туман погустішав, було б ще краще!

Перейшовши через міст, ми зустрілися з дрібненьким залізничником у кашкеті, без шинелі. Побажавши щастя, Луї привітав мене з наступаючим Новим роком і пішов. Ми з залізничником не зробили берегом Сени й десяти кроків, як з туману впливла Марі. Я впізнав її відразу, дарма що була у формі службовця державних залізниць.

Ми мовчки потиснули одне одному руки.

Було тихо, як завжди на цьому відтинку Сени о цій порі. Перейшовши кілька залізничних колій, ми обминули якісь вагони й опинилися перед тим самим мостом, за покинутим вагоном.

— Залазьте в тамбур, віконечко дивиться саме на ті причали, куди пристане «Жантіюм». Тільки-но побачите його здалеку — сідайте в моторку. Вона стоїть он там. Мотор наче не дуже лопотить, але ви все-таки не форсуйте. Та не забудьте зірвати шнур з пакета, перш ніж кинути на борт. Ну...— Він постояв і простяг нам руку:— На добраніч і з Новим роком вас обох. Хай Новий рік принесе нам перемогу й очистить землю од бошів!

Ми стояли, аж поки його поглинув туман, потім я відчинив двері вагона, піднявся в тамбур і подав руку Марі. Ми сіли на вузькій дощатій лавці, й раптом я відчув себе в якомусь батискафі на морському дні, така глуха й гнітюча була тиша навколо. Єдиний звук, який уловлювало моє вухо, було дихання Марі. Я виглянув у віконечко — ліхтарі на протилежному березі розчинились у тумані й злилися в мерехтливе жовтаве сяйво.

— Ми неодмінно побачимо того «Жантіюма»! — сказав я до Марі.
— Не хвилюйся.— Вона не озвалася, тоді я знову сказав:— Зараз лише чверть на одинадцятку, в нас попереду ще ціла година.

— Так,— відгукнулась Марі.

В кабіні було як у льоднику, й Марі тремтіла.

— Дуже змерзла?— спитав я.

— Це не має значення.

Я взяв її руки, вони були крижані, захопився їх розтирати та хукати, як хукають на руки дитині. Марі не забирала рук.

— Сподіваюсь, нічого поганого не подумаєш про мене, якщо я тебе пригорну? Тобі стане тепліше.

— Стане,— прошепотіла Марі.

Я пригорнув її за плечі, а руки стромив собі під куртку.

Так ми сиділи в темряві й тиші, неначе справді на морському дні.

Потім я витяг її руки з-за своєї пазухи й поцілував кінчики пальців.

— Що побажати тобі в Новому році, Марі?

— Що тобі спаде на думку.

— Перш за все — дочекатися перемоги,— сказав я.

— А потім?

— Щоб ти була після перемоги найщасливішою серед людей.

— Як саме?

— Щоб ти була задоволена своєю роботою й щоб тебе ніхто ні до чого не примушував силою. І щоб мала люблячого чоловіка. Щоб мала час мріяти й згадувати минуле без журби... Ну, чого тобі ще побажати?.. А, звичайно ж, дітей!

— Ти дуже хороший!

— А чого б ти побажала мені?

Марі спершу подумала.

— Щоб тобі ніколи більше не доводилося рятувати жінок, яких переслідує поліція,— згодом сказала вона.

— Більш нічого?

— Щоб ти був щасливий! — додала вона.

— Як саме?

Я відчув, що Марі всміхається в темряві. Тонка крижана кірка, що досі розділяла нас, почала танути.

— Мати роботу й дружину... Вибачай, дружина в тебе вже є. Щоб тобі також лишався час на мрії й на спогади, щоб ти згадував дещо з минулого не злом, а добром.

Я обережно поцілував її в губи. Марі ледве відповіла на мій поцілунок, але все ж таки відповіла.

— Давай уявимо на мить, що наступний Новий рік також зустрічаємо разом! — запропонував я.— То як ти собі це уявляєш?

Марі щосили пригорнулася до мене й спочатку зітхнула, потім відповіла:

— Ось як я все це уявляю... Ми знову в барі на вокзалі Трініте. Оркестр грає «Вальс ковзанярів» Еміля Вальдтойфеля. Ти запрошуєш мене танцювати, і я кладу свою руку тобі на плече. І ми танцюємо.

— А далі? — підохотив я.

— Ніякого далі. Мені досить і того. Ми танцюємо. Оркестр грає нескінченний вальс. А ми без кінця танцюємо...

Я хотів був поцілувати Марі, та мені раптом здалося, ніби далеко-далеко за віконечком блимнув сигнальний ліхтар. Я підвівся й виглянув. До нас поволі наближався «Жантіюм».

Ми побігли вздовж причалу, туди, де нас чекав моторний човен. Туман порідшав, зате погустішав сніг. Видимість помітно зменшилась, було схоже на те, що старий рік хотів до нас піддобритися.

Ми з Марі вскочили в човен, я відв'язав його й сів за кермо.

А потім зробив широке півколо, щоб зайти «Жантіюмові» ззаду. Нарешті вимкнув мотор. Хвильки хлюпали об борти суденця, а сніг пасмами лягав на воду й ховав нас у своїх пасмах.

Я дав «Жантіюмові» просунутися ще далі, а потім запустив мотор і на найменших обертах подався слідком.

Так ми й рухались один за одним аж до Луврської набережної, де «Жантіюм» справді пристав, тоді я додав газу, а метрів за п'ятдесят знову вимкнув мотор. Течія підхопила нас і хвилин за дві підігнала до правого борту «Жантіюма». Я підняв пакет з настилу човна, вирвав шнур, не без певного зусилля кинув за фальшборт «Жантіюма».

— Мерщій на той берег! — просичала Марі.

Я ввімкнув на повну швидкість і, ризикуючи перевернути човна, круто розвернув його проти течії. Хвиля хлюпнула через борт, але мені пощастило вирівняти човен. Потім я виліз на берег і подав руку Марі. Тут було тихо, сипав густий сніг, щось нашіптуючи нам у вуха. В цю мить по той бік Сени спалахнула блискавка й розлігся оглушливий грім.

Я розглядався й не міг зважити, в який бік треба бігти. Від перенапруження в голові тепер стояв суцільний туман.

Тоді Марі схопила мене за руку, й ми кудись побігли. Спочатку гайнули широкою вулицею, потім звернули вбік, а назустріч нам поставало мертве місто.

Коли не стало сил бігти, ми перейшли на крок, а Марі так само трималася за мою руку. Попереду видніло перехрестя, й ми лаштувалися зайти за ріг, та в цей час позаду загриміли ковані чоботи й хтось крикнув нам німецькою мовою спинитися.

Я несвідомо пригальмував, а Марі заходилася штовхати мене в спину й розпачливо кричати: «Звертай ліворуч, ліворуч!..»

Пролунав постріл, і я перестав відчувати на спині руку Марі. Коли обернувся, вона вже лежала на бруківці. Я видобув браунінга й вистрілював у невиразну пляму в густому снігу. Пляма виявилася німецьким солдатом, який спіткнувся й упав біля тротуару.

Я схилився над Марі. Вона лежала долілиць на припорошеній снігом бруківці. Я дістав з кишені ліхтарика й присвітив — навколо голови набігла ціла калюжа крові. Я торкнув зап'ясток — пульсу вже не було. З горла в мене вихопився дикий звук — чи стогін, чи хлипання. Я підвівся й утупився очима в той бік, звідки вибіг був той німець, але побачив тільки сніг. Навколо мене були тільки сніг, тиша й порожнеча.

Я сховав браунінга до кишені й звернувся у ту вулицю, яку вказала мені Марі.

Благословіть і помилуйте! Амінь.

З-від Сен-Бартелемі насунули хмари, йдуть дощі, схилами Монсеґюру повзуть тумани... Надходить кінець осені, і я дедалі частіше згадую про Мілан, бо шкірою відчуваю, як інквізитори з Фуа пантрують за мною й злорадо потирають руки. Згорають від нетерпіння, кляті вовки, виправити помилку монсеґюрського ката Юга дез Арсі.

А я ще не згадав усіх доріг своєї молодості.

...Отож коли ми з Учителем Йосифом прибули в місто Нім, тамтешні богомили-катари зібрались у домі своєї общини. Прийшло й душ двадцять «досконалих» християн. Вони були такі самі бліді й виснажені, як і їхні болгарські брати, ходили хто в чорних, а хто в білих волосяницях, їхні обличчя нагадували образи святих, тільки очі горіли. Горіли вони й у мого колишнього сеньйора барона Людовіка, але то був злий, нищівний вогонь, очі ж цих людей швидше нагадували проміння сонця, що раптом виринуло з-за хмар. Отаким вогнем горіли очі «досконалих».

А чому вони носили волосяниці двох кольорів, про те я довідався дуже швидко — першого ж дня. Білі волосяниці носили ті «досконалі», чия віра не відрізнялась од віри Вчителя Йосифа. «Досконалі» ж катари в чорних волосяницях поділяли не всі їхні думки. Вони казали:

— Тільки душі праведників отримають доступ до престолу отця. Душі ж інших людей приречені Сатанаїлові й опиняться в його царстві на віки вічні.

Вчитель же Йосиф казав, що душі всіх напівправедників і напівгрішників, якими є більшість людей, потраплять на котресь нижнє небо й там дочекаються Апокаліпсиса, тобто судного дня, коли Ісус Христос укине Сатанаїла на віки вічні в його вогняне царство, а напівправедників та напівгрішників виведе з нижніх небес і приведе їх на сьоме небо.

На цьому ж малому богомильському соборі Вчитель казав до чорноризих катарів:

— Навіщо вкидаєте в розпач звичайних людей, тобто напівгрішників і напівправедників, убиваючи в них надію будь-коли потрапити до отця? Коли людину охопить розпач, добро в її серці завмирає й підводить голову зло.

Ввечері першого соборового дня мене покликав до свого замку сеньйор міста Німа. Замок багато в чому поступався розкішній фортеці герцога Міланського, зате такого привітного сонячного житла не мав навіть конкорецький маркіз. Сеньйор був людина літня, мав одверте обличчя, голосно сміявся й охоче піднімав келихи з вином. Його син здавався років на чотири старшим од мене.

Я й досі перебував під враженням слів Учителя й не відмовився від жодної страви, які подавали нам за столом. Не відмовлявся й від південних вин і куштував кожного потроху. Але господареві це здалося надмірною скромністю, він засміявся й сказав:

— Здається мені, сеньйоре, ви твердо вирішили піти стопами вашого катарського єпископа! Якщо поводитиметеся так і надалі, то за рік-другий перейдете на саму воду та бур'янець!

— О, сеньйоре! — приклав я руку до серця й уклонився йому. — Ви про мене надміру високої думки. Я вам дуже вдячний за це. Але я не гідний такої оцінки, бо ніколи не зміг би піти шляхом болгарського єпископа. Я ніколи не стану таким чистим душею, як він, і ніколи не зможу так зневажати своє тіло. Я напівгрішник-напівправедник і не втікаю від спокус, хоча й не піддаюся їм повністю. А катари та богомили — то чистий народ.

— Маєте рацію. Між моїми катарами я не бачив жодного розбишаки, наклепника чи злодія.

Після вечері сеньйор запросив мене та свого сина нагору, у світлиці, вирядив слуг, позачиняв двері й кивнув нам присунутися ближче.

— Повідомлю вам одну новину, неприємну й для катарів, і для мене, й для всього Лангедоку. Сьогодні до мене приходив розлючений католицький єпископ і мало не піддав мене анафемі за те, що я дозволив катарам зібрати свій собор у ратуші. В чому він тільки не звинувачував мене! Й що потураю еретикам на своїх землях, що, замість притягти їхніх провідників на праведний суд, — хай би ці вороги віри Христової одержали кожен по заслугі, бо вони ще й вороги всіх земних владик, — я пускаю їх до ратуші паплюжити мученицький хрест Ісусів. Мало не хапав мене за бороду цей

лукавий божий слуга! А хіба то таємниця, що він бабій, скількох молодниць обלאвав на сповіді?..

На цьому слові син сеньйора кахикнув у кулак, але сеньйор тільки покивав головою:

— Це знають усі! Він лапає не тільки простолюдинок, а й поважних дам, роді яких пишуться старовинними гербами!

— Про це не варто говорити, тату,— озвався син.

Сеньйор справді замовк, але незабаром повів далі:

— Раніше ніколи собі такого не дозволяв, боявся сказати при мені зайве слово, про лайку я вже не кажу!.. А це зважився лякати мене анафемою й поскаржився на мене... Знаєте кому? Самому королеві Франції! Я йому відповів: хай король Франції стереже свою корону, а я стерегтиму свій Нім! Так я й сказав тому божому служці. А він засичав і вискочив, наче я його за щось укусив. Ну, а я вслід йому тільки розреготався!

— Правильно ти зробив, тату! — сказав син.— Чому це король має втручатися в наші справи?

— Я теж так думаю,— кивнув сеньйор.— Божий пастир поведився сьогодні незвично. Але я людина незлопам'ятна й був би про це забув, якби в мене сьогодні не побував один віконт з Бургундії, не хочу називати ім'я його. Він їхав до Монпельє в своїх справах і, позаяк ми з ним дружимо з юнацьких літ, він звернув до мене в гості... То що ж він мені сказав за келихом вина? Нібито папа Інокентій нацьковує графів та баронів Півночі, а також французького короля Філіппа Августа, пройтися по нас, щоб ми не підтримували еретичної Тулузи та альбігойців-катарів. Інокентій — то старий вовк, але гострити зуби проти Лангедоку, який нікому нічого не зробив, а живе сумирно серед своїх виноградників,— це вже казна-що. Мій друг-віконт каже: «Негаймо мирися з єпископами та роби подарунки церквам, бо під Ліоном уже гуртуються твої недруги!» Сказав та й поїхав собі, а я тільки тепер збагнув, чому наш божий служка так зухвало розмовляв зі мною. Уявляєте, сеньйори: біля Ліона збираються ворожі війська! Отой пес Сімон де Монфор уже давно принохується до нас і до Тулузи! Ну, що ж, ласкаво просимо, ми вміємо зустрічати гостей!..

Ніхто й не доторкнувся до ласощів. Я відмовився від старого чорного вина, молодий сеньйор також майже нічого не випив, тільки старий випорожнив келих, витер вуса й сказав мені:

— Про всяк випадок, хай завтра ваші катари не збираються в ратуші, а зберуться в чиемусь домі. Поки не розглянемося, що до чого, навіщо сіпати чорта за хвіст! Як доведеться, то повоюємо, але для підготовки до війни потрібен час.

— Лангедок зараз до війни не готовий,— озвався й молодий сеньйор.— Північ має більше війська.

— Зате немає хоробріших за південців! — заперечив старий сеньйор. Молодий не став супроти батька, й той сказав мені: — Пропоную вам поїхати до Безье й переказати Раймонові Роже Тренкавелеві, верховному суверену Каркассонна та Альбі, все, що ви тут чули. Хай і він перевірить ці чутки. Якщо ви згодні, я накажу котромусь своїм зброєносцеві супроводжувати вас.

Я відповів сеньйорові, що не маю нічого проти й міг би вирушити хоч цю мить, але спершу хотів би поговорити з Учителем.

— Звичайно! — погодився сеньйор.— Та я раджу вам рушати не зараз, а зранку.

І все-таки сеньйор Німа поспішав. Але до того були причини. То ж таки не жарт — воювати проти Півночі, проти десятків баронів та графів на чолі з самим королем Франції!

Я поговорив з Учителем. Він довго думав, проказав «Отче наш», аж потім відповів:

— Ми, синку, не боїмось воювати, бо війни приносять смерть, а смерть — звільнення. Але тутешні сеньйори прихильні до нас, і якщо вони правитимуть довше, то ми матимемо більше часу проповідувати й привернути до істини божої більше людей. Отож їдь до того Раймона Роже Тренкавеля й там лишайся. Я теж приїду туди.

Тієї ночі я довго не міг заснути. Передусім дорікав собі за те, що назвав себе напівправедником-напівгрішником: ач на що зазіхнув! Я був справжнім грішником. А йшлося ж до того, що на купу вже надбаних прогріхів я покладу ще цілу гору нових смертних гріхів. З такою ношею не приймуть на жодному небі, проженуть одразу до Сатани. Й ніхто переді мною не завинив, я встрав у це діло з доброї волі.

Потім я згадав про Марію, й душу мою забрала журба. Марія, мов жива, постала переді мною, я вклякнув і припав до її ніг. «Моя ти богородице,— шепотів я.— Ти носиш у череві мою дитину. Пробач же мені, грішному, що залишив тебе на чужих людей!»

Отак звертаючись до Маріїного образу, я нараз відчув, що мої слова сильніші від мого страждання. Якийсь дуже суворий чоловік, схожий на Вчителя Йосифа, заліз мені в душу й виважував на терезах кожне моє слово й кожне почуття. «Оте, що ти їй понашіптував, переважає твою щирість і твої думки, через те ти й ховаєш обличчя в Маріїному подолі!» — судив мене той суворий чоловік. Мене поривало крикнути: «Неправда! Брешуть твої терези!»

А може, його терези важили правильно? Ми випадково здибалися з Марією посеред дороги й прожили з нею всього кілька днів. Скільки в нас було спільних переживань і скільки спільних спогадів? Інесса, яку я два роки цілував і пригортав,— і та вже стала спогадом, який швидко блякнув у моїй душі. Марія ж була миттю, спалахом зірки, що прокреслює на небі видимий шлях, а потім навіки тане в темряві.

Журба, що заповняла мою душу, неначе виходила з почуття обов'язку, а не з сердечних почуттів.

Зброєносець сеньйора був мій одноліток, веселий мужній хлопець. Його звали Дезіре Лавеналь. Коли ми виїхали з Німа, сонце тільки сходило, й усе навколо — долину, далекі пагорби та ще далші гори на північному заході — вкривала прозора рожева імла. Це чарівне видовище надихнуло Дезіре Лавеналья; спонукаючи свого коня, він приємним голосом заспівав пісню, в якій уславлялася та любов, котру легко забувають. Рожевий ранок прогнав терзання, що не давали мені спати вночі, можливо, через це мені й сподобалась пісенька.

— Її склав наш земляк, трубадур Пейре на прізвисько Кардинал. Бідолашний був по вуха закоханий у віконтесу Поліну де Бовуар — дружину нарбоннського віконта Дюмезніля. Поліна ж так безнадійно кохала тулузького віконта Імбера де Раба, що не бачила Пейре навіть упригул. Тоді він з горя й написав пісеньку про кохання, яке легко забути, а якось увечері проспівав його під вікнами Поліни де Бовуар...

Перед в'їздом у Монпельє Дезіре попередив мене:

— Тут катарів не полюбляють. Тутешній єпископ — дядько запопадливий і міцно тримає свою отару в руках!

В Монпельє ми тільки поміняли коней і рушили далі.

— Ви так і не доказали мені пригоду Пейре Кардинала та Поліни де Бовуар,— нагадав я своєму попутникові в дорозі.

— Віконт П'єр Дюмезніль саме повертався від своєї коханки й застукав трубадура під вікнами дружини,— сказав Дезіре.— Хотів його вбити, але Поліна вискочила з дому й відблагала. В цей час із балкона хтось вистрибнув і шаснув у ніч. Віконт вирішив покарати дружину, але вона сказала йому, що в нього після кожних гостей у тієї коханки починаються якісь видіння, певно, коханка підсипає йому чогось у вино. Віконт лише скреготнув зубами й нічого не зміг відповісти невірній дружині.

— Бувши тим віконтом, я вбив би й ту шльондру, і її коханця! — заявив я.

— Господи! — аж хитнувся в сідлі Дезіре.— Якби в таких випадках усі робили по-вашому, сеньйоре, то міста перетворилися б на кладовища, де-не-де лишилася б, може, якась бабуся, бо про дідусів не скажу!

До міста Безье ми прибули надвечір, ледь живі від утоми. Місто здавалося багатим, городяни — веселі, на вулицях продавали вино, біля барил з вином були позбирані столи та лави, й народ вечеряв просто неба. Звідусюди линули пісні та молодий сміх, вікна світилися, наче на свято.

В замку нам сказали, що конт Раймон Роже Тренкавель у Пуївері й до кінця тижня буде там. Мені та Дезіре надали гарну кімнату й добре нас нагодували. Після вечері Дезіре запропонував:

— Ходімо до дівчаток, тут дівчата — справжні красуні!

Це було знадляво, та я вирішив заощадити місце в душі для більш невідкладних гріхів.

А наступного ранку ми подалися до того Пуївера.

Їхали ми туди два дні. Спочатку під ногами в наших коней чвакало, але за містом Нарбонном почалися чудові місця, засаджені виноградниками та садками. Ми про-

минули чимало замощених містечок та сіл, де людям, здається, жилося непогано, бо скрізь рохкали свині, бекали вівці та никало багато курей. У кожному селі була церквця з добре вгодованим священиком. Дезіре сказав, що катарів по селах мало, катари жили переважно в містах, і що далі на південь та південний захід, то більше. Я запитав про причину такої нерівномірності, й Дезіре відповів: у містах більші злидні, а катарами найчастіше стають убогі люди.

За Квіланом ми переправилися через річку Од. За річкою потяглися суцільні пагорби з виноградниками та пасовищами, а на південному заході синіла висока гора.

Минувши праліс, ми зійшли на горб і побачили озеро, променисте й осяйне, наче погляд лангедокської дівчини. Над озером височів гарний замок, а далі за виноградниками видніло й село Пуївер — власність роду Беранже.

Замок був оточений муром з двома чотирикутними й чотирма круглими вежами. До замку ми ввійшли підвісним мостом, а за брамою здіймався сам палац із кам'яними карнизми та рядами дугастих вікон. Попід мурами тяглися низенькі будиночки для гостей. Верховний сеньйор Каркассонна, Альбі та Безье конт Раймон Роже Тренкавель був частим гостем Беранже — свого тутешнього васала.

До Пуївера ми з Дезіре Лавеналем добиралися три дні.

Конт прийняв мене аж по обіді, тож довелося півдня слухати розповіді Дезіре про те, де поселяли під час гостини віконта Дюмезніля та його віконтесу Поліну, як пробирався до її спальні красень Імбер де Раба́ (адже вся ота пригода з серенадою відбувалася саме в цьому замку), а також у якому приміщенні поселяли віконтесу Емілі Бертран — коханку лютого Дюмезніля.

Була середина червня, й до замку вже з'їхалося багато вельможного панства з Безье та інших лангедокських міст, переважно дами. Дезіре показав мені серед гостей двох співців — менестрелів, як називали їх у цих краях. То були пишно вбрані хлопці, які співали складені трубадурами пісні, підіграючи собі на гітарах. Вони весь час наче лізли тобі в очі, я терпіти не міг таких.

У замку були три зали на трьох поверхах. Конт Раймон Роже Тренкавель прийняв мене нагорі. Зал цей був просторий і високий, з чотирма дугастими вікнами на південь і на захід. З усіх вікон відкривалися чудові краєвиди з горами, долинами та срібними смужечками річок. Було чути завивання вітру під гостроверхим дахом палацу, неначе на пасіці гули тисячі бджіл. На підлозі лежали товсті килими, на яких умільці зобразили людей та звірів, такі самі килими прикрашали й стіни залу. По кутках висіла зброя, а навпроти вікон стояли вкриті парчею та закидані подушечками тапчани.

Посеред залу стояв стіл, накритий атласною скатертиною, а на ній два важкі срібні келихи та срібний же глек. Коли челядин увів мене до залу, конт Раймон Роже Тренкавель саме наливав у келих вино. Він кивнув мені й поставив глека на місце.

— Ви чимось нагадуєте лангедокця, хоча в нас мало таких високих людей. Обличчям же дуже схожі на мавра, тільки маври темніші,— промовив конт.

Він мав не більше тридцяти років, був невисокий і якийсь наче крихкий, зате обличчя його здавалося витесаним з каменю, лише голубаво-сірі очі надавали цьому обличчю життя. Вони дивились то задумано, то весело, то раптом ставали холодні й просто злі.

— Моя батьківщина — справді далека країна Болгарія,— відповів я йому.— А болгари чимось нагадують лангедокців.

Він запросив мене сісти, налив з глека в другий келих і ледь помітно кивнув. Йому вже, напевно, сказали, що я за рангом кавалер, а контові не личило проголошувати здравницю на честь якогось кавалера.

— Про Болгарію я почув, коли болгари полонили латинського імператора Балдуїна,— сказав конт.— На Півночі Франції Болгарію дуже не люблять через Балдуїна та через оту ересь, яку наші катари сприйняли від вас. Може, й ви належите до еретиків? — гостро глянув він на мене.

— Я не належу до них. Але проти катарів нічого не маю, хоча виховувався при дворі одного нормандського барона.

— То розкажіть, хто ви й що ви,— озвався конт. Очі його стали замислені. Я коротко розповів йому свої пригоди, він спочатку слухав досить неувважливо, та коли я дійшов до поединку з Гійомом де Борном та його кінця, конт мовби прокинувся, поляскав мене по плечі й заявив, що хоче випити за мое здоров'я. То був з боку конта неабиякий жест. Я підвівся й кивнув головою.

Про Вчителя Йосифа я багато не розповідав. Старий приїхав побачити перед смертю братів по вірі, перш ніж постати перед богом. Про конкорецького маркіза Лоренцо Маццоні я сказав кількома словами, а про Марію взагалі не згадав. Нашо морочити голову такій поважній людині своїми родинними клопотами?

Нарешті перейшли до головного, з чим послав мене сюди німський сеньйор. Я переклав розмову сеньйора з його бургундським приятелем.

Конт Раймон Роже Тренкавель озвався не зразу, лише підвівся й почав поволі ходити туди й сюди, визираючи з вікон і зрідка киваючи головою, неначе знадвору хтось його вітав.

Потім він сів на своє місце, й очі його стали холодні, мов попіл давно згаслого вогнища. Але погляд був твердий і гострий, наче кована сталь мого меча.

— Ось що я вам скажу, сеньйоре,— нарешті озвався конт.— По-перше, нікому ні слова про ваш поєдинок з Гійомом де Борном. Було б нечесно з мого боку заборонити вам згадувати своє плем'я та свій рід. Але уникайте згадувати про Болгарію перед прихильниками папи та його слугами. Я зарахую вас своїм зброєносцем і звелю сплачувати вам чверть прибутку моєї Каркассонської робітні тонкого полотна. Цей прибуток поки що невеликий, але робітня розростеться, й отримуватимете більше... А щодо повідомлення того бургундського сеньйора, то він не збрехав: воїни з Півночі справді гуртуються під Ліоном. Папа Інокентій не раз умовляв мене віддати на суд церкви еретиків Каркассонна, Альбі та Безьє. Але це не в звичаях мого роду — віддавати будь-кому на поталу своїх людей; у звичаях мого роду — шанувати людей: хай думають, як знають, і вірять у що хочуть. Отож я відмовив папі, а він розлютився й вирішив покарати мене: оголосив хрестовий похід Півночі на мій Південь. Північним сеньйорам байдуже до тутешніх еретиків, але в них аж слина тече на саму згадку про тутешні землі. Ось чому вони посунули під Ліон. Вони сподіваються, перемігши мене, проковтнути потім і Тулузу, де мій родич Раймон Шостий від страху втратив глузд. А хижак Сімон де Монфор давно бачить себе в снах володарем Каркассонна!

Конт подумав і додав:

— Я не тільки знаю про цей похід, а й можу сказати, хто з північних володарів братиме в ньому участь. Бургундський герцог і неверський принц, володарі Сен-Поля й Женеви, навіть сам французький король, який також накинув оком на мій Південь та на Тулузу, хоча має клопіт з Фландрією, Лотарінгією та англійським королем. До хрестового походу готується ще добрий десяток шакалів Півночі, охочих поживитися чужим коштом.

— Даруйте, сеньйоре, але чому ви не підете на той Ліон, поки вся згряя не згуртувалася й не посунула на Південь? — Мені так подобалася й ця країна, й цей чоловік, якого полюбив з першого погляду, що я не втримався й кинув йому ті слова.

— Не в звичаях мого роду, сеньйоре, нападати першим. Та й, перш ніж дійдуть до Альбі, Безьє й Каркассонна, вони багато зубів покришать собі на інших містах. Можете бути певні, сеньйоре, їх ніхто не зустрічатиме хлібом-сіллю. Альбі ж, Безьє та Каркассонна мають міцні мури й натхненних захисників. Я сподіваюся північних володарів під Безьє не раніше осені.

Переповівши цю розмову Дезіре, я попросив його зі свого боку переповісти її своєму сеньйорові в Німі. Я ж лишався в Безьє, бо конт Раймон Роже Тренкавель призначив мене своїм зброєносцем. Почувши від мене таку новину, Дезіре палко обняв мене й вигукнув:

— А знаєш, що сказав папістам твій конт? «Мій меч захищатиме беззахисних,— сказав він,— яких ви переслідуватимете. Мій дім даватиме притулок тим, чії хати ви спалите. Я роздаватиму хліб усім, кого ви моритимете голодом!» Ну, що ти скажеш на таке?

— Буду щасливий умерти за таку людину! — відповів я захоплено.

Того самого вечора конт скликав гостей. Бенкет відбувся в залі другого поверху, не менш ошатному, ніж знайомий мені зал нагорі.

Там я познайомився з Есклармондою.

Гостями конта були троє сеньйорів з дружинами, сеньйора з донькою та ті двоє молодих менестрелів, про яких я вже писав. Самотня сеньйора була з ніг до голови в чорному, неабияка красуня років за тридцять. Конт посадив її в себе з пра-

вої руки, а я сидів саме навпроти доньки цієї сеньйори. Менестрелі сиділи в самому кінці: один біля мене, другий біля дівчини.

В залі горіло добрих дві дюжини свічок, тож за столом було так видно, неначе за вікнами ще буяв день.

Сеньйора в чорному була справжня красуня, яких мені, проте, вже й раніше доводилось бачити. Її ж донька була вся в білому, зростом удалася в матір, хоча навряд чи мала більш як чотирнадцять літ, а красою перевершувала матір принаймні вдесятеро.

Кожен має власну мірку й власні очі на жіночу красу, та коли побачив цю дівчину, я тієї ж миті собі сказав, що вродливішої зроду не бачив. Жіночністю вона поступалась Інессі, тим більш Марії, яка за два-три роки могла стати королевою троянд. Есклармонда була худенька дівчинка з ледь набубнявілими персами й мала гострі плечата, а я не міг одвести від неї очей. Може, мене причарувало її обличчя? Воно було гарненьке, надзвичайно ніжне й витончене, мов у янголят. Світло-русяве хвилясте волосся наче поглиблювало й випрозорювало синяву її очей, що нагадували розпогоджене лангедокське небо. Своєю витонченою ніжністю обличчя дівчини цілком відповідало її ще не розвиненому тілу, променіло лагідним сяйвом, наче молодик, що просвічує крізь тонесеньку хмарку. Отже, обличчя Есклармонди було втіленням цноти й досконалої краси, яка здавалася неземною.

Вона з першого ж погляду підкорила мене. Есклармонда ще не була справжньою жінкою, але всі жінки, яких я досі бачив, проти Есклармонди здавались несправжніми.

Коротко представивши гостям, конт жартома застеріг мене не задивлятися на дівчину, що сиділа через стіл.

— Ато можете ненароком завдати їй прикрошів! — засміявся конт. — Її мати, сеньйора Корба, дружина мого приятеля Раймона де Перея, — катарка, а ви ж краще за мене знаєте, що катари відкидають некуртуазну любов. Тож уклоніться сеньйорі де Перей і пообіцяйте не дивитись на її доньку чоловічим оком.

Я підвівсь і вклонився сеньйорі, але жодного слова не сказав. З якої речі марно присягатися? Це не відповідало моїм уявленням про честь.

— Навіщо бентежите хлопця, сеньйоре! — відгукнулася жінка в чорному. — Моя донька ще мала!

Бенкет удався. Менестрелі проспівали по пісні, а диявол штрикнув і мене під ребро — я заспівав оту, про місяць... Для катарського вуха пісня була просто непристойна і я не мав би її співати, але що мав діяти, коли чорт мене підбив!

Господар бенкету витяг зі свого шарфа золоту шпильку з коштовним камінчиком і сказав:

— Цю шпильку буде вручено тому співакові, чий спів і чию пісню визнає найкращими юна сеньйора Перей!

Юна сеньйора без жодного вагання кивнула на мене.

— Чудово! — вигукнув конт. — Я цілком згодний!

І він вручив мені шпильку з коштовним камінцем.

Обличчя сеньйори Корба нахмарилось, але вона взяла себе в руки й сьак-так по-сміхнулася.

Хай усміхається, скільки хоче й як їй до смаку! Ніщо вже не могло відвернути мене од Есклармонди!

20

Правильно, мій далекий брате: тільки так! Якщо попереду в тебе світла мета — нікого й нічого не слухай!

Я поклав рукопис на стіл. Три дні разом з батьком блукав паризькими вулицями й страждав за тією жінкою. Який романтик був мій батько, не пара мені! Пер Гоше лишив його з нею сам на сам у кімнаті, а батько навіть не підійшов до Марі — подався до шинкаря мерзнути на столиках. О, лицарі 30-х, де ви тепер?

А потім я блукав з моїм далеким земляком дорогами сонячного Лангедоку. Де тепер той Пуївер, отой рай галантного кохання? Поїхати б оце мені туди!..

Але час було повернутися до своїх буднів.

Я простяг руку й дістав Аниного годинника. На руці в мене був японський електронний «Сейко», але я на нього й дивитися перестав, од-

жінка Ана подарувала мені того срібного кишенькового з кришками. Як приємно тримати таку штуку в руках! Стародавня вигадка, а викликає якісь почуття, натиснеш, і кришка відскакує. Диво техніки — й край! У ручному годиннику такого не буває. Через те я й простягаю раз у раз руку до срібного годинника, якого мені подарувала моя щедра колишня дружина.

Тепер вона дивилася на мене, стоячи серед хлібів. А може, дивилася зовсім не на мене, а на той свій сорт, прикидаючи, скільки кілограмів з гектара отримає? Адже в той чудодійний сорт вона вклала свою душу й усі мрії свої! Сто центнерів з гектара — це справді звучало музикою. Такої музики Моцарти й Шуберти не чули навіть уві сні!

Та був час, коли я думав, ніби Ана душею й тілом завжди зі мною. До чого ж дурний був!

Мене драгував цей годинник, але не ставало зваги викинути його крізь вікно. Адже варто було натиснути ключ — і кришечка відскакувала. Як ти викинеш таку гарну річ!

Я мав таке враження, ніби після мого відступу од звичайного світу минула ціла вічність. Я п'ять років жив життям Лукана, й ще сім років — життям батька свого. Скільки я промандрував за цих дванадцять років. Філіппополь — Салоніки — Венеція — Мілан — Конкореццо — Безье... Або Монфер'є — Париж — Софія — Париж. За одинадцять днів прожив дванадцять років, не вставши з ліжка.

За ці дні я шарпався всіма зигзагами й власного життя: пережив заново всі наші спільні з Аною роки й дійшов з нею до роздоріжжя, на якому наші шляхи розійшлись. Протягом цих одинадцяти днів одкрив Юлу, як доведений до розпачу мандрівець відкриває казковий край.

Які справді дивні мандрі! Хай позаздрять мені Магеллан і Колумб!

Але рукопис іще не дочитано — попереду незвідана дорога. Та й власною дорогою я дійшов далеко не до кінця. Мусив розв'язати певні проблеми. А потім буде видно — спускати вітрила чи прямувати до нової мети.

Вчора приходила та Юліна сусідка й поприбирала в хаті. Юла передала цією старенькою жіночкою дві гвоздики, пару листкових пірижечків та пляшку молока. Я поставив гвоздики в найкращу вазочку, яку пощастило знайти, й сказав бабусі:

— Більше не приходь. У мене вже десять років прибирає інша людина, не виганяти ж мені її на вулицю! А тобі ось десятка за сьогоднішній день. А на ці ось дві десятки купи гвоздик і віддай від мого імені Юлі. Та щоб вона більше нічого не пересилала мені людьми. Бо все викидатиму в помийницю, так їй і скажеш!

— Добре, докторе, скажу! — відповіла бабуся. — А їжу викидати гріх.

Перш ніж вона пішла собі, я встиг розпитати в неї Юліну адресу. — Дунай, 17, третій поверх, будинок для однаків. Її квартира з цього боку по коридору, а моя — з того, — сказала бабуся.

За приписами, я мав би сидіти вдома ще днів бодай сім, а потім — «учитися» ходити, причому першого дня — не більше двадцяти кроків за поріг. Але на одинадцятий день хвороби я підвівся з ліжка, вдяг чорний костюм, пов'язав світлу краватку й поряд з білою хусточкою встромив у петлицю Юліну червону гвоздику. А вже потім замовив таксі.

Так я опинився в клініці. Моя поява там викликала ефект, наче в святая святих володінь Ескулапа ввійшов слон, а не людина. Поки я чекав на ліфт унизу, з кабінетів навиходило хтозна-скільки лікарів та іншого народу; й усі дивилися на мене так, наче перед ними був воскреслий з мертвих Лазар, якого оживив Христос.

Біля кабінету шефа я мало не задавив ту тендітну істоту, секретарочку, яка читала мені по телефону наказ. Вона виходила з кабінету нашого керівника й сама налетіла на мене. Може, дівчина знепритомніла

б, мов те мишеня, що несподівано опинилося в пазурах котища, але я відступив назад, видобув з петлиці Юлину гвоздику й промовив:

— На знак моєї пошани до вас! — А щоб вона остаточно заспокоїлася, докинув: — Я все життя захоплювався такими хоробрими й мужніми дівчатами, як ви! Якщо вас колись виженуть звідси, можете розраховувати на мене!

Вона зблідла й, неспроможна вимовити й слова, пішла геть. Що вдієш, найхоробріші часом теж упадають у паніку.

Шеф не зблід, тільки обличчя його сіпнулося, неначе його пройняв гострий біль.

— Не сподівався вас побачити! — з жалем у голосі промовив він. Неначе до кабінету його завітав вісник у чорному плащі й повідомив, що настав час лаштуватися в останню путь. Він простяг мені руку мерця, я віддячив тим самим. — Не треба було ще виходити з дому, — сказав шеф. — Це ваша велика помилка!

— Перевернімо платівку, — запропонував я. — За свої помилки розплачуватимуся сам, з вас ніхто не стягне жодного лева.

Він здвигнув плечима, в очах його зяйнула чорнота.

— Я вам кажу як колега!

— Давайте відкладемо професійні розмови до кращих часів, — запропонував я йому. Я зараз прийшов поговорити про ту медсестру, що ви її вигнали з роботи.

Професор Марков почервонів, а рот йому скривило посмішкою.

— Шановний колего! — вигукнув він. — Вухам своїм не вірю! Щоб отаке світило, як ви, ризикувало життям заради примхливої недисциплінованої працівниці! Якщо ви йдете на такий ризик, певно, вами керують дуже сильні почуття!..

— Задля такої великої людини, як ви, колего, я не пішов би на великий ризик. За таку велику людину, як ви, я не ризикував би мідяком. Але медсестра Юла — людина маленька, маленькі ж люди часом потребують допомоги. Ви повинні поновити її на роботі, я через це й прийшов.

— Мені незручно цікавитися, колего, які почуття вас привели сюди. Але справу таку розв'язують не почуттями, а кодексами. Заяву про звільнення медична сестра Юла Стоянова подала сама. Якщо знову хоче працювати в нашій клініці — хай прийде й особисто подасть нову заяву: о с о б и с т о! Такий закон. Ну, а чи буде її прийнято — то інша справа! — заявив він.

Формально цей тип мав цілковиту рацію. Юлія була повнолітня нормальна людина, й ніхто не мав права виступати від її імені будь-де. Наш керівник був абсолютно певний, що вона ніколи не принизиться до такого, через те й тиснув саме на цю педаль: хай принесе заяву о с о б и с т о! Юлія мала розвинене почуття власної гідності: що-що, а це я добре відчув на собі!

— Отже, відмовляєтеся прийняти дівчину на роботу?

— Відмовляюся розмовляти з вами про те, що стосується інших! — уточнив шеф.

— Хитро сказано.

— Керуватися кодексами й статутами — не хитрість, а обов'язок! — ще раз уточнив він.

У відповідь я тільки засміявся. Потім нараз відчув, що мені бракне повітря, на лобі виступив холодний піт. Я поклав голову на спинку крісла.

— Вам погано? — спитав шеф. — Може, викликати чергового кардіолога?

— Дякую, — відповів я. — Мені потрібен не кардіолог, а чистий аркуш паперу.

Він дав мені чистий аркуш, я нахилився над столом, написав заяву про звільнення з роботи за власним бажанням і підсунув йому під ніс.

Професор Марков глянув, зітхнув і похитав головою.

— Це буде непоправна втрата для всіх нас. Оскільки ж ви в меди-

щині таке світило, то мені просто незручно й ніяково робити щось усупереч вам. Хоча я мушу переслати вашу заяву до міністерства.

— Ви мене добре знаєте,— сказав я.— Будь-яке зволікання даремне! — Й простяг руку через його письмовий стіл.

— Прошу вас, почекайте хвилиночку! — заметушився шеф.— Я розпоряджуся відвезти вас додому моєю персональною машиною!

— Не турбуйтеся! — заперечив я.— Щиро вдячний, але я поїду трамваєм.

І я пішов.

*Літа 1258-го, кінець осені,
Монфер'є, в домі Бернара.*

Помилуйте й благословіть!

У Пуївері минули останні безтурботні дні моєї молодості, вони запам'яталися мені на все життя.

Конт щовечора влаштовував розваги. Менестрелі грали, а гості танцювали під бренькіт гітар. Суддею була мадам Поліна, яка прибула разом з чоловіком, віконтом Дюезнілем, незабаром після нас. Ця пишна жінка мала років тридцять п'ять і нагадувала розквітлу південну троянду. Дюезніль був худий і довгий, як жердина, похмурий і зовсім не схожий на коханця чоловік.

Вінок першості мадам Поліна віддала Есклармонді, визнавши її найкращою танцюристкою Пуївера. Всі стали в чергу, щоб привітати юну сеньйору Перей: чоловіки цілували її в ручку, а жінки — в щічку. Коли надійшла моя черга, я все переплутав і теж поцілував Есклармонду в щічку, що викликало загальний сміх. Бідолашна Есклармонда знітилась, а її мати, мадам Корба, яка єдина серед жінок не танцювала, з тривогою глянула на нас обох.

— Він іноземець, шановна приятелько, й не знає наших законів! — заступився за мене конт.

Жінка здивовано глянула на мене, знизала плечима й нічого не сказала.

Наступного дня ми змагались із стрільби. Стріляли з п'ятдесяти кроків у жіночий капелюшок, причому Дюезніль улучив у криси, а я в самісіньку середину. Потім чоловіки стискали мені руку, а жінки торкалися губками моєї щоки. Коли черга дійшла до Есклармонди, я спереляку підставив не щоку, а губи. Вона також, здається, була збентежена й не помітила цього. Так ми поцілувалися в губи, знову вибухнув загальний сміх, добре, що того дня поряд не було її матері. Не допоміг би ніякий конт. Цього разу все на світі переплутала Есклармонда, не будиши іноземкою!

Так, то були мої останні безтурботні дні...

Я п'ять днів пробув у Пуївері, а коли разом з контом повернувся до Безьє, там уже був і Вчитель Йосиф. Він приїхав за два дні до нас, жив у замку й здавався досить жвавим. Він розпитав мене про Пуївер, і я розповів йому все чисто, не згадав тільки про несподівані й для самого мене бентежливі почуття, інакше він напевно почав би мене зневажати.

Я й сам усвідомлював усю гріховність своїх почуттів. З погляду приголомшеного дияволом християнина вони були справжнім гріхом. А що вже сказав би про них праведний? Вчитель назвав би це зрадою істинної віри й цілковитою перемогою Сатани, адже я забув про свою дружину, з якою лише місяць тому обвінчався і яка мала породити дитя.

Почуття мої були гріховні, але я не мав сили вирвати їх з душі, через те став молитися богу врятувати мене від Есклармонди: або щоб я не бачив її взагалі, або щоб вона покохала іншого й відтак не звертала на мене жодної уваги.

Та хоч я й приховав усе це від Учителя, він лишився незадоволений моїм тамтешнім життям.

— Даремно згаяний час,— мовив Вчитель.— Ти не вчинив нічого угодного богові й невгодного Сатані. Життя можна вважати виправданим лише за умови, якщо ти день у день прагнеш до бога й допомагаєш заблудлим знайти його. Якщо ти бодай день про це не думав, то день той порожній і навіки втрачений. Я за тебе боюсь. Це місто багате на спокуси, й диявол спокушатиме тебе тут на кожному кроці. Тож візьми себе в руки, сину мій! Доки я готую катарів до випробувань душевних і тілесних, а випробування грядуть страшні, ти сядь за ті книги, що ми привезли сюди, й перетлумач їх тією мовою, якою розмовляє тут більшість людей. Бо латяву знають

лише найосвіченіші, через те істини з книг наших не доходять до простих людей. Ось тобі завдання, яким ти порадуєш господу й засмутиш диявола!

Легко було Вчителеві говорити таке, він уже все пережив і все побачив, а в моїх жилах бурхала молода кров. І все-таки його доручення було дуже вчасним, бо, коли я сидів і нічого не робив, мене охоплював розпач і я починав думати, чи не преступив за ту межу, де було тільки пекло й жодних надій навіть на найнижче небо.

Я з великим запалом узявся до роботи, та за кілька днів мене викликав конт. Він був не в своєму замку, а в круглій вежі на розі південного та західного муру: вежа звалася Вентуз. У вежі зібралось кілька вельмож, лицарів і зброєносців, прийшов і католицький єпископ у розкішній шовковій сутані та синьому плащі, мережаному золотими шнурами, а на грудях його висіло золоте розп'яття з яскравими цяточками коштовних камінців. Трохи осторонь від решти стояв чоловік у білій волосяниці, він сутулювався й почував себе непевно серед цих пишно вбраних людей.

Конт був у шапці з дорогого білого смушка, червоному корзні¹ та червоних чоботях. На високій просторій площадці вежі гуляли пружні протяги, й конт,— оскільки був зніжений і мерзлякуватий, а може, й через те, що хвилювався,— тремтів і загортався в поли плаща. Він кивнув мені стати в гурт і звернувся до присутніх:

— Новини такі. Вся рать хрестоносців покинула Ліон і рушила на південь. Причина цього хрестового походу проти нас — катари, яких ми відмовились передати церковним католицьким судам. Але це для північних володарів тільки привід, бо вони просто хочуть захопити нашу землю. Ми не зрадили катарів, не зрадімо й своєї землі. Ваше преосвященство, ви підкоряєтеся папі, через те можете хоч цю ж мить залишити місто, оскільки вам буде ніяково жити серед людей, що оборонятимуться проти папської раті.

— Сеньйоре,— відповів єпископ, до якого звертався з цими словами конт.— Поки в Безье живе бодай один віруючий католик, я не покину свого пастирського поста.

Мені стало смішно. Добрий мені пастир у парчевому плащі!

Тоді конт звернувся до людини в білій волосяниці:

— Я вас не видав, але й не закликаю до меча. Ви люди мирні й ненавидите зброю.

— Ми люди мирні й ненавидимо зброю, сеньйоре,— відгукнувся той чоловік.— Але ви лаштуєтеся захищати істину божу, а не диявольську, через те ми в міру своїх сил і вміння підтримаємо вас.

— Дивіться самі, сеньйоре. Ми будемо вдячні за будь-яку допомогу, аби тільки вона була від щирої душі.

Конт помовчав, задивившись у свинцево-сиві хвилі повноводого Орбу, й сказав:

— Ваше преосвященство, й ви, сеньйоре,— звернувся він до катарського представника,— я вже знаю вашу думку, й ви можете йти.

Католицький ієрарх підніс правицю для благословіння й рушив першим, навіть не глянувши на чоловіка в білій волосяниці, що був для нього виплодом Сатани. Пастор боявся осквернити душу свою, ненароком глянувши на катара.

Коли пішов і катар, проказавши звичне «благословіть і помилуйте», конт Раймон Роже Тренкавель сказав усім нам:

— У нашому таборі буде людина, яка співчуває хрестоносцям: наш єпископ. Треба пильнувати, щоб він у скрутну хвилину не перетворивсь із співчутливця в союзника наших ворогів. Ну, а наші вороги-хрестоносці, якщо їх не зупинять Нім та інші північніші міста, будуть під мурами Безье наприкінці місяця. Ми їх побачимо ще на Тіберієвому шляху. Ну, що ж, ми їх зустрінемо. Вони вламають собі зуби об наші високі міцні мури й застрянуть у міських ровах. Ми до осені протримаємось, а коли почнуться дощі й полки хрестоносців розкиснуть, на допомогу нам прийде наш друг арагонський король. Тож не хиліть голови, сеньйори!

— Страхопудів на Півдні нема! — трохи ображеним голосом вигукнув віконт містечка Лаграса, начальник пороків та катапульта² Беранже.— Ми їх розколошматимо, й вони присоромлені повернуться на свою Північ!

Інші лицарі та зброєносці схвально загули.

Конт вигукнув:

— На чолі хрестового походу папа поставив свого легата, абата монастиря «Сіто» Арнольда Аморі. А відомий усім вам Сімон де Монфор — головний полководець раті хрестоносців. То горішок міцний.

¹ Плащ.

² Пороки й катапульти — обложні та оборонні камени і списометні машини.

— Що маєте на увазі, сеньйоре?— спитав той самий лаграський Мартін де Беранже.

— Щоб воювати з таким супостатом, потрібно забезпечити місто добрим запасом харчів. Це раз, а по-друге: розташувати на південному та південно-західному мурі якомога більше каменеметних пороків та катапулт. Хрестоносці йтимуть приступом насамперед з півдня й південного заходу. По-третє: щоб ніхто з вас не намагався виводити своїх воїнів за брами й не заходив з хрестоносцями в одкритий бій. Коли настане час, ми їм покажемо, на що здатні!

З того дня почались оборонні роботи, й у мене майже не лишалось часу на переклад книжок. А 15 липня Вчитель Йосиф переслав усі книжки до Каркассонна.

Тепер я певен, що таке рішення йому підказав господь.

А ось що сталося 22 липня того самого нещасного року.

Напередодні в обідню пору місто раптом загуло: сурми просурмили бойову тривогу й скликали оборонців на мур.

Я саме кінчав перетлумачувати останню сторінку єдиної книжки, яку Вчитель Йосиф лишив у Безьє. В цій книжці були викладені погляди на створення світу й на друге пришествя. Почувши сурми, я кинув стиль на стіл, вибіг на вулицю й збіг сходами до бійниць муру. Там уже були конт, віконт містечка Лаграса та власник села Пуївера Мартін де Беранже, а також кілька зброєносців та воевод. Усі дивилися в бік Тіберієвого шляху. Там наче з землі народжувалася величезна хмара куряви, в якій мерехтіло безліч колючих зір. Не треба було багато розуму, аби здогадатися, що то зблискує проти полудневого сонця сталева зброя.

На хіднику всього муру аж до брами, звідки вела дорога на Монпельє, запанувала незвичайна тиша. Лучники та обслуга пороків і катапулт, іншим разом страшенно галасливі, раптом наче поковтали язики. Всі замислено дивилися на хмару, що повзла сюди Тіберієвим шляхом.

А замислитися було над чим.

На Безьє сунуло страховище, яке розчавило на своїй дорозі все, що трапилося йому під ноги. На своєму шляху хрестоносці зруйнували десятки міст, і хто чинив опір, того нищили, хто ж здавався на ласку переможців — тих убивали через одного, а міста задля науки прийдешнім поколінням грабували.

Неторкнутим на дорозі хрестоносців лишилося тільки місто Монпельє, беззастережно вірне папі, решта ж захлинувшись у крові та вогні.

Про чисельність раті хрестоносців ходили різні чутки. Одні балакали, ніби під верховним проводом абата Арнольда Аморі — п'ятсот тисяч воїнів, інші говорили про сто п'ятдесят тисяч. Конт хотів побачити ту рать на власні очі й збагнути чисельність і справжню силу її, говорилося-бо й про інше: мовби рать короля та інших північних володарів не перевищувала тридцяти й навіть двадцяти тисяч мечів, а решта були наймана обслуга та так звані «чотиридесятники», яким папа обіцяв індульгенції за обслуговування воїнів протягом сорока днів.

По годині часу це людське море хлюпнуло під саме місто й почало зусібіч затоплювати його околиці аж до річки. За 200—300 кроків од муру пройшов насамперед невеликий кінний полк, у руці кожного вершника був папський прапор, а решта кінного війська тяглася попід нами години півтори, й на чолі кожної розтягнутої вервечкою сотні також несли папський прапор.

За верховим полком точилася схожа на велетенську гадюку піша рать, а далі котилися запряжені волами пороки, катапульти, стінобитні тарани та облогові башти. Потім справді посунули наймана обслуга та «чотиридесятники».

Все це військо тяглося під нами добрих п'ять годин. Але поки хвилі того людського моря хлюпали й розливалися навколо міста, кілька загонів відокремились і здалеку підперли весь східний мур. Конт звелів мені вивести Південною брамою сотню вершників і стерегти міст і дорогу, аж поки він, конт, приїде туди з кількома сотнями.

Від Південної брами до мосту було три сотні кроків, але гребля тут була висока і я міг стерегти її своєю сотнею тривалий час. Я лишив півсотні на греблі, а решту перевів на той бік мосту. Хрестоносці або не бачили мене, заклопотані своїми справами в долині, або ж знехтували мій загін, який здавався справді краплею в їхньому морі. Хоча зі сходу насувалися сутінки, до хрестоносців було далеко, й вони справді могли не бачити нас.

Конт прийшов до мосту поночі лише з трьома зброєносцями. Він заклопотано вступився в бік уже майже невидимого супостата й сказав:

— У них лише власного полку буде тисяч тридцять або сорок. Та ще тисяч десять найманців, а то кровожерні хижакі. Облогових башт і таранів у них вистачить на кожних сто кроків наших мурів. А в нас разом з катарами всього дві тисячі мечів!

— І як же тепер буде?— запитав я так само пошепки, й мене мовби обдало морозом.— Витримаємо до осінніх дощів?

— Якщо приведу з Каркассонна ще тисячу воїнів, то витримаємо!

Конт зострожив коня.

Я відвів свою сотню назад у місто.

Конт лишив замість себе віконта Мартіна де Беранже.

Я до пізньої ночі просидів на вежі Вентуз і дивився з бійниць на неозорий табір хрестоносців. Мені здавалося, наче то пекло виринуло з нетрищ на поверхню землі: скрізь горіли багаття, тривожно іржали коні, на рожнах смажилися баранячі туші, й південний вітер виповнив усе місто пахощами смаженини та димом багать.

Наступного дня віконт Мартін де Беранже призначив мене зверхником загону, що складався з півтора десятка юнаків — одчайдушних умільців орудувати мечем, пити вино та впадати за жінками. Ці шибайголови розважалися на свій лад: писали на пергаменті зухвалі слова, обкручували кругом стріл і пускали їх на найближчі до мурів подвір'я, в яких мешкали гарні жінки.

Сотня катарів носила на мури каміння для катапульт і пороків та металеві сулиці, складали під мурами цеглу та вапно, щоб можна було враз латати пробоїни від обстрілу ворожих пороків. На майдані під замком конта Вчитель Йосиф разом з молодшими братами збив зо два десятки лежаків, укryw їх чистим полотном, грів у двох котлах воду й наскладав на великому столі купки всілякого зілля для майбутніх поранених. А тим часом розповідав нічим не зайнятим городянам богомільські притчі про створення світу, про добро та зло.

О десятій годині ранку вбраний як до відправи єпископ на чолі кількох десятків городян попросив у Мартіна де Беранже дозволу відслужити вчористу месу в церкві Сен-Назёр. Та церква стояла на пагорбі поза містом.

На мій превеликий подив, Беранже дозволив, і вервечка богомольців потяглася з Південної брами до церкви Сен-Назер.

Я не втримався й запитав у віконта:

— Чи варто було, сеньйоре, випускати з міста тих людей?

Беранже зверхньо глянув на мене:

— Чого ви втручаєтеся до моїх справ?— Але потім завагався й почав розтлумачувати мені причину свого вчинку:— Я ж, сеньйоре Лукіане, дозволяю вашим катарським єпископам проповідувати на площі серед городян, то чому ж маю забороняти католикам їхню месу?

— Це чудово!— вигукнув я.— Але ж катари проповідують у місті, а ті люди подалися за мури, майже до самих ворогів!

— Я їм не сторожі!— сердито вигукнув Беранже.— Та й ніхто не дозволяв мені втручатися в справи католицької церкви!

Сонце того дня так пекло, наче заповзялося спалити грішну землю. Розжарені мури та вежі були як печі, хрестоносці ж бачили наші муки й ще дужче нас дратували, роздягаючись і стрибаючи з берега в прохолодний Орб.

Годині о третій пополудні на перестріл од мурів підійшов гурт хрестоносців, чоловік тридцять. Їхній чільник покинув інших і випнувся ще дужче наперед, зупинившись на перестріл од Південної брами, а тоді склав долоні лійкою й щосили загорлав:

— Ей ви, на мурах!.. Виженіть сюди ваших катарів, щоб ми їх могли спекти, та ще викотіть хуру золота за наші муки, й ми підемо геть!.. Інакше винищимо всіх до єдиного!..

Мене гукнув Мартін де Беранже:

— Мені казали, ви чудово стріляєте. Чи не могли б ви збити пиху з того осла?

Не встиг я відповісти йому, як він простяг мені лука з важкою стрілою. Я прицілювався в шапку непроханого гінця, яка за мить опинилася в поросі. На мурі вибухнув радісний лемент і сміх. Мої хлопці стридали від захоплення, вигукували непристойні слова й махали на хрестоносців кулаками.

Та поки ми тишилися з того недолугого гінця, хрестоносці підкотили до його гур-

тика три облогові вежі, а ті тридцятєро враз поховалися за товстими дошками веж. Це нас неабияк здивувало, бо в усьому ворожому стані панувала тиша й ніхто начебто не збирався йти на приступ. Тільки півсотні вершників зайняли Римський міст, певно, воеводи хрестоносців хотіли подивитися, що робиться за мостом.

— Зараз накажу розтрити ті їхні дурні вежі катапультами! — вигукнув віконт Мартін де Беранже, а потім завагався:— Треба спершу поглянути, що затіяли ті йолопи й чого понапихалися до тих веж...

Поки Беранже вагався й розмірковував, з церкви за містом вийшов єпископ на чолі довгої вервечки своїх прочан. Його парчеві шати так блищали, а хрест аж ряхтів у руках, що мимоволі тебе брав побожний ляк і хотілось поступитися дорогою. Потупивши очі долу, прочани смиренно йшли за ним.

Розморений спекою та бездіяльністю, я, сидючи між бійницями, заснув, а схопився від страшного лементу, що долинав од Південної брами, неначе там провалилася земля, з пекла повискакували чортти й заходилися бити кочергами по своїх казаках та сковородах, волаючи з усіх своїх пекельних сил. Я виглянув з бійниці: поле за містом наче прокинулося від глибокого сну, незорою людською лавою сунучи на місто.

Ось що трапилося за ту недовгу хвилинку, поки я спав навпочіпки, прихиливши голову до муру між двох бійниць.

Тільки-но єпископ довів своїх прочан до Південної брами, сторожа кинулася до корб, щоб опустити місток і розчинити ворота. Перейшовши через відкидний місток, богомольці раптом поскидали плащі й перетворилися на озброєних мечами хрестоносців. Захоплену зненацька сторожу було вирубано до ноги. Хрестоносці з мечами наготові стали в розчиненій брамі, а ті тридцятєро повискакували з трьох облогових веж і добігли до тих, що стерегли захоплену вже браму, перш ніж оборонці міста встигли випустити в них бодай одну стрілу. Півсотня вершників, що досі нібито знічев'я товклися на Римському мосту, раптом пострибала в сідла й теж кинулась до Південної брами.

Так хрестоносці за кілька хвилин опинилися в місті Безье; захопивши Південну браму, вони поставали під сходами з мурів і безкарно вбивали кожного захисника, який намагався зійти з мурів у місто.

Багато років сплигло з того сумного дня, коли місто Безье було перетворено на згарище. Вже ніхто не пам'ятає того чорного числа, але двох речей не можна віддавати на поталу плинному часу. Перше — це зрада єпископа міста Безье. В ніч на 22 липня півсотні дужих і добре навчених воїнів папської раті нишком пробралися до церкви Сен-Назер і там діждалися ранку, коли єпископ католицький привів туди нібито для врочистої меси півсотні віруючих городян у довгих чорних плащах. Коли неподалік Південної брами почалась ота кумедна метушня з трьома десятками хрестоносців та трьома поставленими на колеса дощаними вежами, сховані в церкві хрестоносці поздирали зі щирих побожних католиків їхні плащі, перевдяглися й на чолі з єпископом рушили до Південної брами. Замкнені в церкві католики довго чекали повернення свого пастиря, та це чекання виявилось марним. Ринувши в зраджене місто, сп'янілі від легкого успіху хрестоносці підпалили й ту церкву. Так загинули в полум'ї єдиновірців приречені єпископом щирі католики.

Й ще одне, чого люди не мають права забувати,— це слова верховного вождя хрестоносців абата Арнольда Аморі. Ці слова його я, Лукан, син Реля з Болгарії, чув особисто на власні вуха. Сталося це так.

Коли до мене долинули переможні крики перших папських воїнів, що вдерлися в Безье, я підняв хлопців і кинувся з ними до сходів, що вели з мурів униз. Але вузькі сходи виявилися забиті нашими воїнами. Охоплені переляком за себе та своїх товаришів, усі водночас намагалися збігти з мурів униз, тож ми чекали своєї черги добрих чверть години. Але розбишаки-хрестоносці стояли внизу під сходами, й мало кому з наших щастило проскочити повз них живим.

— Бережіться!— крикнув я й так розкрутив меч, аж повітря засвистіло, а потім почувся звук «ррашш!..» — це я навпіл перетяв котрогось хрестоносця. Так тривало досить довго: спочатку свистіння, а потім отой хрипко-шелесткий звук. А хлопці мої теж працювали завзято. Коли ми нарешті пробилися вниз, нас на три мечі поменшало. Тоді я знову гукнув до своїх:

— Перевдягайтесь у їхні!

Перебравшись хрестоносцями, ми втринадцятьох подалися до Південної брами. Сумне видовище відкрилося нашим очам. Хрестоносці щільним потоком уливалися в місто, й ніхто не пустив у них жодної стріли. Куди поділася наша рать, я не міг собі навіть уявити. Доки я вагався, чи не витягти меча та кинутися на ті ворожі лави, бодай здобути право на почесну смерть,— аж тут назустріч мені виїхала білим конем якась превелебність із величезним золотим хрестом на грудях. Попереду й позаду, а також з обох боків їхали верхи лицарі в латах і з довгими списами в руках.

«Невже абат Арнольд Аморі?!» — майнула в мене думка.

В цю мить з протилежного боку майдану з'явився вершник на вороному коні, та й на вершникові було чорне корзно, а над шоломом маяла чорна пір'іна. Обличчя цього високого кремезного чоловіка навіювало шанобу й страх.

— Ваша превелебносте! — звернувся він до абата Арнольда Аморі, спинивши коня перед самим чотирикутником лицарів.— У цьому місті католики й катари так перемішалися, що важко второпати, де католик, а де єретик.

— Сеньйоре Монфор!— відповів папський легат Арнольд Аморі, заклопотано звівши густі чорні брови:— Ріжте всіх зряду, господь упізнає своїх!

Від цих слів по спині в мене побігли мурашки, мені навіть здалося, ніби й Сімон де Монфор не зразу проковтнув ці слова, бо завагався, перш ніж сказати:

— Гаразд.

Хоча й сказав це твердо й чітко.

Він розвернув коня й знову кудись погнав.

По цей бік брами рать розподілялася двома потоками й охоплювала місто обручем.

Я сказав своїм хлопцям:

— Рятуйтеся, друзі, хто як може. Спробуйте пробитись до Східної брами, де починається дорога на Монпельє. Іншого виходу немає.

Я махнув їм рукою й подався до майдану біля замку, де Вчитель Йосиф лаштував просто неба ліжка для поранених захисників. Я спізнився. Дерев'яні ліжка були скидані купою й підпалені, серед них догорав і він.

Тоді я кинувся до замку, щоб урятувати бодай Книгу про створення світу. Сходами та залами шастали хрестоносці-найманці й грабували контове добро: килими, атласні завіси, срібний посуд... Я знайшов у своїй кімнаті Книгу, сховав її за пазуху сорочки й вибіг на майдан.

Вже не було війська, наказів чи бодай найпростішого ладу. Були тисячі охоплених жадобою крові вбивць, паліїв, гвалтівників і найнищіших розбишак. Вони рубали й різали чоловіків і жінок, старого й малого, витягаючи їх з підвалів і стягаючи з горищ, гвалтували молодичь, перерізали їм горлянки, а потім кривавими пальцями спокійнісінько підтягали очкурі.

Я з допомогою ліктів і кулаків продирався далі й далі до собору святої Магдалини та Східної брами, звідки вела дорога на Монпельє; собор виявився забитим народом, людей зганяли до божого храму, бо поодинці вбивати їх було б надто марудно. Хрестоносці назганяли туди півтори тисячі городян, замкнули двері, повибивали вікна й закидали смолоскипами. Зайнялися лави та вітвар, зайнялися живі люди, смердючий дим паленого м'яса заслав увесь майдан.

Вулицею, що вела від собору до Східної брами, я наздогнав багато вбраного хрестоносця, який тяг за коси жінку й шукав затишного місця, щоб згвалтувати її. Жінка сіпалася й стогнала, та тільки марно, бо той паскудник накрутив косу собі на зап'ясток.

— Пусти жінку!— крикнув я хрестоносцеві й копнув його носом під зад.

Хрестоносець мало не впав, але не пустив косу, й жінка завершала від болю. Той озирнувся на мене, в очах його були здивування й лютя.

— Як ти смієш, собако! — крикнув він і дістав меча з піхов.

— Це ти пес шолудивий, бо намагався по-собачому згвалтувати беззахисну жінку!

Тоді хрестоносець пустив косу жінки й приготувався до герцю на мечак.

— Перед тим, як тебе порубати,— сказав він,— хотів би почути, з якого ти полку й хто твій сотник. Після тебе я й йому всиплю, щоб не тримав у своєму полку таких телепнів, як ти!

Я скинув плаща й лишився в червоному строї зброєносця.

— Йди йому всип!— зареготав я в очі хрестоносцеві.— Мій «сотник» — Раймон Роже Тренкавель!

Лють раптом зійшла з обличчя хрестоносця, зате подив став іще дужчим. Хрестоносець запитав:

— Як же ти вижив у такій різанині?!

— Не будь таким цікавим, краще ото тримай меч, бо я не маю часу з тобою теревенити!— відповів я йому.

На вигляд хрестоносець був десь мого віку.

— Досі жоден супротивник не виходив живим після герцю зі мною,— виважуючи мене очима, сказав він.— Та коли вже ти вирішив помандрувати до пекла, то принаймні знай, хто тебе туди посилає. Я— конт Юг дез Арсі, син Юга дез Арсі-старшого, що веде в цьому поході королівську рать! Запам'ятав, безбожнику?

Ось як я вперше здивався з людиною, котра через тридцять п'ять років після цих подій, уже в чині королівського сенешалья міста Каркассонна, вела облогу останньої катарської фортеці — Монсежюра.

Поки ми з ним отак перемовлялися й переважувались поглядами, жінка зникла, а навколо нас набрався натовп ратників з хрестами на плащах.

Я мусив поспішати й кинувся на супротивника, та Юг дез Арсі відбив мій удар управно підставленим мечем, і я збагнув, що маю справу з гідним супротивником. Я враз відчув його силу, і в мене аж занімала рука. Досі щось подібне трапилося зі мною раз у житті — під час того змагання з Гійомом де Борном.

Ми знову й знову зустрічали мечі, але ніхто не мав переваги, а за якимось ударом він навіть дряпнув мене мечем по щоці. Я несподівано заюшився кров'ю.

— Матимеш від мене добру пам'ятку!— вигукнув дез Арсі.— З таким тавром тебе не покохає жодна жінка.

Від цих слів хрестоносця в мене потемніло в очах. Я так замахнувся, що аж свиснуло, а його меч задеренчав, упавши за п'ять-шість кроків од нього. Дез Арсі теж заточився й упав, я підскочив, наступив йому на горлянку чоботом, а потім приставив до горлянки меч.

— Не хочеться помирати!— раптом охриплим голосом проказав переможений. У його гарних пістрявих очах я вгледів невимовний біль.

— Помирати нікому не хочеться, хоча смерть — визволення! — згадав я слова Вчителя Йосифа.

Потім одвів меч од горлянки дез Арсі й допоміг йому підвестись.

Юг дез Арсі довго й мовчки тряс мені руку. А навколо нас юрмилася добра сотня головорізів, у яких од передчуття близької втіхи аж слина текла. Адже я сам потрапив до них у пастку.

Юг дез Арсі розглянувся й усе збагнув, тож ляснув мене по плечі й усміхнувся.

— Ніхто вас не торкне й пальцем!— запевнив мене він.

А далі дістав зі своєї шкіряної черезплічної торбинки срібний стиль та клапоть пергамену, написав кілька слів, притулив свого перся до моєї заюшеної щоки й припечатав пергамен моєю кров'ю.

— Прочитайте, сеньйоре, що я тут написав!

На пергамені було написано: «Цю людину не займати!»

Побачивши в натовпі знайомого, Юг дез Арсі поманив його:

— А йди-но сюди, Філіпе!— Той підійшов і виструнчився перед молодим контом.— Знайдеш цьому сеньйорові коня й виведеш з міста на шлях. За його безпеку відповідаеш головою!

На прощання ми знову потиснули один одному руки, але я не стримався й сказав:

— А з тією жінкою ви все одно повелися негідно! Визнайте!

— Ой, сеньйоре! — засміявся він.— Визнаю, звичайно, просто всі поводяться так само, через те я й...

Ми дивились один одному в очі й посміхалися, ми розуміли один одного, хоча були ворогами на життя й смерть. А якими друзями могли б стати, коли б я не належав до табору богомилів, а він — до табору католиків!

Юг дез Арсі мені сказав:

— Хоч хай би як обернулося життя, ви в моїй особі завжди матимете друга. В чимось припали мені до серця, хочете — вірте, хочете — ні!

— Здається, ви мені — також, хай йому чорт! — відповів я на прощання.

Я перейшов Римським мостом на той бік річки й подався дорогою на Каркассонн. Западали сутінки. Безьє позаду нагадувало живе пекло — від полум'я суцільної пожежі небо над містом було схоже на розжарений мідний щит.

Змінивши коня в Пуюшеріку, я зустрів через день конта Раймона Роже Тренкавеля. Він вів на допомогу своєму обложеному Безьє тисячну рать.

— Немає вже вашого міста...

Ковтаючи сльози, я розповів йому все.

Раймон Роже Тренкавель мовчки відійшов убік, сів на землю й схопився за голову. Через півгодини він повернув полк назад.

— У Каркассонні ми вже такої дурної помилки не припустимося,— промовив він стомленим голосом.

ПЕРШИЙ ЕПІЛОГ

*Літа 1258-го, кінець осені,
Монфер'є, в домі Бернара.*

Помилюйте й благословіть!

Дощ іде днями й ночами. Від Сен-Бартелемі сповзають тумани, майже до половини закутався хмарами Монсежюр. Десять днів лишилося до кінця листопада. На півдні зими м'які, можливо, встигну добратися до Марселя та Генуї, перш ніж у Ломбардії випаде сніг. Але до Марселя дорога довга, а днів моїх лишилася жменька, можливо, навіть і жменьки не буде...

Вчора Жеральда Бернара знову викликали до міста Фуа.

Бернар повернувся звідти пригнічений. Я знав, що могли сказати домініканці, але все-таки запитав його:

— Брате Бернаре, що тобі говорили в інквізиції?

— Сказали мені, брате Лукіане, що прийдуть по тебе, якщо ти за два-три дні не покинеш Монфер'є!

Я відповів Бернарові, пригнітивши в собі злість і біль:

— Сьогодні середа... Знайди мені чоловіка, який повезе мене звідси.

Добрий Бернар зітхнув і, не підводячи на мене очей, з видимим полегшенням промовив:

— Часи тепер скрутні настали, але я все-таки спробую знайти тобі візника.

Я не мав права сердитися на нього. Інквізиція вже накинула на нього оком і чекала тільки приводу, щоб зтягти його в трибунал. Якщо після цього його не поведуть на багаття, то зогніє в підземеллях, окутий кайданами.

Щоб завершити свої спогади, мені лишився день. День, який проведе мене до кінця моїми життєвими дорогами, аби зміг я зігріти старечі долоні над теплом того, що було гарним, і втішити себе ним.

Не буду докладно описувати події в Каркассонні, бо не маю ні часу на це, ні бажання ставати літописцем альбігойських походів. Один трубадур уже змалював їх у своїй поемі, не сказавши правди про трагедію Безьє та про того звіра хижого в сутані Арнольда Аморі. Трубадур злякався за свою шкуру, бо якби написав усе так, як воно було, то інквізиція і його поему, й самого трубадура пустила б з димом. А я коли й згадую про альбігойські походи, то лише через те, що вони стали моєю долею лихою й часткою життя мого, відтинком того шляху, котрим я йшов до великої істини.

28 липня хрестоносці обступили Каркассонн. Чотири дні вони вишукували слабе місце в обороні міста й нарешті його виявили. То були добудовані з північного сходу та південного заходу частини міста, названі Бург і Кастеляр. Їхні мури були тонші, й хрестоносці зруйнували їх своїми пороками та катапультами, а тоді ринули в пробоїни, мов ріка, що прорвала греблю.

Але Каркассонн — то не Безьє, до якого хрестоносці ввійшли, мов на весілля, через чорну зраду єпископа захопивши одну з брам. У Бургу розбишаки мусили битися за кожен дім, кожную вуличку, оборону очолював сам Раймон Роже Тренкавель, і, мушу визнати, він сам бився чудово, мов справжній барс, під його мечем лягло добрих два десятки напасників. Лише коли перед ним виросла постать Сімона де Монфора, бо Чорний вершник був проти дрібненького конта, мов гора, я злякався за кон-

та. Де з'являвся Чорний вершник, там виростали кучугури трупів. Я на власні очі бачив, як він розрубав одного нашого від плеча до самого поперека. Вгледівши конта, він так зострожив коня, що той від болю здибився й кинувсь уперед на напасників і захисників. Тут би й знайшов свою смерть Раймон Роже Тренкавель, смерть, багато почеснішу й красивішу, ніж та, що спостигла його всього за три місяці. Я й до нині проклинаю себе останніми словами, що врятував тоді йому життя.

Я також зострожив свого коня й опинився перед Симоном де Монфором тієї самої миті, коли він збирався розрубати навпіл і конта Тренкавеля. Меч велета в чорному корзні так лунко вдарився в мій щит, аж усі чужі та наші воїни навколо перестали рубатися. Цей удар навіть мене мало не вибив із сідла.

Ми змагалися досить довго, і я весь час відчував, що Сімон де Монфор бачить у мені лише несподівану перепону на шляху до жаданого супостата. Зрештою збагнувши, що не може мене змести чи оминути, він привітав мене піднятим угору мечем і кудись майнув.

Хоч як відчайдушно ми билися, та все ж не змогли втримати Бург, бо нас у цьому пригороді було три сотні, а хрестоносців — тисячі. Та все ж ми чинили опір, аж поки все населення пригорода перейшло в Каркассонн.

Тақ у стані обложених виявилось ще п'ять тисяч народу, для якого не було передано ні води, ні хліба.

Наступного дня пороки та катапульти ворога було кинуте на Кастеляр. Цей пригород був укріплений краще й цілих два дні витримував шалені приступи, а потім ще двічі переходив з рук у руки. Та згодом довелось відступити й з цього пригорода, все населення якого також пішло за нами в Каркассонн. Це було ще п'ять тисяч мирного люду, про який не подумали, готуючись до облоги.

Якби не ці десять тисяч з обох пригородів, Каркассонн протримався б ще не місяць і не два. Спрага та голод зробили те, чого не могли зробити мечі та стінобитні машини хрестоносців. В самому місті був лиш один колодязь, та й той від спеки майже пересох. За п'ятсот кроків од мурів протікала річка Од, але між нею та мурами стояли полки хрестоносців.

Жахливо було дивитися на тисячі людей, що юрмилися довкруг колодязя, а ще жахливіше — дивитись на змучених спрагою малюків. Якби конт не прихистив населення Бурга та Кастеляра, хліба та води стачило б оборонцям до осені, тим часом арагонський король зібрав би необхідну рать, щоб ударити з тилу вже розкладене військо хрестоносців. Можливо, ще багато років лишався б вільним Лангедок...

Цю землю занастали не брак сили та мужності в оборонців, а співчутлива вдача їхнього вождя. Так я думаю нині, так само думав і тоді, але ніколи мені й на думку не спадало судити конта. Право судити має лише бог. Він дав людині милосердя, щоб людина страждала, бо тільки дорогами страждання можна дійти до істини, а істина — то сам бог. Зате блаженство нікуди не приводить, бо блаженний не потребує господа, щасливий і сам по собі, навіщо йому шукати...

Он до яких істин я дійшов, а перебіг усього життя мого потверджує, що обрав я собі правильну стежу. Ось лише деякі її віхи.

В нечасті проміжки між нескінченними битвами я розшукав людину, якій учитель Йосиф віддав був на збереження наші книжки. Разом з Книгою про створення світу я носив їх при собі в шкіряній торбині, з якою не розлучався навіть у бою, аж поки втримували ворога за мурами Каркассонна.

В один з таких проміжків Раймон Роже Тренкавель познайомив мене зі своїм найближчим помічником. То був віконт Раймон де Перей — чоловік «досконалої» катарки сеньйори Корба та батько Есклармонди. Якось у залі фортеці конт сказав:

— Лукіане, друже мій, невдовзі нам з тобою доведеться розлучитись. Цей чоловік, — він кинув у бік де Перея, — стане твоїм покровителем, і його дім буде твоїм. Дім цей — у горах на півдні, я сподіваюсь, туди не дійдуть хрестоносці. Щоб ти почував себе вільніше, я розпорядився передати мое село Монфер'є віконтові, прибутки з села йтимуть тобі.

Контові я поцілував руку, а з де Переєм ми обнялися. Віконт був трохи молодший від своєї дружини веселий товариський чоловік.

Арагонський король не був готовий до ведення війни й намагавсь умовити хрестоносців на перемир'я. Але абат Арнольд Аморі висунув такі умови, яких конт зроду б не прийняв: здати місто, вивести з нього тільки одинадцятьох найближчих людей, а коштовностей та майна взяти з собою рівно стільки, скільки сам зможе підняти.

— За одинадцятьох віддати вогневі й мечеві п'ятнадцять тисяч? Ніколи!— заре-
готовав конт.

Бої за місто почалися з новою силою, але боротися далі без хліба та води було просто неможливо. До такої думки дійшов Раймон Роже Тренкавель. Якось, узявши мене з собою, він вивів мене за браму, й ми пішли до ворожого табору. В просторому наметі нас прийняли абат Арнольд Аморі, принц Неверський, граф Бургундський і Сімон де Монфор. Конт запитав у присутніх, що мусить зробити, аби врятувати життя п'ятнадцятьом тисячам каркассонців, у тому числі всім катарам, що перебувають в обложеному місті.

— Лишитися тут полоненим,— відповів абат Арнольд Аморі.

Конт зняв пояс із мечем і кинув під ноги принцеві Неверському.

Вже за наметом Сімон де Монфор запропонував перейти до нього на службу, мовляв, після повернення з цього походу дасть мені великий маєток і зробить своїм першим помічником.

Сімон де Монфор люто ненавидів катарів, і це мені було дуже добре відомо.

— А ви усвідомлюєте, сеньйоре, кого хочете взяти на службу?— запитав я його.— Я переконаний «бугр», як ви презирливо називаєте катарів. Більше того: я болгарин і народився на болгарській землі. А вогонь, що горить під вашими ногами, прийшов саме з Болгарії. Ви, напевно, знаєте й про те, що болгарини, тобто «бугри», п'ять років тому розгромили ваших лицарів під Адріаноподем, у полон потрапив сам імператор Латинської імперії Балдуїн?.. То ви й досі хочете взяти мене до себе на службу, сеньйоре?

Холодні світло-сірі очі де Монфора спалахнули, обличчя перекривилось од люті, рука сягнула до золоченої хрестовини меча, вуста кілька разів сіпнулись, перш ніж з них вихопився звук:

— Якби ти, бугре, не був послом, я скрутив би тобі голову, мов курчаті, розтоптав би тебе ногами, наче гадину!

— Я саме так і зроблю, якщо доля зведе нас удруге!— посміхнувся я до хрестоносця й зострожив коня.

Ми мусили покинути місто за дві години, не взявши з собою нічого, навіть зброї. Через дві години вони вважатимуть свої руки розв'язаними, а я знав з гіркого досвіду, що то таке. Населення Каркассонна та ратники конта кинулися до чотирьох міських брам багатотисячною юрбою, й у тій тисняві та гармидері загинуло більше людей, ніж у найзапеклішій битві на мурах міста.

Ми з Раймоном де Переєм сховались у руїнах Кастеляра й дочекалися там нічної п'ятми. Переможці вдалися в п'ятику й занедбали охорону, ми вилізли великою провалиною в мурі, перетнули долину, перепливли протоку Оду й опинилися на лівому березі річки. А вдосвіта, відпочивши, майнули понад берегом униз.

До південних міст і сіл війна ще не докотилася, ніхто не зганяв сеньйорів з їхніх земель, життя здавалося тихим і спокійним. Купивши в Лімуку коней, ми за Квіланом і Пуївером дісталися до гір. На сьомий день мандрів уже були в родовому замку Раймона де Перея, де нас вітали сеньйора Корба, їхня старша донька Філіппа та молодша — Есклармонда.

Наступного ранку я з обома дівчатами пішов по гірські плоди. Коли Філіппа схилилася над кущем ожини, ми з Есклармондою нашвидку цілувались.

О, щасливі дні!

Я знову засів над нашими книгами. Те, що встиг перетлумачити, сеньйора Корба переписувала й віддавала вмiлим до письма катарам розмножувати далі й ширити серед людей. Іноді ми з сеньйорою сперечалися про створення світу. Вона вірила у вічне зло й доводила, що до бога приводить лише цілковитий аскетизм. Я ж твердив, що й напівправедне та напівгрішне життя може забезпечити людині місце біля небесного престолу. Філіппу не цікавили наші суперечки, зате Есклармонда та її батько завжди брали мій бік.

Ой, Есклармондо, Есклармондо!.. Душа моя й кожна частка тіла прагнули до тебе, як прагнуть улiтку метелики та бджоли до квітів запашних! Я з розпачем у серці йшов спати, бо мусив же не бачити тебе цілу ніч, і з радістю прокидався, щоб шукати й знаходити тебе, щоб хмеліла душа моя від погляду очей твоїх і усміху, від ніжної краси янгольського личка!

Есклармондо, Есклармондо...

Влітку наступного року катарський єпископ Жільбер де Кастр нам сказав, ніби хрестоносці знову зібралися й лаштуються в похід на містечко Мінерву, розташоване на північ од шляху Каркассонн — Безье. Мінерва була катарська твердиня, там жила добра сотня самих лише «досконаlih». Сеньйор містечка, Гійом де Мінерв, був самовідданим прибічником катарів, уславленим воїном, мисливцем і веселуном. Чи міг я вгавити таку можливість — іще раз здибатися з отим Сімоном де Монфором! Якщо на світі існувала людина, яку я палко прагнув би вбити, то це був вовк де Монфор. Він кинув Тренкавеля до підземель каркассонського замку, де той після трьох місяців страждань у цілковитій темряві й смороді загинув. А колишній нікчемний сеньйорик, який володів під Парижем клаптиком землі, став сеньйором Альбі, Безье та Каркассонна, тобто половини Лангедоку!

Намовивши зо два десятки лицарів, запеклих ворогів Півночі й прихильників катарської церкви, я повів їх на війну. Прощаючись перед походом, ми з Есклармондою мало не плакали. Есклармондо, любове моя! Я кохав тебе всім серцем, але моя зненависть до хрестоносців — убивць Тренкавеля — виявилася палкішою від кохання.

Мінерва була чудово укріплений городок. Щоб зламати його опір, хрестоносці настягали сюди безліч таранів, катапульт і пороків. Сонце над Мінервою погасло від хмари каміння, жоден будинок не вцілів. Мінерву хрестоносці подолали, хоча вони так і не змогли зруйнувати її мурів; пододала спрага. Сто двадцяттеро «досконаlih» (пишу про них словами, а не цифрами, від великої пошани до гідних людської пам'яті мужів) воліли померти на багаттях, але не зрадили віру свою.

З тим вовком я не зміг здибатися — Сімон де Монфор гострив зуби на Тулузу — збирав рать проти західної столиці катарів.

Протягом наступного 1211 року я жодного разу не повернувся в гори до Раймона де Перея — блукав зі своїми дружинниками північним Лангедоком і допомагав обложеною хрестоносною раттю містам. Безліч хрестоносців послав я просто в пекло, на поталу нечистій силі, але з клятим Сімоном де Монфором так жодного разу й не зіткнувся.

Наприкінці того року я вирішив повернутися в гори, але чи то від перевтоми, чи від того, що пережив стільки горя катарського, мене раптом посіли розкаяння й чорна журба. Що я за негідник? Захопившись боями та походами, розмріявшись про Есклармонду, я геть забув про ту бідолашну, яка завдяки сліпому випадкові мала б стати моїм попутником у житті! Мовби ніколи й не було Марії, тимчасом як вона була, певно, день і ніч думала про мене й щогодини поглядала на ворота, чи не повертається нарешті з далеких мандрів її чоловік...

До Марії мене штовхнуло співчуття та тілесний потяг. Про кохання тут навіть не йшлося. Але Марія стала моєю дружиною, а я навіть Есклармонді не казав про це, не замислюючись над своїм учинком, дурив дівчині голову, бо, поки була на світі Марія, Есклармонда не могла стати моєю дружиною.

До Генуї я плив морем, а там купив собі коня. В Ломбардії вже була зима, я застудився й два тижні пролежав у заїжджому дворі, насилу вичухався й прибивсь до Конкореццо на початку лютого. Марії я вже не застав. Породивши мені сина, вона вмерла від пологової гарячки. Сеньйора Беатріче вигодувала й досі, мов рідна мати, доглядала нашого малюка.

Я думав більше не повертатись до Лангедоку й служити в дружині герцога Міланського. Синок був при мені, й мене заливала шпарка хвиля радості, коли він навчився вимовляти своїми губенятками слово «татусь».

У середині серпня 1213 року до Мілана докотилися чутки, нібито арагонський король оголосив війну Сімонові де Монфору. Й інша чутка — буцімто Лангедок повстав! Я, не довго думавши, найняв воза й погнав назад уже знайомою дорогою.

На початку вересня я прибув у стан раті, яку очолював Раймон Шостий — тулузький граф. Тут я знайшов багато друзів ще з часів оборони Каркассонна та Мінерви. А вони порекомендували мене віконтові міста Фуа Раймонові Роже. Й він, і його син Бернар були відомі лицарі, друзі покійного Тренкавеля й запеклі вороги хрестоносців і Сімона де Монфора. Ще з однією дружиною раттю прийшов арагонський король П'єр Другий, молодий хоробрий чоловік, про якого розповідали, нібито він у рішучу хвилину здатен на нерозважливий крок. Рать хрестоносців, значно менша від союзницької раті, зачинилася в місті Мюре й чекала підмоги від Сімона де Монфора.

Ми зовсім по-дурному програли битву під Мюре. Арагонський король та його іспанські лицарі запропонували взяти Мюре приступом ще до того, як від Сімона де

Монфора прийде підмога. Раймон Шостий, цей нерішучий тулузький граф, не згодився й запропонував інше: почекати, поки хрестоносці самі на нас нападуть, а потім, оскільки нас більше, оточити їх і знищити. Але в ніч з 11 на 12 вересня, подолавши болота в долинах Гарони й Ар'єжу, хрестоносці опинилися в тилах арагонського короля. Почалася різанина. Одним з перших загинув сам король. Тим часом надійшли полки Сімона де Монфора й оточили стан тулузького графа. Раймон Шостий, віконт Раймон Роже, його син Бернар та я разом з ними ледве вийшли з оточення, а п'ятнадцять тисяч наших ратників склали голови в полі під Мюре.

В Тулузі я місяць лікував рану — мене було влучено стрілою під лопатку. Коли я видужав, Раймон Шостий подарував мені доброго коня, нову зброю й повен золота капшук. Я ніколи б не згодився взяти те золото, але тепер остаточно вирішив одружитися з Есклармондою й щиро подякував графові.

До замку де Перея летів, мов на крилах, нетерпеливлячись побачити Есклармонду, обняти й назвати подругою на все своє життя. Але там мене як грім з ясного неба приголомшила несподівана звістка. Есклармонда була бліда й сумна, дивилась на мене збентеженими, переляканими й повними благання винуватими очима, вбрана в широку білу волосяницю. Есклармонда схвильовано дихала й не зважувалася підійти.

— Чого ви дивуєтесь, сеньйоре? — суворим голосом вилаяла мене її мати. — Ви мали б радіти за таке. Адже в душі ви також катар і присягли перед господом богом служити істинній вірі. Тож привітайте Есклармонду, вона ще місяць тому прийняла в душу світло Христа!

Поклавши руку на серце, я глибоко вклонивсь Есклармонді, а на її матір, певно, глянув так, як глянув би хіба що на Сімона де Монфора. Але й погляд сеньйори Корба не можна було назвати янгольським: я прочитав у її очах зловтіху та якесь дике торжество.

Потім ми сиділи з Раймоном де Переєм у його кімнаті й довго мовчали, перш ніж він озвався.

— Я з цим не був згоден, сеньйоре, — сказав він. — Але з моєю дружиною взагалі неможливо розмовляти. Адже ви самі знаєте владну вдачу сеньйори Корба. Два місяці тому ми видали Філіппу за П'єра Роже з Мірпуа, вона вже поїхала до чоловіка. Певно, дружина боялася втратити й Есклармонду й змусила її прийняти катарський обряд. Хоча, можливо, що причина була інша: щоб Есклармонда жила праведно й згодом потрапила до раю.

— Катари одружуються! — сказав я йому. — Що нам заважає обвінчатися з Есклармондою по-катарському?

— О, сеньйоре! — аж здригнувся Раймон де Перея. — Принаймні в найближчі рік або два про це навіть не думайте! Ви справді не знаєте сеньйору Корба...

Я вийшов із замку, ліг посеред галяви на траву й заплакав.

Був кінець осені, з нахмареного неба почав сіятись тихий дощ.

Я прожив у замку де Перея близько року. Й для мене, й для Есклармонди то був час нестерпних страждань. Зрештою я не витримав і подався до Мілана.

Мене взяв у свою дружину герцог, поряд зі мною був мій син, названий на честь своєї покійної матері Марію, але все моє життя наче проходило в свинцевому тумані.

В тому тумані живу я й дотепер.

Коли 1218 року Тулуза знову підняла прапор свободи, я відпросився в герцога й подався туди, прибув до Лангедоку на початку червня. Граф Раймон Шостий зустрів мене як рідного, дав мені сотню відчайдухів, здебільшого катарської віри, й доручив боронити Східну браму Тулузи, де найдужче напірав Сімон де Монфор. Коли він 25 червня знову пішов на приступ, я вивів свою сотню з брами, вишикував чотирикутником і рушив йому назустріч. Цей ненаситний на владу та багатство чоловік одразу мене впізнав і зострожив свого коня. Кров закипіла в моїх жилах, я видобув меч із піхов і також зострожив коня, горлаючи бойовий заклик «Тулуза!.. Тулуза!..». А коли між нами залишилося кроків з двадцять, із Східної брами кинули камінь, добрий голяк. Над тією брамою в нас стояла каменеметна катапульта, якою орудували чотири жінки. Камінь улучив Сімона де Монфора в залізний шолом. Чорний вершник упав на землю з розбитою головою.

Так доля позбавила мене втіхи — чи не найбільшої в моєму житті. Якби я був убив того чоловіка, отой свинцевий туман довкола, можливо, й розвіявся б і я знову побачив би ясне небо над головою.

Дорогою до Ломбардії я заїхав до замку Раймона де Перея, бо слабенький вогник надії не згасав у мені. Та й він одразу погас, тільки-но я побачив Есклармонду. На грудях її сліпучо-білої волоссяниці було вимережано зелену гілочку сосни. Отже, Есклармонда стала «досконалою». На блідому личку її горіли сумними зорями великі сині очі, і я від горя мало не зомлів. Тепер ніхто не міг доторкнутися до Есклармонди навіть пальцем!

Я місяць блукав горами навколо замку в пошуках малини та суніці, бо Есклармонда їла тепер тільки ягоди та потроху медку. Свій час вона галяла за плетінням одяжки для катарських дітей або ж ходила по селах проповідувати й відправляти обряди. Й унікала лишатися зі мною сам на сам. Коли ж таке часом траплялося, вона схиляла янгольську голівку над плетивом, ще швидше блискала спицями й мовчала. Та іноді не витримувала, й тоді те, чого ми не могли висловити вустами, проступало в наших очах. У її зіницях були тихий сум і тихе кохання, Есклармонда мовчазно благала не обіймати її й не сердитися на неї. Й усе-таки вряди-годи на дні очей Есклармонди спалахували знайомі мені яскринки, й тоді рум'янець заливав їй щічки до самих вух.

Так минали рік за роком. Коли Маріо минуло сімнадцять, Беатріче вирядила його до Болоньї вивчати латину та право. Там саме відкрився перший в Італії університет. Я очолював чималий полк герцогської дружини, але щороку навідував Есклармонду. Якось на прощання вона подарувала мені, на превелике невдоволення матері, виплетений нишком светр. Светр був кольору очей Есклармонди й став для мене справжньою святинею. Ввечері я клав його на свою подушку, притулявся до нього щокую, примружував очі й застигав. Думки відносили мене до Пуївера, в ті часи, коли нам було так добре.

Час невпинно спливав. Маріо закінчив університет, і герцог узяв його до себе радником, а конкорецький маркіз відписав йому за рік до своєї смерті Конкореццо разом з усіма землями. Беатріче не стала «досконалою», бо, як більшість ломбардських катарок, розкутіше дивилась на земне життя. Вона розуміла мене, самотнього, ми з нею часто потиху розмовляли довгими вечорами.

В квітні 1242 року Раймон Сьомий, син мого покійного приятеля, визволив Тулузу й оголосив себе незалежним від французького короля. Десь тоді ж таки П'єр Роже де Мірпуа, чоловік Есклармондиної сестри Філіппи, на чолі загону збіднілих лицарів удерся до Авіньйонетта й убив головного інквізитора Гійома Арно — саме напередодні судилища над великою групою катарів. Король Франції Людовік Дев'ятий скористався з цього приводу й вирішив раз назавжди покінчити з лангедокськими еретиками, які підтримували тільки тулузького графа, бунтуючи проти всіх інших панів. Король призначив каркассонського сенешаля Юга дез Арсі начальником карального полку. На початку червня 1244 року десять тисяч королівських ратників піднялися в гори Монсеґюр. На найвищій горі, на неприступних скелях, Раймон де Перей звів могутню фортецю, де знайшли притулок двісті дев'ятеро катарів, серед них були й Корба, Есклармонда та катарський єпископ Бертран Мартен. Тут же сховалися П'єр Роже де Мірпуа з дружиною Філіппою та ще добра сотня значних сеньйорів і безземельних лицарів.

Туди прибув і я наприкінці червня, на кілька днів випередивши королівську рать.

Не хочу описувати десятимісячну облогу фортеці Монсеґюра, мені б забракло для цього сил, бо на саму згадку про ті часи моє серце обливається кров'ю. Десять місяців сто сміливців одбивали приступи десятитисячної раті короля. Ми витримали б ще кілька місяців, коли б нарбоннський володар П'єр Ам'ель не збудував нам на згубу велетенську катапульту, яка день у день закидала брилами південно-східний ріг фортеці, кришила мури й сіяла смерть. У лютому Юг дез Арсі викликав з Іспанії загін скелелазів, які вдерлися в південний пригород Монсеґюра. Тепер королівські воїни вже підповзали до самих наших брам. На мурах нас лишилося десятків чотири мечів, і ми вже не могли далі триматися. Юг дез Арсі запропонував нам почесно здатись, Раймон де Перей послав на перемовини свого зятя П'єра Роже де Мірпуа. Нам поставили ті самі умови, що й свого часу в Мінерві: начальники можуть вільно покинути фортецю, катари — теж, якщо підпишуть зречення від своєї віри, а вперті будуть спалені на вогні. Юг дез Арсі щедро дав нам п'ятнадцять днів на роздуми.

Через три дні я попросив Есклармонду пошити мені три шкіряні торби, поклав у них наші священні книги, вибрав між катарів трьох молодих і дужих воїнів і серед

ночі потайки спустивші на ливнях зі скель. Я мусив урятувати від вогню книги, в яких сяяло наше світло, щоб воно осявало живим дорогою до неба.

Півмісяця днями й ночами «досконалі» молилися богам, а напередодні здачі єпископ Бертран Мартен їм сказав:

— Ніхто з вас не мусить конче йти на багаття. Кожен має право зректися віри й у такий спосіб уникнути смертних мук. Але хто зважиться піднятися на багаття, хай знає, що муки в полум'ї триватимуть мить, а потім душа його полине просто до бога!

«Досконалі» молилися й усю останню ніч.

Десь перед опівніччю Есклармонда подала мені знак і кивнула головою на двері. За порогом була тиха холодна ніч, дмухав крижаний вітер, а небо палахкотіло золотом безлічі зірок.

— Мусимо попроситися! — прошепотіла Есклармонда. — Ти завтра поїдеш до Ломбардії, а я піду в вогонь. Бажаю тобі щастя, коханий Лукіане! Згадуй про мене бодай вряди-годи...

— Ой, Есклармондо, невже припускаєш, ніби я не думаю про порятунок своєї грішної душі? — вигукнув я запально. — Невже я втрачу нагоду очистити її вогнем!

— Не треба так говорити, не треба! — схлипнула Есклармонда. — Ти не маєш права йти в вогонь. Ти повинен жити. Подумай про свого сина, подумай про Беатріче, яка не матиме поряд близької душі! Ти мусиш вижити, Лукіане. Я не хочу, щоб ти згорів!

Вона впала переді мною навколішки, обхопила мої ноги руками й гірко заплакала.

Я підвів її, й лише бог святий знає, чому не пригорнув, чому не припав до її вуст своїми вустами й не випив її віддиху, хоч мріяв про це все своє життя. Але вона була «досконала», я не хотів опалювати чисту душу Есклармонди за кілька годин до того, як вона постане перед небесним престолом!

— Есклармондо, — сказав я їй. — Я теж думаю про спасіння душі своєї. Та й як би без тебе потім жив? Я до смерті не міг би собі пробачити, що дозволив тобі піти на багаття без мене!

Вона не відповіла, і я тепер уже знав, що відчуває те саме нездоланне бажання пригорнутися до мене, але вона зрештою опанувала себе, проковтнула сльози й похитала головою.

— Ти ще не прийняв висвячення святим духом. Твоє місце не серед нас! — проказала Есклармонда й одвернулася від мене.

На світанку брами фортеці розчинилися й випустили Раймона де Перея, Філіппу та її чоловіка П'єра Роже де Мірпуа. Вийшла й решта значних сеньйорів та лицарів. Не вийшли двісті дев'ять «досконалих», серед них Корба й Есклармонда. Не вийшов і я.

Потім з'явився Бертран Мартен і повів нас також із фортеці.

Я йшов поруч з Есклармондою; тепер вона вже не вмовляла мене. Тепер очі її шасливо всміхались, обличчя ж променіло лагідним світлом.

Поки ми сходили стежкою вниз, я допомагав Есклармонді, тримаючи за руку. Так тут ніхто досі не робив, однак Есклармонда не заперечувала й довірливо спиралася на мене, а коли ми дивились одне на одного, її очі так усміхалися до мене, як давно-давно колись у Пуїверському замку Беранже.

Воїни короля вже приготували величезне багаття. Ми спокійно й рішуче вишикувалися нагорі довжелезної кучугури пнів та товстого гілля. Ми з Есклармондою стали з лівого краю першого ряду.

До кучугури підійшло душ десятеро катів зі смолоскипами в руках. Вони мали підпалити хмиз та цурпалля, якими було обмощено кучугуру. Віддалік вишикувалася вся королівська рать. Зненацька з боку раті виїхав білим конем Юг дез Арсі й попростував до кучугури. Коли він об'їздив довкола неї, заглядаючи в очі кожного приреченого на страшну смерть, обличчя його сердито хмурилося. Та ось погляд його спинився на мені, й дез Арсі здригнувся. Довгу мить він пильно зирив на мене, а я посміхнувся й здвигнув плечем.

Юг дез Арсі розвернув коня й погнав його в бік своєї раті. Кати повстромляли смолоскипи в хмиз. Понад краями кучугури знялося полум'я, а ми, приречені до спалення, врочисто заспівали *Veni, creator spiritus!*

В обличчя нам війнуло димом і вогнем. Я стиснув руку Есклармонди й перехилився до її вуха. Хотів був сказати: «Я кохаю тебе!» Та в цю мить двоє катів вихопилися на вже зусібіч підпалену кучугуру, схопили мене попідруки й потягли не знати

куди й для чого. Я хотів був випрочувати, але вони вдарили мене чимось важким по черепі, і я зімлів,

До тьми прийшов на безлюдній галявині, мене охороняли тільки двоє карателів. Десь далеко за лісом звивався вгору густий дим.

Один з охоронців промовив до мене:

— Сенешаль велів, щоб ви за два дні забралися з Лангедоку, щоб вашої ноги тут не було.

До Монфер'є довелося йти пішки. Вже під самим селом мені стало погано, я сів край дороги й довго там сидів. Мимо їхав чоловік, возом, він зглянувся на мене. То був Жеральд Бернар.

Чотирнадцять років прожив я потім у Ломбардії. Беатріче померла, Маріо став єдиним спадкоємцем і її майна та земель. У душі він є запеклим богомилом, але його богомільство не таке, як моє, не таке, як богомільство оборонців Монсеґюра. Маріо — зовсім інший богомил. Він іноді мені казав, дружньо лясаючи мене по плечах і всміхаючись:

— Ваше богомільство, тату, відходить, воно втратило під собою ґрунт. Королівську рать і церкву не переможеш покірливістю та відмовою від життєвих радостей. Ми переможемо церкву, спочатку олюднивши її. А коли вона стане людині за приятельку, людина знайде до неї ключа.

Я не вірив цим його словам, не вірю їм і досі. Та оскільки в душу закралися якісь невиразні сумніви, я відчув потребу знову побачити Монсеґюр.

Закінчую. Лишу цей рукопис у Бернара, може, колись люди прочитають і побачать, як ми жили, про що мріяли й до яких сумнівів дійшли в кінці.

Без упину йде дощ, Монсеґюр закутався хмарами. Есклармондо, прощай!

ДРУГИЙ ЕПІЛОГ

*Софія, напередодні 1961 року.
Наш старий дім у Лозенці.*

Коли загинула Марі, рятуючи мене від фашистської кулі, я аж на світанку прибився до Пера Гоше. Він і не думав лягати, сидів на ліжку вдягнений, а в кімнаті стояв густий тютюновий дим, хоч сокиру вішай.

Не маючи сили навіть розкурити люльку, я опустився на ліжко Марі. Й чи то від їдкого диму, чи від пекучого болю, що розривав моє серце, в очах мені защеміло і я затулився долонями.

Пер Гоше довго не озивався, нарешті запитав:

— Що з нею?

— Її вбили неподалік Луврської набережної,— відповів я.

Пер Гоше підвівся, ні, майже скочив, немовби хотів кинутись на мене.

— А може, Марі просто поранена? — запитав він.

— Вона мертва.

Пер Гоше, мов підкошений, упав на ліжко, схопивсь обіруч за голову й простогнав:

— Боже, боже!..

— Все сталося через десять хвилин після того, як ми підірвали «Жантіюм».

— Вона була варта ста «Жантіюмів»! — ударив Пер Гоше кулаком по столі.— Ви не знаєте, яка то була жінка! То була свята!

Він дістав з узголів'я плескату пляшку інжирової, скрапнув додолу, проказав: «Вічна тобі пам'ять, Марі!» й кілька разів судомно ковтнув.

Я теж спробував скрапнути на підлогу, але рука моя тремтіла, й з пляшки полилось цівкою.

— Вічна тобі пам'ять, любя Марі!..

В очах мені знову защеміло.

Там япрожив до кінця серпня, беручи участь у небезпечних диверсіях, разом з французькими товаришами вблиз двох гестапівців і пустив

під укіс поїзд перед станцією Сен-Лазар. Я зумисне шукав смерті, але вона минала мене, не зачепивши й пальцем.

Невдовзі після визволення Парижа мене розшукав Люсьєн і повідомив, що в Болгарії відбулось антифашистське повстання, в країну вступила Червона Армія, а всю владу перебрав на себе Вітчизняний фронт. Люсьєн порадив мені негайно повертатися додому.

Ніхто не знав, де похована Марі, тож, не маючи змоги навіть попрощатися з нею, я напередодні від'їзду пішов до парку Тюїльрі й посидів на лавці, де ми з нею сиділи першого дня. Був тихий вересневий вечір, вітер перебирав пожухле й уже прижовкле листя на деревах, від Луврської набережної вряди-годи долинали хрипкі гудки катерів, що пропливали Саною.

Потім я подався на станцію Трініте й досить швидко розшукав той ресторан, у якому ми з Марі в серпні тридцять дев'ятого провели незабутній вечір. Я зійшов у бар. На моє щастя, той наш столик виявився вільний. Усе було так само, як і тоді: різнобарвні лампіони, струнний оркестр, навіть табличка на подіумі,— до одинадцятої години вечора оркестр грає виключно класичні вальси.

Я замовив інжирову, чарку віскі та закуску на двох. Віскі та один прибор поставили навпроти мене. Колись там сиділа Марі.

— Будьмо, люба! — цокнувся я з її чаркою.

Марі ласкаво посміхнулась і пригубила віскі, носик її кумедно зморщився, досі вона й не куштувала цього питва.

— За перемогу, люба,— знову сказав я до неї.

Потім через кельнера замовив «Вальс ковзанярів». Диригент приязно й розуміюче всміхнувся до мене; так уміють усміхатись лише французькі артисти; потім підняв свою чарівну паличку.

— Прошу тебе, люба! — вклонився я до Марі.

Ми пішли до танцювального майданчика, я взяв Марі за талію, й хвили вальсу понесли й понесли нас у безмежжя голубого світла.

Я запитав Марі:

— Ти щаслива?

Марі всміхнулась, але в тім усміхові я помітив журбу.

— Ти ж мріяла танцювати до безконечності?

— Мріяла! — сказала Марі й поклала голову мені на плече.— Мріяла! — пошепки повторила вона.

Так я попрощався з Марі й охопленим радістю перемоги Парижем.

Наприкінці того-таки місяця я повернувся в рідні краї. Соня довго плакала, припавши мені до грудей, а восьмирічний син Лука зухвало шарпався від мене, й у його оченятах я бачив незрозумілу мені образу. Можливо, що я йому нічого не привіз? Він витягся вгору і, як на свої роки, здавався старшим. Потім Соня раптом згадала, що запізнюється на збори, й кудись пішла.

Луку ми вклали на ніч у моєму кабінеті, а самі лягли в спальні. Це була наша остання спільна ніч. Роки безповоротно нас віддалили.

Відтоді я лягав спати в кабінеті, а Соня брала до себе Луку. А коли Лука виріс, ми вмешлювали йому мансарду. Але й після того я не заходив до нашої спільної колись спальні, а Соня — до мого кабінету; так ми й жили.

Відразу ж після повернення з війни я влаштувався в лікарню Медичної академії завідувачем кабінету очної хірургії. Революція була на піднесенні, я не помічав, як минає час.

Але після якоїсь перевірки партійних справ 1946 року мене викликали в партійні органи й запитали, чому я на початку сорок третього виїхав до Франції. Я відповів, що поїхав за наказом адвоката Ізмирлієва, він дістав для мене документи й особисто вирядив за кордон. Товариші відповіли: «Ізмирлієв загинув! Він не може бути свідком. Назвіть інше прізвище». — «Я підтримував зв'язки з Військовою комісією ЦК через Ізмирлієва! — сказав я.— Більше не можу нікого назвати». Потім я зга-

дав про Сашо, але й цієї людини також не було. «Ну, гаразд, можна припустити, що ви злякалися провалу в третій роті й поїхали до Франції. Але що ви там робили до вересня 1944-го?» — «Брав участь у русі Опору», — відповів я. «А хто це може підтвердити?» — «Був один товариш, Люсьєн, болгарин, — здвигнув я плечем. — Він і зв'язав мене з французькими товаришами». — «Ми вперше чуємо про Люсьєна. Товариші, які повернулися з Парижа, про вас і не чули. Що ви скажете на це?» Я відповів: «Нічого не можу сказати». — «Ну, добре, — зітхнули товариші. — В Іспанії ви були чудовим інтербригадівцем. Але ми й досі не можемо з'ясувати всіх обставин провалу в третій роті й загибелі фельдфебеля Асена, Сашо та ще кількох товаришів. Тож поки ви не доведете, що виїхали до Франції за наказом партійних органів і брали активну участь у французькому русі Опору, мусите здати партквиток. Якщо підтвердиться, що ви не були дезертиром, справу буде залагоджено. Й ми щиро радітимемо разом з вами!»

Довідавшись про це, Соня розревлася, її сльози мене просто потрясли.

— Я піду й розповім, — сказала Соня, — що Ізмирлієв попросив у мене твою фотографію, й це відбулося саме в перших числах січня сорок третього. Він навіть визнав, що знімок потрібен для паспорта, з яким ти зможеш виїхати за кордон.

Ми з Сонею не були чоловіком і жінкою в повному розумінні цих слів, але залишилися найкращими приятелями. Я поцілував їй руку й погладив по голові.

— Не варто... Хіба не можна припустити, що Ізмирлієв попросив мій знімок для свого альбома? — сказав я.

Так у моєму житті настав період похмурої осені. Втікаючи від невеселих думок, я написав книжку з очної хірургії, захистив дисертацію й здобув звання доцента, навчав молодих. Мої статті друкували за кордоном, я написав ще одну книжку й незабаром став професором. Лука навчався на другому курсі медичного факультету, подавав великі надії, це тішило мене, і я був певен, що він далеко сягне.

Але, незважаючи на такі успіхи, в моєму житті не було сонця. Я щиро радів, дивлячись на зміни в країні та на нове покоління, але за давнений біль підточував моє серце, й через десять років після війни в мене був інфаркт.

За цей час я став зовсім іншою людиною, адже навіть рік навесні такий, а восени — інший, а разом з роком змінюється й людина. З настанням осені якось мимоволі зіщулюєшся, скорочуєш маршрути своїх прогулянок, навіть звужуєш коло друзів і товаришів. З дому я йшов до університету, з університету — до лікарні, з лікарні — додому. Або навпаки; так день у день. Удома — кілька дружніх слів із Сонею, коротка бесіда з Лукою на медичні теми, а потім кабінет, книжки й самотність до глибокої ночі.

Я всього кілька разів ходив до парку й щоразу повертався звідти розстроений і сумний. А лягаючи спати, стуляв повіки й проганяв геть спогади молодості, спогади з Іспанії й Парижа.

Та одного травневого ранку в двері університетського кабінету постукали, й, перш ніж я встиг відгукнутися, на порозі виріс... Люсьєн.

Відтак усе пішло по-новому. Тепер нікому й на думку б не спало підозрювати мене в дезертирстві чи ще чомусь. Після розповіді Люсьєна перший секретар міськкому партії обняв мене й попросив забути ту давню неприємну розмову, а за кілька днів прийти по свій партійний квиток, який стільки років чекав на мене. Всі мене обнімали й вітали, а я обняв Люсьєна й поцілував його.

Соня знову плакала, цього разу від щастя, а Лука щось невдоволено буркнув. Лука був хлопець лагідний, оскільки ж неабияк вимахав угору й добряче викремеznів у плечах, то соромився своєї доброти й намагався приховати її за машкарою грубості. Ця маска мене дуже непо-

коїла, вона з роками могла стати рисою його вдачі, бо він її ніколи не скидав.

Все в моєму житті могло б завершитися щасливим кінцем, як у банальному романі, коли б не хвероба серця та не сум, що дедалі частіше заглядав у душу. Я ніяк не міг збагнути природи того сум: звідки він? Я був оточений увагою, удостоєний звань і орденів, тим часом душу полоняла зажура, і я дедалі частіше повертався в спогадах до минулого, наче був кораблем, який віддаляється й віддаляється від причалу й лише в одкрите море.

Отак сплинув 1960 рік.

Останнього грудневого дня я вирішив повторити маршрут своїх давніх прогулянок. Одягши пальто й узявши ціпочок, цей анахронізм, якого сам соромився, та без якого вже не міг обійтись, я подався до Парку Свободи, який колись називався Борисовим садом.

Наче зумисне, падав гарний лапатий сніг, вулиці променіли електричними сонцями, по-святковому сяяли озерця вітрин, люди з веселим гамором поспішали до великих ресторанів, скрізь чути було сміх і безтурботні молоді голоси. Я ж, мов гість з іншої епохи, спираючись на ціпок, поволі простував до Парку Свободи.

Нарешті дійшов. Біля паркової брами вже не було того павільйончика, де я пив із Снежанкою гарячу каву й викурював духмяну сигарету, перш ніж рушити в бік Озера з золотими рибками. Але озеро Аріана святково виблискувало, з гучномовців линули шарпані мелодії, яких моє серце не сприймало, а на льоду кружляв безтурботний мурашник хлопців і дівчат.

Порипуючи вкритою снігом алеєю, я нарешті дійшов до Озера з золотими рибками, мого озера, й сів на лавці, на якій колись ми сиділи вдвох із Снежаною. Навколо було порожньо й тихо, наче вві сні, лише сніг ледь чутно перешіптувався з косами беріз.

І коли я слухав цю тишу, мені раптом здалось, ніби сиджу в тамбурі вагона, чие віконечко дивиться на розмиті вогні протилежного берега Сени. Й поряд зі мною — Марі.

Я обережно поцілував її в губи. Марі ледве відповіла на мій поцілунок, але все-таки відповіла.

— Давай уявимо на мить, що наступний Новий рік також зустрічаємо разом! — запропонував я. — То як ти собі це уявляєш?

Марі щосили пригорнулася до мене й спочатку зітхнула, але потім я почув:

— Ось як я все це уявляю... Ми знову в барі на вокзалі Трініте. Оркестр грає «Вальс ковзанярів» Еміля Вальдтойфеля. Ти запрошуєш мене танцювати, і я кладу свою руку тобі на плече. Й ми танцюємо.

— А далі? — підохотив я.

— Ніякого далі. Мені досить і того. Ми танцюємо. Оркестр грає нескінченний вальс. А ми без кінця танцюємо...

Я хотів був поцілувати Марі, та мені раптом здалося, ніби далеко-далеко за віконечком блимнув сигнальний ліхтар. Я підвівся й виглянув. До нас поволі наближався «Жантіом»...

Крізь примарну завісу снігу мерехтіли святкові вогні Софії. Я поглянув на годинник — коли ж це так швидко промайнув час?

Снежана поволі підвелася з лавки й неквапом рушила до виходу, поволі танучи за серпанком снігу. Acta est fabula¹, сказав я сам собі.

Додому повернувся годині о десятій. Соня пішла на новорічний бал. Лука зустрічав Новий рік у колі друзів-студентів.

Боліло серце, мене всього трясло. Я випив чогось і сів до столу описати цей чудовий передноворічний вечір. А хіба це було не так? Я побував з Марі й Снежаною, бачив «Жантіом», те гестапівське корито, в якого я під Луврською набережною вибив дно... А що ще потрібно людині?

¹ Кінець вистави (лат.).

ТРЕТІЙ ЕПІЛОГ

Через тиждень після того, як написав оті сторінки свого щоденника, батько мій помер. За другим інфарктом. Я тільки-но почав четвертий семестр. А тепер, через двадцять років після того, сам ледве видряпавшись із інфаркту, я глибоко шкодую про те, що заглянув до батькових нотаток.

Мати не набагато пережила батька: через два роки її здолав примітивний грип...

А чому я шкодую, що прочитав батькові щоденники — цього словами не поясниш, це швидше можна пояснити почуттями. Просто маю таке відчуття, ніби мій батько та отой старий Лукан були захоплені грою, до якої причетний і я. В ній бувають виграші, але ще більше програшів, а мені остобісіло програвати. Навіть отой срібний дзигар, якого подарувала мені колишня дружина, — теж програш, якщо бути відвертим до кінця.

Сьогодні 7 червня, і я лаштую чемодани в дорогу. Завтра відлітаю з групою лікарів. Два роки лікуватимемо братів-нікарагуанців, бо брати-нікарагуанці мають замало медиків. Організую там нейрохірургічну клініку й зроблю в ній кілька операцій — спробую всіх ошелешити, віртуозно граючи скальпелем на волосинці життя, а заодно передам їм усе, що вмію, бо в нашому ділі не потрібні підмайстри. ЦРУ ввесь час нацьковує сусідських головорізів на цю країну — ну що ж, постоїмо за істинну віру! Я ще годен помахати скальпелем — не гірше, ніж старий Лукан мечем.

Уранці написав листа своєму паризькому колезі доктору Анрі Едмону Бернаруві — синові батькового друга. Я його повідомив, що приїду до їхнього інституту після повернення з Нікарагуа, тобто років за два. Повідомив його й про те, що прочитав стародавній рукопис і дуже хотів би, перебуваючи у Франції, побачити Безье, Каркассонн і гору Монсегюр.

Об одинадцятій у нас, «нікарагуанців», зустріч з міністром охорони здоров'я. Коли б тільки на цій зустрічі не було заступниці міністра, моєї коханої студентських років, яка нещодавно підвела піді мною ризику зеленим олівцем. Бо хоч вона вже й солідна тітонька, але я не втримаюся, щоб не вщипнути її за щічку, я ж себе знаю!

Юлі також треба написати листа. Повернувшись учора ввечері додому, я отримав од неї вістку: поїхала до Керджалів і працює там в окружній лікарні. Досі, мовляв, мовчала, бо не мала постійної квартири, але відучора вже має над головою власний дах. Як моє здоров'я, чи регулярно приймаю реабілітаційні ліки? А тютюн та люльку треба викинути геть! І не перевантажувати себе роботою принаймні місяць. Природа в Керджалях просто чудова, тут можна гарно відпочити кілька днів, ласкаво просимо до нас у гості, якщо знайдеться вільний час. Твоя доглядка Юла.

Чого вона, дурненька, майнула аж до Керджалів, коли медичні сестри в софійських клініках і лікарнях були нарозхват? І навіщо вона після листа назвала себе «доглядачкою»? Щоб обмежити значення слова «твоя»? Дурненька, я й доглядачок їм, якщо вони не надто перестарілі й жилаві.

Я сідаю й пишу:

«Юло, люба моя дурепо!

Завтра відлітаю до Нікарагуа, а коли через два роки повернусь, то насамперед намну тобі вуха, потім наляскаю по дівочому задку, а тоді пооб'їдаю твої губи, мов той канібал з пригодницьких романів.

Я розшукував тебе цілий місяць, а ти заїхала аж до Керджалів і мовчиш! Читав я твого листа й так лаявся, добре, що ти нічого того не чула.

Для людини, яка вміє чекати, два роки — то не бозна-який довгий час. Якщо ти також належиш до цієї категорії, то застібай блузку на останній гудзик, а в сестринському халаті, який не має вгорі гудзика, ти приший сама. І частіше потуплюй очі долу, щоб не бачити очей усяких волоцюг, бо це може тебе збентежити й піддати випробуванню твою добру щедру душу.

Я ж тим часом лікуватиму нікарагуанських братів, а коли не длубатимуся в чужих мізках, то длубатимусь у своєму, шукаючи в ньому тебе.

Цілую твої очі, губи, руки — вони допомогли мені не тільки вижити, а й поблукати в собі, щоб відкрити там світи нові й дивні! Отже — гудзик! Пам'ятай!»

Пишу під останніми рядками «Твій Лука» — банально, але нехай, бо нічого ліпшого не спадає мені на думку. Я нейрохірург, а не письменник, аби вигадувати найкрасивіші і найдоречніші слова.

Натискаю головку срібного годинника з кришками, оте справжнє технічне диво. Час у далеку путь.

Вітаю вас, нові дивні світи, дороги вічного мандрівника ніколи не кінчаються!

*З болгарської переклав
Іван БІЛІК*

Заставка та кінцівка Олега БЛАЩУКА

